

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

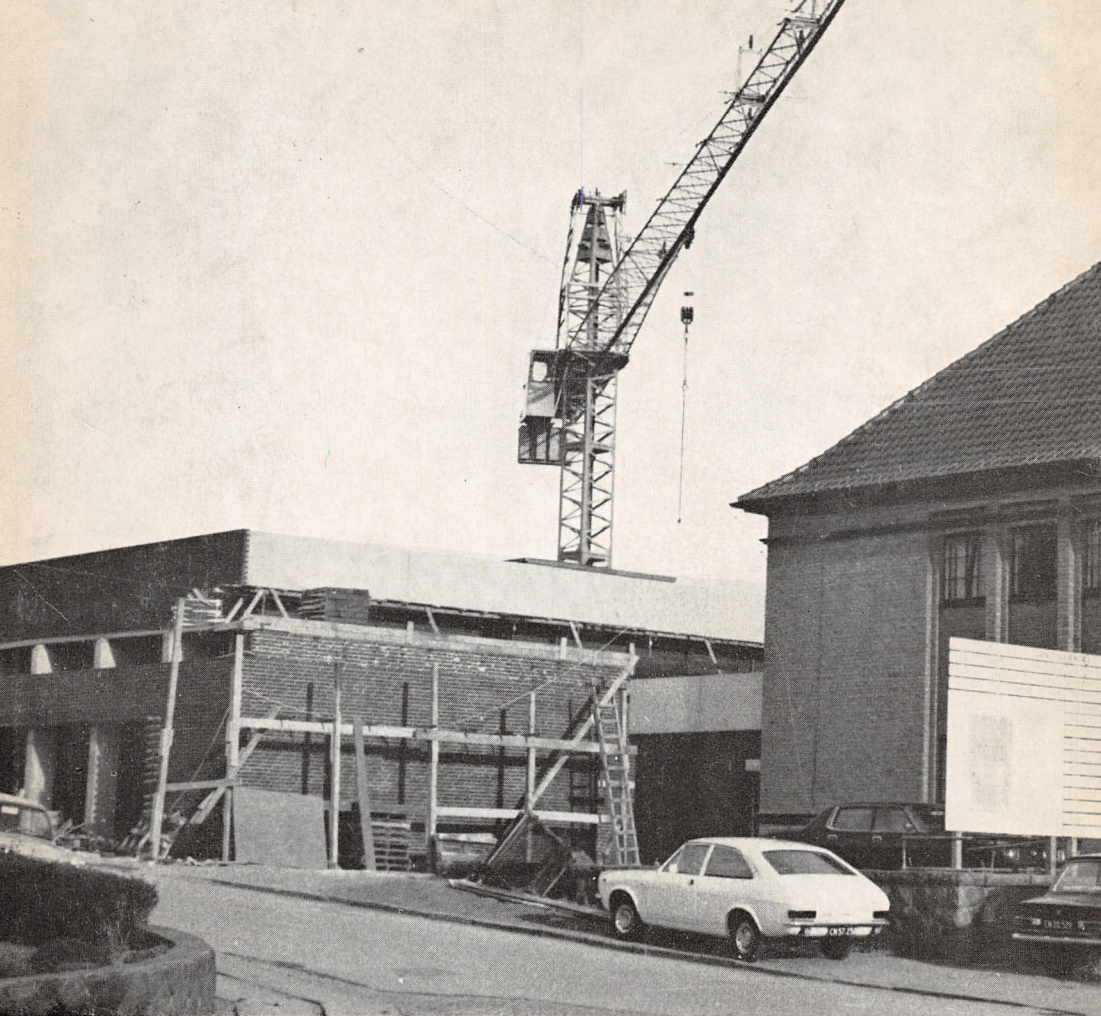
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

1972

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
PETER KR. IVERSEN G. JAPSEN
KNUD FANØ DORRIT ANDERSEN

1972

Tryk: Hejmdals Bogtrykkeri
Bogbind: J. P. Møllers Bogbinderi, Haderslev

INDHOLD :

Adjunkt <i>Henrik Fangel</i> : Slægten Emmiksen og dens gods	side 5– 59
Skoleinspektør <i>Børge L. Barløse</i> : Christianspris – Frederiksort. Fæstningen, som ikke kom til orde	– 60– 79
Cand. mag. <i>Erik Strange Petersen</i> : »Foreningen af 5. oktober 1898« og den nationale jordkamp i Nordslesvig	– 80–146
Arkivar <i>Dorrit Andersen</i> : Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918–20 ..	– 147–185

Anmeldelser:

<i>Günter Weitling</i> : Die historischen Voraussetzungen des »Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig« und dessen Verbindung zur reichsdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende. (Ved seminarierektor, dr. theol. <i>Asger Nyholm</i>)	– 186–190
<i>Wolfgang Prange</i> : Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis um 1771. (Ved arkivar <i>Viggo Petersen</i>) ...	– 190–191
<i>Gerd. K. Kopper</i> : Zeitungsideologie und Zeitungsgewerbe in der Region. Eine Fallstudie zu den politischen und Strukturbedingungen der Konzentration in Schleswig-Holstein 1945–70. (Ved kandidatstipendiat <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	– 191–193
<i>Rudolf Asmus</i> og <i>Erich Maletzke</i> : Das Haus an der Förde. 25 Jahre Schleswig-Holsteinische Landtag 1947–72. (Ved kandidatstipendiat <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	– 193–194
<i>H. V. Gregersen</i> : Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland. I–II. (Ved lektor, dr. phil. <i>Jens Engberg</i>)	– 194–197
<i>Bognyt</i> : (Ved landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i> , amanuensis, dr. phil. <i>G. Japsen</i> , socialinspektør <i>Olav Christensen</i> samt arkivar <i>Viggo Petersen</i>).....	– 198–202
<i>Noter og nyt</i> : Cornelius Schmidt † – Landsarkivet for de sønderjyske landsdele – Historiske samlinger for Sønderjylland – Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Haderslev museum – Åbenrå museum – Museet på Sønderborg slot – Tønder museum – Restaureringen af Sønderborg slot – Kunstmuseet »Holmen«, Løgumkloster – Den store egnsvandring 1972 – Amtskredsnes arbejde..	– 203–222
<i>Årsberetning og regnskab 1971–72</i> . (Ved landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i> og bankdirektør <i>Hugo Lildholt</i>)	– 223–229
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	– 230–232

Slægten Emmiksen og dens gods

Af *Henrik Fangel*.

Det er ikke meget, vi ved om de indfødte herremands- og væbner-slægter, som vi i ret stort tal træffer i hertugdømmet Slesvig i middelalderen, indfødte her forstået i modsætning til de indvandrede, overvejende holstenske slægter. Især ved vi meget lidt om, hvad disse slægter har ejet af gods. Vi kender nok navnene på de hovedgårde eller små landsbyvæbnergårde, som de har boet på, men vi ved så at sige intet om, hvor stort et tilliggende fæstegods disse gårde har haft i middelalderen, eller hvilken struktur dette gods har haft. Man kan formode, at strukturen ikke har været ret meget anderledes end i kongeriget, hvor det for nylig i en stor og omfattende undersøgelse er påvist, at tilliggendet til de adelige hovedgårde i senmiddelalderen i vid udstrækning bestod af strøgods, og at en herremands samlede gods meget ofte udgjorde et godskompleks, der bestod af grupper af et undertiden meget stort antal gårde i forskellige egne, ja undertiden i forskellige landsdele.¹

Det synes imidlertid også muligt at få et indtryk af omfanget af de sønderjyske herremænds godser i senmiddelalderen ved at benytte en metode, der består i et forsøg på at rekonstruere forholdene i en tidligere tid, her 1400-tallet, ud fra forholdene i en senere tid, her 1500-tallet. Metodens anvendelse er en følge af vort kildemateriales art og omfang. Vi har så at sige ikke et eneste brev e. l., der opregner omfanget af et nordslesvigsk herremandsgods af betydning fra 1400-tallet, hvor den indfødte herremandsstand endnu var ret talrig og endnu bosiddende i landsdelen. Fra slutningen af 1500-tallet har vi derimod en række skøder og mageskifter til kronen af en lang række hovedgårde, hvis tilliggende fæstegods opregnes. Ved hjælp af disse breve og ved slægtled for slægtled at følge, hvorledes disse gårde er gået i arv, synes det muligt at kunne rekonstruere og beregne om-

fanget af en række nordslesvigske herremandsgodser fra 1400-tallet.

Som eksempel, dels for at undersøge metodens frugtbarhed på det sønderjyske materiale, dels for at kaste lys over en af de mere fremtrædende af disse herremandslægter, er valgt en række af disse til kronen solgte hovedgårde, der ved en nærmere betragtning viser sig at have to træk fælles. Dels har de tilliggende fæstegårde i de samme egne, ja i flere tilfælde endog i samme sogn eller landsby, dels træffes Emmike Esbernsen, der tilhørte slægten Emmiksen og nævnes ca. 1420-1475, blandt forfædrene til de adelige personer, der sælger dem, eller også kan pågældende hovedgård konstateres på et eller andet tidspunkt at have været ejet af hans efterkommere.

Disse to træk er næppe nogen tilfældighed, og man kan på forhånd formode, at der er den sammenhæng mellem dem, at i hvert fald en del af det gods, der ligger i de fælles områder eller sogne, oprindeligt må have tilhørt Emmike Esbernsen og ved hans død er blevet delt mellem hans arvinger og på denne måde kommet til de her omtalte hovedgårde. I omstående bilag 1 er i oversigtsform anført de pågældende hovedgårde samt beliggenheden af deres tilliggende i 1500-tallet, hvor vores viden om dem er ret sikker. Hertil knytter sig kortet s. 10, der bl. a. viser hovedgårdenes beliggenhed. Der skal ikke her knyttes nærmere kommentarer til oversigten, idet en nærmere gennemgang af materialet samt redegørelse for den metode, der er anvendt i afhandlingen, er givet nedenfor i »Bemærkninger til bilagene« (s. 46). Blot skal der her peges på det bemærkelsesværdige, at både Brenore, Hejls Vargård, Tyrstrupgård og Fovslet har tilliggende i Maugstrup, Jegerup og Nustrup sogne og endvidere, at både Hejls Vargård, Tågerup og Fovslet havde tilliggende så langt borte som i Roager sogn i Hviding herred. Også andre steder, fjernt fra de pågældende hovedgårde, kan der påvises fælles tilliggende, bl. a. på Sundeved og i Haderslev herred (udelukkende Haderslevnæs, d. v. s. halvøen mellem Haderslev og Genner fjorde). Til bilag 1 knytter sig stamtavlerne 1 og 2 (s. 44-45), hvoraf det fremgår, hvilken forbindelse disse forskellige hovedgårde har med Emmiksen-slægten. Et studium af de to stamtavler vil vise, at disse hovedgårdes ejere i 1500-tallet enten har en slægtsmæssig forbindelse med Emmiksen-slægten eller ved køb havde erhvervet gods fra slægten. De forskellige tråde mødes alle i Emmike Esbernsens person, der derved bliver central ved en rekonstruktion af slægtens gods.

Emmike Esbernsens godskompleks.

Slægten Emmiksen dukker først op i sidste halvdel af 1300-tallet, idet den første person, der kan henføres til slægten, er Esbern Tagesen, der 1387 25/11 sammen med bl. a. Henneke Limbek til Tørning medbeseglede et pantebrev på hovedgården Keldkær i Tørrild herred. Af de samtidige kilder er det imidlertid meget vanskeligt at få et indtryk af, hvor Esbern Tagesen var bosiddende, men at han var sønderjysk herremand, d. v. s. bosiddende i hertugdømmet Slesvig, er der dog ingen tvivl om. Først med hans søn Emmike Esbernsen står vi på sikrere grund, idet det også af det samtidige kildemateriale fremgår, at han ved midten af 1400-tallet må have ejet hovedgården Refsø i Sommersted sogn (Gram herred), som var Emmiksen-slægtens hovedbesiddelse i hvert fald fra sidste halvdel af 1400-tallet.

Hertil kan nu på grundlag af bilag 2-3 føjes, at Emmike Esbernsen som umiddelbart tilliggende til denne gård må have haft (maksimalt) ca. 77 gårde indenfor de 6 sogne Sommersted, Stepping, Oksenvad, Maugstrup, Jegerup og Nustrup (alle Gram herred). Herudover har han haft grupper af mere spredtliggende gods. Således fremgår det af bilag 4, at han på Haderslevnæs må have haft ca. 29 gårde og af bilag 5, at han i den vestlige del af Slesvig har haft ca. 12 gårde samt ca. 14 gårde på Sundeved.² Endvidere ved vi, at han i 1421 havde (mindst?) 8 gårde i Slogs herred (jfr. bilag 5).³ Opstillet i skema ser hans samlede godskompleks (kun gårde er medtaget) ca. 1475 således ud:

1) Refsø med umiddelbart tilliggende i Gram herred, max. ca.	77 gårde
2) gods på Haderslevnæs	ca. 29 gårde
3) spredte gårde i Vestslesvig	ca. 12 gårde
4) gods på Sundeved	ca. 14 gårde
5) gods i Slogs herred	ca. 8 gårde
	I alt ca. 140 gårde

Tilsyneladende er der tale om et ikke ganske ubetydeligt gods-kompleks, i hvert fald sammenlignet med hvad vi ellers kender af gods tilhørende disse sønderjyske herremænd. Men også set i et videre perspektiv, d. v. s. sammenlignet med de samtidige godser og gods-komplekser, vi træffer såvel i hertugdømmerne (holstenske) som i kongeriget, er der tale om et gods af ret pænt omfang.

I det følgende vil der dels blive fremsat en række formodninger

HENRIK FANGEL

BILAG 1

Oversigt over beliggenheden af gods tilhørende efterkommere af Emmike Esbensen i 1500-tallet		Hovedgård:											
		Refsø ca. 1525				Hejsagergård ca. 1535				Brenore ca. 1525			
Herred	Sogn	G	L	T	H	G	L	K	H	G	L	K	H
Tyrstrup:	Bjert Vejstrup Højls Ødis Taps Tyrstrup Aller Fjelstrup Bjerning Hjerndrup Frørup											2	
										4°)	1		M
Gram:	Sommersted Stepping Øksenvad Maugstrup Jøgerup Nustrup Skrydstrup	22°)	14	2	2	M				1			
		12	2		3					4	2		
		1										2	
		3								2			2
										2			
										5			4
Haderslev:	Moltrup Hoptrup Vilstrup Starup Grarup Halk Øsby	1											
		del i hdg.							1				
		1							6	1			
		(1) 3)											
Frøs:	Skodborg												1
Kalvslund:	Farup												
Hviding:	V. Vedsted Roager Højrup Brøns												
Lø:	Daler Møgeltønder												
Højer:	Emmerlev												
Slogs:	Ravsted	(1)	5)										
Rise:	Tinglev Bjolderup	(2)	5)										
Sundeved:	Broager Nybøl Ullerup Varnæs												
Lundtoft:	Rinkenæs												
Als:													
Fæstegods ialt	40	16	2	5		7	1		19	3	8	
		(+ 4)											

G = fæstegård(e) L = landbol (=) K = kåd H = hus(e) hdg. = hovedgård
M = mølle T = toft °) = udover nævnte antal gårde, også hovedgård i pågældende sogn.

Hvor intet andet er anført, gælder parenteserne antal gårde det pågældende sted i 1543. Kilder til bilagets oplysninger, se s. 58 f.

NOTER

- 1543 nævnes 3, Sk. og Jb., s. 422.
- Heraf 1 mageskiftet med hertug Hans d. æ. 1548 (Matth. Saml., pk. 34).

SLÆGTEN EMMIKSEN OG DENS GODS

Hovedgård:														
Hejls Vargård ca. 1574				Tyrstrupgård 1599				Tågerup 1604				Fovslet (og Drenderup) ca. 1530		
G	L	K	H	G	L	K	H	G	L	K	H	G	L	H
1												8	3	
3		4										1		1
2°)			M									1		
2		2										26°)	16	2 M
2		2										2		
2		1										3		
8		1										6		
1½		4										2		
2	1											2		
3												2		
12½	1			3		2		1°)	1					
1														
24½	1			2								2	1	
				2 1)								2		
						1								
(1)														
(1)				5		1		3	1			1		
								1				2		
								1				4		
								1						
1				(1)								(1)	4	
(1)														
(1½)														
1		1		1										
				1		3								
1				(1) 8)										
5	1	1		2 7)		2								
				(1)										
2		1		(1)										
				(1)										
397½	2	22		15 + 15	9			8	2			80 8)	21	5
(+ 4½)				(+ 6)								(+ 1)		

specifikation
se bilag 2-3

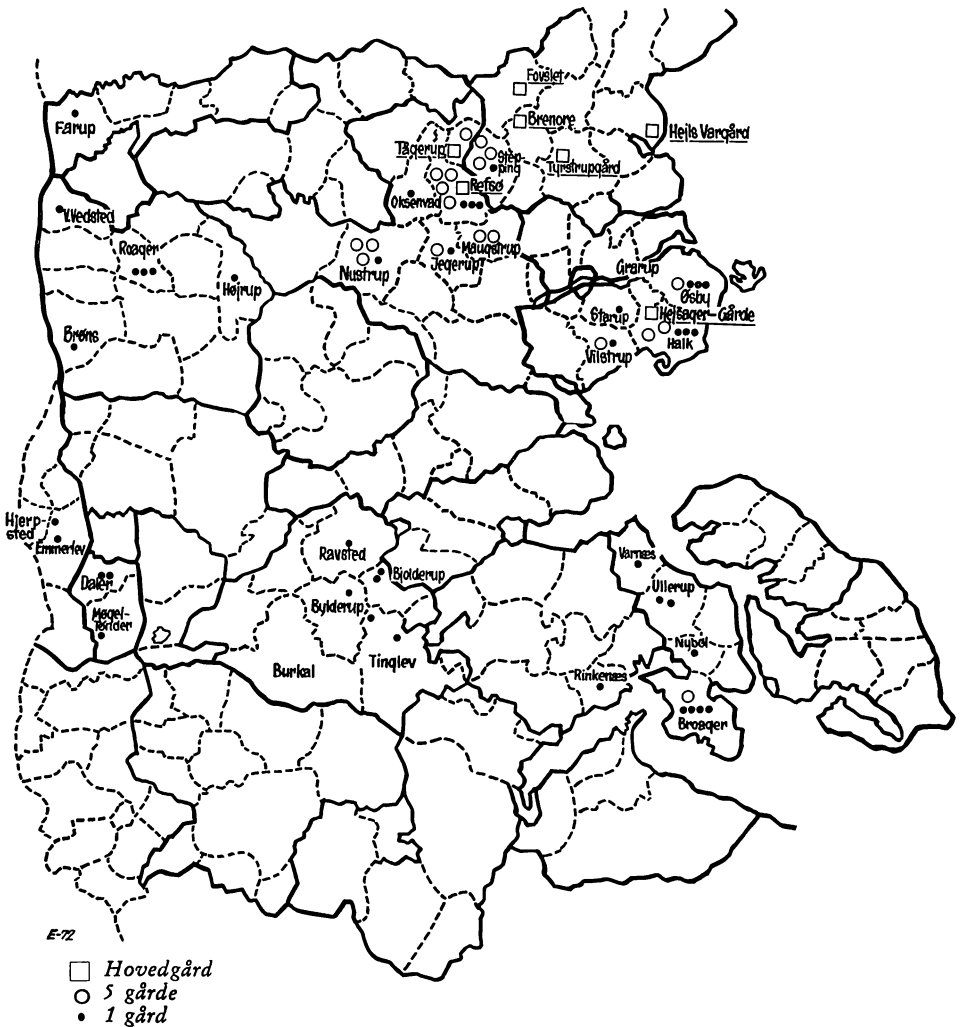
specifik.
se bilag 4

specifikation
se bilag 5

jfr. oversigt side 23

- Karen Hartvigsdatters arv ca. 1490, se bilag 4.
- Tiendeyderregister 1599, Sdj. Årb. 1937, s. 108; ikke blandt det gods, der solgtes til kronen.
- Solgt 1488 til Løgumkloster, SRD VIII, s. 59.
- Solgt til Løgumkloster 1491, SRD VIII, s. 49.
- I 1543 nævnes 2 i Gammelgab, 1 i Skelde og 1 i Dynt (1599 2 i Dynt + 2 kådnere sst.), Sk. og Jb., s. 422.
- + 3 (1 i Dalby, 1 i Vonsild og 1 i Seest, Tyrstrup herred).

Kort over Emmike Esbernsens godskompleks ca. 1475

Understregning angiver de hovedgårde, der er i slægtens eller dens efterkommeres besiddelse i 1500-tallet. Øvrige navne er sognenavne.

om, hvordan Emmike Esbernsen er kommet i besiddelse af dette gods, dels blive redegjort for, hvordan det synes at være blevet delt efter hans død, samt for, hvordan dets videre skæbne var, specielt vil der blive redegjort for den gradvise reduktion af hovedbesiddelsen, Refsøs, tilliggende.

Esbern Tagesens gods.

Esbern Tagesens hjemsted er som nævnt ukendt, og dette gælder til dels også, hvad han har ejet af gods. Det synes dog rimeligt at henføre den gruppe af gods, som Emmike Esbernsen ejede i Slogs herred, til ham, og derfor at søge slægtens oprindelige hjemsted her. Følgende forhold taler for denne formodning:

Esbern Tagesen nævnes selv i forbindelse med gods i denne egn, idet det 1412 10/4 hedder, at han havde haft et jordstykke i Alslev i Højst sogn i pant af væbneren Andreas Trugelsen. Det var altså ikke hans eget gods, men en række andre medlemmer eller efterkommere af slægten ejede gods i dette herred. Vigtigst i denne forbindelse er, at der 1421 nævnes 8 fæstere (»lansten«) i Slogs herred tilhørende Emmike Esbernsen, hvoraf 1 i Terkelsbøl (Tinglev sogn) og 1 i Bredevad (Bylderup sogn), mens resten desværre ikke er stedfæstede i kilden.³ Det er derfor muligt, at Vippelgård (Tinglev sogn), der 1491 9/3 solgtes til Løgum kloster af Esbern Tagesens barnebarn, Eriks enke, og de 3 gårde, der i 1488 12/11 solgtes, ligeledes til Løgum kloster, af hans oldebarn Otte Hartvigsen, 1 i Foverup (Ravsted sogn) og 2 i Gåskær (Bjolderup sogn, Rise herred, men på grænsen til Ravsted sogn) findes blandt disse 8 gårde. Af dette slægtens formodentlig oprindelige gods i Slogs herred var der imidlertid ikke meget tilbage i slutningen af 1500-tallet. Af bilag 1 ses, at kun Hejls Vargård ejede gods her, nemlig 1 kåd i Tinglev.⁴ På grundlag af undersøgelser af besiddelsesforholdene i Slogs herred kan det imidlertid fastslås, at gods i denne egn, der i 1500-tallet var i slægterne von Dedens, Smalsteds, Stures og Møeds besiddelse, må gå tilbage til slægten Emmiksen. (Der er tale om sognene Ravsted, Tinglev, Bylderup og Burkal). Det kan nemlig sandsynliggøres, at personer tilhørende disse slægter i 1400-tallet var gift med medlemmer af slægten Emmiksen eller på anden måde viser forbindelse til denne slægt. Da disse slægter ellers viser klar tilknytning til andre egne af hertugdømmet, må denne slægts- og godsmæssige sammenhæng indicere, at deres gods i Slogs herred stammede fra slægten Emmiksen. På grundlag heraf kan det derfor betragtes som givet, at slægten Emmiksen stammede fra Slogs herred, nærmere betegnet den østlige del heraf, og at Esbern Tagesens gods her ca. 1400 må have omfattet ca. 30 gårde. Af disse gårde var det imidlertid som nævnt kun få, der arvedes af selve slægten (Emmike Esbernsen og

hans efterkommere); de fleste af dem er gået over til disse andre slægter ved giftermål o. l.⁵

Vender vi os herefter til den række spredte gårde i det vestlige Slesvig, som ovenfor er tilskrevet Emmike Esbernsen (jfr. bilag 5, s. 42-43), synes også disse at kunne føres tilbage til hans fader. Der kan i hvert fald næppe gives nogen rimelig forklaring på, hvorledes og især hvorfor de senere skulle være erhvervet til de hovedgårde i den modsatte ende af landet, hvortil de hørte i slutningen af 1500-tallet. Hertil kan som argument for, at allerede Esbern Tagesen må have ejet i hvert fald en del af dem, anføres, at Emmike Esbernsens broder Lyder i 1446 13/5 til væbneren Stenfeld solgte »ene aff myne gardhe liggendes i Ly herreth i Wynem« (Vinum i Døstrup sogn). Også han har altså haft gods her, og at de to brødre således begge ejede gods i det vestlige Slesvig, synes at være et argument for, at deres fader havde erhvervet, evt. arvet, de spredtliggende gårde, vi her senere træffer i slægtens eje.

Esbern Tagesens forhold til Limbek'erne.

Esbern Tagesen levede i en tid, slutningen af 1300-tallet, hvor den oprindelig holstenske slægt Limbek øvede betydelig indflydelse i den nordlige del af hertugdømmet. Slægtens forskellige medlemmer sad på Søgård, Trøjborg, Gram, Tørning og flere andre af hertugdømmets betydeligste faste borge og havde hertil mægtige landområder enten som pant eller som ejendom. Mægtigst af dem alle var formodentlig Henneke Limbek, hvis hovedbesiddelse var Tørning vest for Haderslev. Han knyttede en række småadelsslægter til sig i en form for vasalforhold, og blandt disse »undervasaller« synes også Esbern Tagesen at have været. Det er ovenfor nævnt, at han i et brev fra 1387 medbeseglede sammen med Henneke Limbek, hvilket blot er et enkelt indicium for den fremsatte påstand. Tydeligst træder tilknytningen til Henneke Limbek dog frem i det bekendte vidne fra Urnehoved landsting 1397 6/10, hvor Esbern Tagesen var tilstede sammen med en lang række andre adelige fra hertugdømmet Slesvig. Henneke Limbek er her den første, der medbesegler af væbnerne, og umiddelbart efter ham følger Esbern Tagesen, som medbesegler før tilsyneladende mere betydende og fremtrædende væbnere, bl. a. Erik Krummedige. Dette er påfaldende, og da kontakten mellem Limbek'erne og hans slægt kan følges også for hans

sønners vedkommende (se nedenfor), synes det rimeligt at antage, at den lavadelige og ikke særlig godsrige Esbern Tagesen med Limbek'ernes voksende rigdom, anseelse og indflydelse såvel i hertugdømmet som i kongeriget har set sin fordel i at søge tilknytning til denne slægt for herved at opnå beskyttelse og hjælp i en tid, der var præget af ufred. At han til gengæld herfor har måttet yde sin mægtige »herre« visse tjenester og stå ham bi på forskellig vis, er en selvfølge, men noget som det er svært for os at få et indtryk af gennem kildematerialet. Der er dog næppe tvivl om, at der må have været et vist forhold mellem de tjenester, som Esbern Tagesen og hans efterkommere ydede Limbek'erne, og de fordele, de opnåede ved dette tjenesteforhold. Og at fordelene var store, ses klart ud fra den omstændighed, at skabelsen af det betydelige godskompleks, som blev slægtens i løbet af to generationer, og som var mange gange større end det beskedne gods, der var dens udgangspunkt, uden tvivl må tilskrives tilknytningen til disse mægtige holstenere.

Hertil kommer, at det på grundlag af forskellige gravsten fra slutningen af 1500-tallet over en række medlemmer af Emmiksen-slægten må formodes, at Esbern Tagesens hustru Margrethe, som nævnes 1404 17/3, men uden slægtsnavn,⁶ tilhørte slægten Limbek. Der findes nemlig et Limbek-våben på en plads i disse gravstens anevåbenrækker, der indicerer et sådant ægteskab.⁷ I denne forbindelse må det også bemærkes, at Esbern Tagesens to sønner bar navnene Emmike og Lyder, der var almindelige indenfor slægten Limbek, og som står helt i modsætning til Esbern Tagesens dansklingende navn. Med datidens navneskik in mente er disse navne et stærkt indicium for en forbindelse mellem Esbern Tagesen og Limbek'erne, der går ud over det rene vasalforhold, som her er skitseret.

Antager vi derfor, at Esbern Tagesens hustru Margrethe tilhørte slægten Limbek, får vi formodentlig hermed også en forklaring på, hvordan slægten er kommet i besiddelse af den gruppe gårde på Haderslevnæs, som ovenfor (s. 7) er tilskrevet Emmike Esbernsen. Allerede Esbern Tagesen ejede nemlig gods her, idet han 1389 15/7 skænkede 1 gård i Sdr. Vilstrup (Haderslev herred) til Haderslev kapitel, netop i en af de landsbyer, hvor slægten også senere ejede gods.⁸ At slægtens gods på Haderslevnæs udmærket kan stamme fra Limbek'erne ses af, at der både på denne tid og senere træffes et ret betydeligt antal gårde på Haderslevnæs som tilliggende til Tørring,

En af de mest værdifulde gravsten til belysning af slægten Emmiksens genealogi er Margrethe Mouridsdatter Emmiksens gravsten († 1600) i Grindløse kirke øst for Bogense. Den viser ikke mindre end 32 anevåben, 16 på hver side af den adelige frøken, der er fremstillet i hel figur; venstre række på billedet er hendes fædrene anevåben (Mourids Ottesens), og af disse 2×8 aner er det igen rækken yderst til venstre, der er af interesse her, nemlig Mourids Ottesens fars aner (Otte Hartvigsen, g. m. Anne Andersdatter Bjørn). Disse 8 aner kan identificeres som følger (fra oven og ned): 1) Emmiksen (skrådelt med tydelig tagsten i venstre halvdel), 2) Sebested (tre om en rose samlede søblade), 3) Limbek (to skråbjælker), 4) Sture (el. Barsebæk) (en springende fisk = stør), 5) kan ikke identificeres (skjoldet skaktavlet), 6) v. d. Wisch el. Pogwisch (springende ulv), 7) Ablefeldt (kløvet, højre del: to bjælker, venstre del: en vinge fast på delingen, 8) feltet beskadiget, kan ikke identificeres. (Nationalmuseet).

Limbek'ernes hovedsæde.⁹ Hertil kommer, at slægten Emmiksens gårde på næsset udgjorde et så stort antal, i alt ca. 30, at der synes tale om en medgift eller arv for en kvinde tilhørende en slægt af ikke helt ubetydelig godsrigdom. Der kan derfor rent faktisk kun være tale om Limbek'erne på denne tid og i denne egn. Alle disse forhold taget i betragtning må det anses for ret sikkert, at allerede Esbern Tagesen har været i besiddelse af i hvert fald en del af de gårde på Haderslevnæs, som senere var i slægtens eje, og at han har erhvervet dem med sin hustru Margrethe, der har haft en nær slægtsmæssig tilknytning til Limbek'erne på Tørning.

Sammenfattende kan det om Esbern Tagesen siges, at hans udgangsposition var beskeden i forhold til de resultater, han nåede. Han tilhørte en væbnerslægt, der ejede et forholdsvis beskedent antal gårde i Slogs herred, hvor slægten havde hjemme. Med sin tilknytning til Henneke Limbek fik han imidlertid muligheden for at nå nogle trin op ad den sociale rangstige. Henneke Limbek har uden tvivl fundet Esbern Tagesens støtte så værdifuld, at han har knyttet ham endnu nærmere til sig ved et ægteskab mellem Esbern og Margrethe Limbek, måske Hennekens egen datter, og med hende har Esbern kunnet fordoble sit godskompleks, således at han ved sin død ca. 1410¹⁰ har besiddet følgende gods (jvf. bilag 5):

- 1) Emmiksen-slægtens stamgods i Slogs herred (jvf. s. 11) .. ca. 30 gårde
- 2) en række spredtliggende gårde i Vestslesvig ca. 12 gårde
- 3) sin hustru Margrethes medgift eller arv på Haderslevnæs ca. 29 gårde
I alt ca. 70 gårde

Det her skitserede »livsforløb« vidner om en ikke ubetydelig dygtighed og fremdrift hos Esbern Tagesen, noget som vi også i vid udstrækning træffer hos hans søn Emmike, og som er med til at forklare, hvorfor begge disse mænd var så tilsyneladende nært knyttet til Limbek'erne. Et udtryk for denne dygtighed og fremdrift er sikkert også Esbern Tagesens ridderværdighed, som står i mærkelig modsætning til at både Henneke Limbek og hans søn Claus hele deres liv forblev væbnere.¹¹

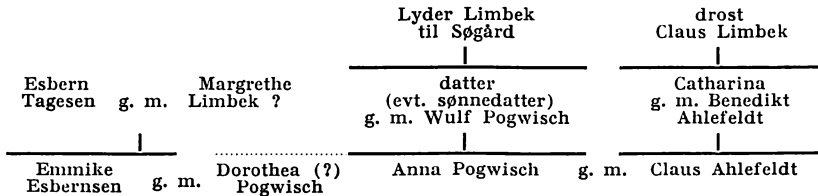
Emmike Esbernsen.

Esbern Tagesen efterlod sig formodentlig (mindst?) fem børn, hvoraf vi kender de tre gennem samtidigt kildemateriale: datteren Cecilie, der senere var priorinde i St. Johannesklostret i Slesvig,¹² og

sønnerne Emmike og Lyder.¹³ Om sønnen Lyder vides ikke meget. Han ejede som nævnt ovenfor en gård i Døstrup sogn, som formentlig var arv efter faderen, men var i øvrigt bosat i Nørrejylland, hvor hans fåtallige efterkommere ejede Damsgård (Ø. Starup sogn, Bruskg herred), jfr. stamtavle 1.¹⁴ Lyder havde dog også gods i den modsatte ende af landet, idet han i 1429 16/11 solgte Spangsbjerg (Jerne sogn, Skads herred). Det er bemærkelsesværdigt, at Henneke Limbek også havde ejet gods her og andetsteds i Skads herred,¹⁵ således at man kan formode, at også slægtens besiddelse af denne gård skyldtes tilknytningen til Limbek'erne. Der er dog grund til at understrege det mærkelige i, at Lyder tilsyneladende ikke arvede noget af faderens eller moderens sønderjyske gods (bortset fra gården i Døstrup sogn). Dette kan imidlertid også skyldes, at vort kildemateriale ikke har efterladt spor heraf, og endelig foreligger der også den mulighed, at brødrene ikke har delt godset, men har besiddet det i fællig. At det var Lyder og Emmike, der i fællesskab solgte Spangsbjerg, og at Lyder 1422 31/10 var medudsteder af et brev, der viser tilknytning til Haderslevnæs, peger i hvert fald i retning af en besiddelse »zu gesamter Hand«, måske under påvirkning fra Holsten, hvor en sådan arveform var mere almindelig.¹⁶ Hvad Lyders og Emmikes børn angår, kan der dog næppe være tvivl om, at det kun var Emmikes børn, der arvede det i hertugdømmet beliggende gods, medens Lyders efterkommere intet ejede her.¹⁷

De ovenfor nævnte tre grupper af gods gik altså i arv til Emmikes børn (dog kun en del af godset i Slogs herred), men dette gods havde Emmike i sin levetid udvidet betydeligt, som det fremgår af listen side 7. Besiddelsen af de ca. 14 gårde på Sundeved, som her er tilskrevet Emmike, skal muligvis ses i sammenhæng med en formodning om, at Emmikes hustru tilhørte slægten Pogwisch. Der er nemlig en forbindelse mellem slægten Pogwisch og Søgård, hvis tilhørende lå i Lundtoft herred, men i al fald senere også for en dels vedkommende på Sundeved, og endog i samme landsbyer som slægten Emmiksens.¹⁸ Hertil kommer, at både en række slægtebøger og adskillige af de ovenfor nævnte gravsten samstemmende anfører, at Emmike Esbernsens hustru tilhørte slægten Pogwisch og hed Dorte til fornavn. På grundlag heraf kan man formode, at Emmiksen-slægten er kommet i besiddelse af dette gods på Sundeved ved

et ægteskab mellem Emmike Esbernsen og et kvindeligt medlem af den gren af Pogwisch-slægten, der havde tilknytning til Søgård, vel en datter af den Wulf Pogwisch, der var gift med en datter (evt. sønnedatter) af Lyder Limbek til Søgård.¹⁹ Slægtssammenhængen er formodentlig følgende:

Anna Pogwisch har kunnet forene sine arvekrav på Søgård med tilliggende fra Lyder Limbek (hendes morfar, evt. morfars far) med de arvekrav, som Claus Ahlefeldt har måttet have ved også at være en ætling af Limbek'erne.²⁰ Disse to har da arvet hovedparten af det allerede da meget omfattende gods, mens Dorte (eller Dorothea, hvis hun da har haft dette fornavn) har fået udlagt fjernere og mere spredtliggende gårde som sin arvedel. Man kan så undre sig over, at denne del ikke har været større i betragtning af Søgårds omfang, der også dengang var betydeligt, men det er muligt, at der har været flere gårde, men at de er solgt fra i tidens løb af Emmike Esbernsens efterkommere, uden at vi er i stand til at konstatere det. Det må dog understreges, at argumentationen for Emmiksen-slægtens erhvervelse af dette gods på Sundeved er betydelig svagere end argumentationen for slægtens erhvervelse af godset på Haderslevnæs.

Emmike Esbernsens erhvervelse af Refsø.

Til dette arvegods og denne medgift har Emmike formodentlig kunnet føje et endnu større gods kompleks, nemlig hovedgården Refsø i Sommersted sogn (Gram herred) med tilliggende fæstegods i de omkringliggende sogne. Om denne erhvervelse af Refsø har vi ingen samtidig efterretning, men vi ved, at gården senere var i slægtens besiddelse, og at erhvervelsen af den på grund af arvegangen må skyldes Emmike. Hvem der har ejet Refsø her i første halvdel af 1400-tallet, ved vi heller ikke, idet Refsø nævnes første gang 1488 12/11. Man kan imidlertid formode, at gården, der uden tvivl er betydelig ældre end 1488, har været i Limbek'ernes eje.²¹ Gården

ligger nemlig i Gram herred, som slægten havde i pant helt fra 1394 6/1, og som fra 1460 16/4 direkte ejedes af Ahlefeldt'erne, Limbek'ernes arvtagere på Tørning. Da allerede Emmike som nævnt må have ejet gården, ligger det nær at antage, at han har erhvervet hovedgården på en eller anden måde ved sin tilknytning til Limbek'erne, og som støtte for denne formodning skal fremhæves to forhold:

- 1) Emmikes forhold til Limbek'erne, der har været om muligt endnu nærere end faderens,
- 2) de politiske forhold i hertugdømmet i begyndelsen af 1400-tallet.

Om Emmikes tilknytning til Limbek'erne og senere deres efterfølgere på Tørning, Ahlefeldt'erne, er vi ret godt underrettede. Tydeligst kommer den vel frem i Claus Limbeks klager over kongen og hans tilhængeres overgreb mod ham og hans gods 1421 17/11. Han kalder nemlig i brevet Emmike Esbernsen »myn knecht« og klager over de overgreb, der er begået mod otte af Emmikes »lanster« (fæstere) i Slogs herred.²² Tjenesteforholdet træder her klart frem, men også senere træffes Emmike Esbernsen i forbindelse med slægten Limbek. 1427 19/6 medbesegler han således for Claus Limbeks moder, 1436 2/7 medbesegler han angående salg af gods til Haderslev kapitel, hvor også Wulf Limbek medbesegler, og 1451 28/4 medbesegler han sammen med Otto Limbek for Anders Jonsen Skram. Det nære forhold til Limbek'erne synes at være overført til Limbek'ernes efterfølgere på Tørning, Ahlefeldt'erne, således medbesegler han 1444 8/12 for Hans og Benedikt Ahlefeldt angående salg af Brændkjær mark ved Kolding.

Også de politiske forhold i begyndelsen af 1400-tallet danner en væsentlig baggrund for at forstå, hvorfor Emmike erhvervede Refsø, og til dels også for at få et fingerpeg om, hvornår dette kan være sket.

Fra ca. 1410 til 1432 var der med afbrydelser voldsomme kampe mellem den danske konge og de holstenske grever om herredømmet i Slesvig. Erik af Pommerns udgangsposition var i og for sig udmærket, men efterhånden måtte han vige, bl. a. fordi en række af hans borge og befæstninger i det nordlige hertugdømme faldt i holstenernes hænder. Claus Limbek den yngre på Tørning havde i begyndelsen stået på kongens side, men i 1421 opsagde han kongen huldskab og troskab, hvilket det ovennævnte klagebrev bl. a. er ud-

Ved udgravninger, foretaget i 1949, af Haderslev museum på det såkaldte Slotsbjerg syd for gården Refsø i Sommersted sogn fandtes rester af bygninger, formodentlig fra begyndelsen af 1500-tallet, da Otte Hartvigsen ejede Refsø. Der fandtes imidlertid også bygningsrester, der uden tvivl er ældre, men som vanskeligere lader sig datere. Der er tale om et trætårn, der antagelig er ødelagt ved brand og erstattet af en bygning, hvis østside dannes af en teglstensmur. Det er denne, der ses øverst til venstre på billedet, der er taget fra nordvest. I rummet indenfor denne mur har der været et gulv af planker lagt på bjælker med undtagelse af et 1,40 × 2,15 m stort stykke ved nordvæggen, hvor der var stenbro. Denne ses midt i billedet. Mod syd førte en kampestenstrappe, hvoraf tre trin var bevaret (de ses øverst i billedet), ned i dette rum. I nærheden af teglstensmuren, men over den fandtes to små sølvmonter, begge fra 1300-tallet. Deres findested siger imidlertid ikke ret meget om, hvornår disse ældre bygninger kan være opført (jvf. teksten s. 18 og note 21). (Haderslev museum).

tryk for.²³ Med det nære forhold, som Emmike stod i til Claus Limbek, var det en selvfølge, at han fulgte denne. Claus Limbeks overgang til holstenerne betød, at hele den nordlige del af hertugdømmet kom indenfor holstenernes magtsfære, men i dette område lå dog en række hovedgårde, hvis ejere måtte formodes at være kongen tro. Dette gjaldt uden tvivl Fovslet i Ødis sogn, hvis ældste, kendte ejer, Johannes Thomesen Lindenov, havde været en af dronning Margrethes tro mænd, og det gjaldt — hvad der er mest interessant i denne forbindelse — Tovskov, der lå på grænsen mellem Sommersted og Oksenvad sogne få kilometer vest for Refsø. Her sad i 1420'erne ridderen Jon Jonsen Lille af slægten Skram, og at han var

kongens mand ses bl. a. af, at han 1419 23/6 i København medbeseglede kongens forbund med Polens konge og 1421 4/8 medbeseglede jydernes vidnesbyrd angående Sønderjyllands tilhørsforhold til Danmark.

Ud fra disse forhold kan man *formode* følgende begivenhedsforløb: Efter at Claus Limbek i begyndelsen af 1420'erne var faldet fra kong Erik af Pommern og havde sluttet sig til holstenerne, har det været et ønske hos disse at kontrollere den nordligste del af Gram herred og af hertugdømmet i det hele taget, hvor der endnu sad herremænd, der var kongen tro. Claus Limbek har hertil ment at kunne benytte sin tro tilhænger Emmike Esbernsen og har ladet denne indsætte på den befæstede Refsø hovedgård. Muligvis har Emmike direkte købt den, i hvert fald var den hans ejendom senere, men det er stort set af mindre betydning, hvordan og også fra hvem erhvervelsen er sket.²⁴ Kun det står helt fast, at erhvervelsen må være sket med Claus Limbeks billigelse og ved hans formidling enten som ejer eller til gårdens ejer. Der kan heller intet sikkert siges om, hvorvidt erhvervelsen virkelig er sket allerede i 1420'erne, men ud fra den ydre historiske sammenhæng forstås og forklares erhvervelsen i hvert fald bedst, hvis den henføres til dette tidsrum.

Om omfanget af hovedgårdens tilliggende, da Emmike erhvervede den, vides heller intet sikkert, men den har dog næppe helt haft det omfang, som den havde senere. Erhvervelsen af en del af de tilliggende gårde er vel sket efterhånden ved køb, mageskifte o. l., og vi har i hvert fald et enkelt brev, der viser, at Emmike må have erhvervet fæstegods til Refsø, bl. a. ved køb. I et tingsvidne af Gram herredsting, udstedt 24. maj 1460, hedder det bl. a., at »velbaaren Mand Emeke Esberns, skødede Hr. Gregorius [kannik i Haderslev] paa Biskop Clawes af Sleswikes Vegne al det Køb og Skøde, som han havde købt af Jeppe Rawenker, Kaye Mattiskone i Ringtwede og Jeppe Joonß i Actorpe paa det samme Gods i Maxstorp 2 Otting Jord«. Dette brev er samtidig det eneste direkte, om end noget sene indicium for, at Emmike vitterlig må have ejet Refsø, idet det viser, at Emmike havde gods i Maugstrup sogn, hvor Refsø senere havde tilliggende fæstegods.

Refsø kom til at udgøre centrum i Emmike Esbernsens gods-kompleks, og det er formodentlig omkring denne hovedgård, han har koncentreret eventuelle udvidelsesbestræbelser. Hans samlede

godskompleks kan ved hans død beregnes til at have omfattet nogenlunde de grupper af gods, som er opregnet ovenfor s. 7, og som i detaljer fremgår af bilag 3 (kolonne 18), bilag 4 (kolonne 12) samt bilag 5, s. 38-43. I alt har de udgjort et samlet godskompleks på (maksimalt) ca. 140 gårde.

Emmike Esbernsens ydre liv samt hans død.

Af de breve, hvori Emmike Esbernsen forekommer nævnt, for det meste som medbesegler, og som alle er nævnt ovenfor, får man indtryk af en herremand, der har levet det meste af sit liv i den egn, hvor hans hovedgård og den væsentligste del af hans gods var beliggende. Han synes ikke på nogen måde at have været aktiv i politik eller taget del i landets administration som lensmand eller lignende. I forhold til egnens mægtige holstenere, først og fremmest Ahlefeldt'erne, der arvede Tørning efter Claus Limbeks død ca. 1426, var hans position da også kun ringe. Han har vel til stadighed stået i en slags afhængighedsforhold til disse holstenere, men har på den anden side ved sin godsrigdom hævet sig betydeligt op blandt sine standsfæller, nemlig de mange lavadelige vi træffer i denne del af Nordslesvig: Skram'erne på Tovskov, Lindenov'erne på Fovslet, væbnerslægterne i Rødding og Ø. Lindet, Tinhus'erne på Tvedsgård (ved Kolding), de mange småherremænd og frimænd vi træffer på Haderslevnæs o. s. v. Ingen af disse har kunnet måle sig med Emmike i godsrigdom og position (måske bortset fra Lindenov'erne på Fovslet, hvis position imidlertid i vid udstrækning skyldtes, at de gik i den danske konges tjeneste). Et udtryk for Emmike Esbernsens fremtrædende stilling blandt lavadelen er det også, at han som den eneste nordslesvigske herremand, bortset fra Thomas Sture fra Als, i 1470 11/10 medbeseglede det såkaldte Segeberg-konkordat, der er beseglet af en lang række holstenere, hvoraf mange hørte til de betydeligste og rigeste, og hvoraf flere var kongens nærmeste råder. 1475 24/8 fik han af kong Christian bekræftelse på de gamle breve, han havde, som gav ham ret til 40-marks bøder af sine fæstere i hele Slesvig, d. v. s. gav ham den højeste jurisdiktion over sine mange fæstere, noget som næppe alle de her nævnte lavadelige slægter sad inde med.²⁹ På dette tidspunkt må han have været meget gammel. Han nævnes som nævnt første gang 1421, d. v. s. han må vel være født senest ca. 1400. Han har altså i 1475 været ca. 80 år,

en meget høj alder dengang, og vi kan derfor regne med, at han er død ikke længe efter.²⁶

Arvedelingen efter Emmike Esbernsens død.

I følge de foreliggende vidnesbyrd havde Emmike fire sønner og formodentlig to døtre. Den ene af sønnerne er formodentlig død uden arvinger før faderen.²⁷ Datteren Margrethe var gift med Johan Johansen Lindenov til Fovslet og var enke allerede 1477 11/9, medens den anden datter Mette var gift med Peder Munk til Krogsgård.²⁸

De maksimalt 140 gårde, som i følge senere tids forhold kan tilskrives Emmike Esbernsen, synes at være fordelt således mellem hans børn (jvf. bilag 5):

	Hartvig	Emmike	Erik	Mette	Margrethe
1) af slægtens stamgods i Slogs herred	mindst 3 gårde	mindst 1 kåd	mindst 1 gård	?	?
2) af farmoderens gods på Haderslevnæs	ca. 11 gårde	mindst 2 gårde	ca. 5 gårde	ca. 4 gårde	ca. 7 gårde
3) af faderens (evt. farfaderens) spredte gårde i Vestslesvig		ca. 5 gårde	ca. 3 gårde	ca. 3 gårde	ca. 1 gård
4) af moderens (?) gods på Sundeved		ca. 7 gårde	ca. 7 gårde		
5) af faderens gods i Gram herred (Refsø m. tilligg.)	hdg. + ca. 52 gårde	ca. 10 gårde	ca. 8 gårde	ca. 3 gårde	ca. 5 gårde
I alt	ca. 66 gårde	ca. 24 gårde	ca. 24 gårde	ca. 10 gårde	ca. 13 gårde
Tilsyneladende forholdstal	6	2	2	1	1

Hertil kan knyttes følgende kommentarer:

Mette Emmiksdatters arvedel skal måske sættes et par gårde højere end de ca. 10, der anføres her, idet man må formode, at den hovedgård, Tågerup, der nævnes i 1500-tallet, og som nødvendigvis må være opstået *efter* arvedelingen,²⁹ er opstået ved nedlæggelse af et par gårde, således at hovedgården oprindelig er lig 3 à 4 gårde (her er regnet med 2), hvortil kommer den ene gård, der 1604 nævnes i Stepping (i alt 4 à 5 gårde under gruppe 5). Herved bliver hendes arvedel lidt større end de 10 gårde, der her er regnet med.³⁰

SLÆGTEN EMMIKSEN OG DENS GODS

Margrethe Emmiksdatter (g. m. Johan Johansen Lindenov's) arvedel er her beregnet ud fra den deling, der senere må være sket af disse gårde mellem forskellige af hendes efterkommere af Lindenovslægten (jvf. stamtavle 2, s. 45). Der er imidlertid det usikkerhedsmoment, at der blandt Lindenov'ernes gods på Haderslevnæs også findes gods, som er tilfaldet slægten efter en uddød gren af slægten, der var bosiddende her i begyndelsen af 1400-tallet. Det synes dog muligt i nogen grad at adskille de to grupper af gods.

Lindenov'ernes gods i Haderslev og Gram herreder i 1500-tallet	Otto Breide til Søbo g. m. Anne Lindenov 1543 31)	Hans Johansen Lindenov til Hundslund til kronen 1584 9/1	I alt	Heraf tilfaldet slægten efter uddød gren	Margrethe Emmiksdatters arv efter faderen
Kilde	Sk. og Jb. s. 432				
Haderslev hrd.					
Hoptrup sogn					
Marstrup		1 gård	1 gård		1 gård?
Kestrup		1 gård	1 gård		1 gård?
Vilstrup sogn					
Vilstrup	1 gård	1 gård	2 gårde		2 gårde
Kelstrup	2 gårde		2 gårde		2 gårde
Starup sogn					
Vandling	2 gårde		2 gårde	2 gårde	
Lønt		3 gårde	3 gårde	3 gårde	
Grarup sogn					
Stenderup		1 gård	1 gård	1 gård	
Halk sogn					
Halk		1 gård	} + 1 gård 1) 1 bol		2 gårde
Medsted		1 bol			1 bol
Øsby sogn					
Stevelt	1 gård		1 gård		1 gård
I alt Haderslev hrd.			15 gårde + 1 bol	6 gårde	7 (?) gde. + 1 bol
Gram hrd.					
Maugstrup sogn					
Simmersted	1 gård		} + 1 gård 2)		2 gårde
Jegerup sogn					
Jegerup		1 gård			1 gård
Nustrup sogn					
Nustrup		} 1 bol 1 gård	1 gård	} 1 bol 1 gård	1 gård
Ber = Bæk?	1 gård		1 gård		1 gård
I alt Gram hrd.					5 gårde + 1 bol

1) Mageskiftet 1548 med hertug Hans d. æ. (Matth. Saml., pk. 34).

2) 1 gård i arv til Christoffer Hansen Lindenovs datter Magdalene, g. m. Moritz Ahlefeldt til Bjerningrød (Bjerning sogn nord for Haderslev), Kr. Sk., I, s. 319. Bol = landbol.

Der er altså tale om i alt ca. 15 gårde på Haderslevnæs, som allesammen må have hørt under Fovslet endnu ca. 1500. Af disse må uden tvivl de 6 gårde i Starup og Grarup sogne udskilles som det gods, der havde tilhørt den uddøde gren af slægten Lindenov.³² De resterende gårde var til dels beliggende i landsbyer, hvor vi rent faktisk ved, at andre medlemmer af Emmiksen-slægten ejede gods (Vilstrup, Kelstrup, Halk og Stevelt med i alt 7 gårde, jvf. bilag 4). Tilbage bliver da 2 gårde, 1 i Marstrup og 1 i Kestrup, hvor ingen andre medlemmer af Emmiksen-slægten havde gods, og som derfor ikke på det foreliggende grundlag kan tilskrives Margrethe som en del af hendes arv efter faderen.

Selv om Emmikes og Eriks arvedele her er fuldstændig identiske, skal man dog næppe lægge alt for stor vægt herpå. De eksakte tal kan have været anderledes end de her anførte. Det kan dog næppe helt være nogen tilfældighed, at tallene for de fire arveparter, de to døtres samt Emmikes og Eriks, viser et indbyrdes forhold, der svarer nøje til datidens arveregler.³³ Jyske Lov (I, 5) foreskrev, at broderlod var dobbelt så stor som søsterlod, og at dette forhold afspejler sig i tallene her, selvom disse bygger på rekonstruktion fra slutningen af 1500-tallet, styrker tilliden til, at de stort set må passe. Meget mærkeligt er det imidlertid, at tallene indicerer, at Hartvig har arvet halvdelen af det samlede gods, hvilket ikke kan forklares med, at han var den ældste søn, idet datidens arveregler ikke kendte nogen førstefødselsret. Ganske vist bygger tallene her som nævnt på en rekonstruktion fra slutningen af 1500-tallet, og en del af gårdene indenfor det område, hvor Hartvigs søskende ikke arvede gods (bortset fra Mette), nemlig i Stepping og Sommersted sogne med i alt ca. 40 gårde (jvf. bilag 3, kolonne 13), kan naturligvis være erhvervet *efter* Emmike Esbernsens død. Eventuelle arronderingsbestræbelser vil naturligt have koncentreret sig indenfor dette område, og man kan derfor formode, at Refsøs tilliggende her oprindeligt har været (betydeligt ?) mindre end de ca. 40 gårde, der er nævnt her. Dette vil nok bringe antallet af Hartvigs arvede gårde ned, men næppe nok til at gøre hans arvedel lig hans brødrers. Det svækker endvidere argumentationen for, at allerede Emmike Esbernsen besad Refsø med et væsentligt tilliggende, men synes dog den eneste rimelige forklaring på, hvorfor Hartvigs arvedel i følge skemaet her er så stor.³⁴

Selv om vi altså må antage, at den del af Hartvigs arv, der lå indenfor Gram herred, var noget mindre end de her anførte 52 gårde, hvis beliggenhed i detaljer fremgår af bilag 3 kolonne 13, må man dog sige, at tallene afspejler en tilsyneladende rationel fremgangsmåde ved arvedelingen. Man synes nemlig først og fremmest at have delt de fjernereliggende gårde (de første fire grupper) og at have bestræbt sig på så vidt muligt at holde godsets hoveddel samlet, nemlig Refsø med dets umiddelbare tilliggende (hvor stort dette end har været). Det ses af bilag 3, at de gårde, som Emmike, Erik og Margrethe fik udlagt, lå i de sogne, der lå længst væk fra hovedgården, nemlig Maugstrup, Jegerup, Nustrup og Skrydstrup sogne.³⁵ Kun Mette Emmiksdatter må have fået gods umiddelbart i nærheden af hovedgården, idet Tågerup ikke ligger mere end ca. 3 km fra Refsø. At en sådan, tilsyneladende rationel tankegang ligger til grund for arvedelingen, styrker naturligvis den her fremførte argumentation, selv om denne som anført svækkes ved det store omfang af Hartvigs arvedel, der ikke kan forklares helt tilfredsstillende.

Emmike Emmiksens arvedel.

Kun til Hartvigs arvedel har der hørt en hovedgård, nemlig Refsø, mens dette ikke synes at have været tilfældet for de to øvrige sønners dele. Datteren Margrethe var som nævnt gift med Johan Johansen Lindenov, der ejede hovedgården Fovslet i det nærliggende Ødis sogn, og Tågerup er formodentlig først opstået efter arvedelingen (jvf. note 29).

I hvert fald Emmike synes at have giftet sig en hovedgård til, idet hans hustru Karen Stangberg må have ejet hovedgården Keldet i Fjelstrup sogn nordøst for Haderslev. Hendes datterdatter ejede i hvert fald gården 1550, og dennes datter igen solgte den med sin mand til kronen 1584. Desuden havde slægten Stangberg tilknytning til Fjelstrup sogn allerede ca. 1400. Til Keldet synes at have hørt mindst 17 gårde, hovedsagelig i Fjelstrup sogn, men også 3 i Vonsbæk og en enkelt i Tyrstrup sogn. Disse 17 gårde kunne Emmike altså føje til sine ca. 24, og han havde således mindst 40 ganske vist spredte og tildels fjerntliggende fæstegårde og hertil en hovedgård. Omend et mindre gods var det dog nok til, at man kunne leve af det, og nok til, at Emmike bevarede sin position som hørende til de mere fremtrædende blandt den indfødte herremandsstand. Emmike

Emmiksens og Karen Stangbergs gods gik, formodentlig omkring år 1500, i arv til deres tilsyneladende eneste datter Tale. Hun blev gift med Hans Breide, som ejede (eller erhvervede sig) Hejls Vargård i Hejls sogn sydøst for Kolding. De ca. 40 fæstegårde kom her til at udgøre en betydelig del af denne hovedgårds samlede tilliggende, der ved Joakim Breide, Tale og Hans Breides søns død 1574 udgjorde ca. 46 gårde (i mellemtiden var en del af Karen Stangbergs gods i Fjelstrup, nemlig ca. 7 fæstegårde, dog skilt ud sammen med Keldet).³⁶

Erik Emmiksen og Tyrstrupgård.

Hvorledes Emmiksen-slægten er kommet i besiddelse af Tyrstrupgård er uklart, men der kan dog opstilles en formodning herom, som bærer sandsynlighedens præg.³⁷ Til de 24 gårde, som Erik Emmiksen arvede, og som er anført i skemaet s. 22, hørte der som nævnt ingen hovedgård. Denne (eller basis for en sådan) skabte Erik Emmiksen sig imidlertid sikkert ved sit giftermål med Barbara von der Wisch.³⁸ Hun var søster til Henneke von der Wisch på Ejsbøl og svigerinde til Ahlefeldt'erne på Tørning, således som det fremgår af nedenstående oversigt:³⁹

Emmike Esbernsen død ca. 1475	Wulf v. d. Wisch amtmand i Haderslev ca. 1460	Benedikt v. Ahlefeldt til Tørning død ca. 1470
Erik Emmiksen	Barbara v. d. Wisch	Salome v. Ahlefeldt
	Henneke v. d. Wisch til Ejsbøl	Hans og Henrik v. Ahlefeldt til Tørning

Ser vi på det tilliggende som Tyrstrupgård havde i 1599, da gården solgtes, bestod det, udover hvad der måtte være købt og solgt i mellemtiden (og dette kan delvis kontrolleres), udelukkende af de gårde, som her er betegnet som Eriks arvedel, + hovedgården Tyrstrupgård med 13 gårde og landbol i Tyrstrup samt 2 gårde andetsteds i Tyrstrup sogn (jvf. bilag 1, s. 8-9). Der er altså tale om et ret koncentreret gods udover arven, og man fristes derfor til at antage, at Erik har erhvervet dette gods i Tyrstrup sogn ved sit giftermål med Barbara von der Wisch. Det er i hvert fald helt klart, at hun har ejet gården, idet hun 1491 9/3 omtales som »fru Barbara van der Wijsck to Tystorp geseten Fulmechtich des szeligen Erick Emmickssen Kinder und erer Vörmund«. Da Ejsbøl i begyndelsen af 1500-tallet solgtes til kronen, havde den ganske vist intet tilliggende i Tyrstrup herred, men da vi ved, at Wulf von der Wisch i sin tid

som amtmand i Haderslev erhvervede gods i herredet,⁴⁰ er det ingenlunde udelukket, at han har erhvervet gods her i Tyrstrup sogn, som datteren så har fået som medgift. En anden mulighed er, at godset i Tyrstrup oprindeligt hørte under Tørning, som havde ret betydeligt gods i Tyrstrup herred, da den solgtes til kronen 1494, men hvor der da kun var 1 gård i Tyrstrup sogn. At Tørning imidlertid udmærket kan tænkes at have haft et ret stort antal gårde samlet i et enkelt sogn så fjernt fra hovedgården ses af, at der i 1494 hørte f. eks. 9 gårde i Hejls under Tørning.⁴¹ Såfremt denne sidste antagelse, at godset i Tyrstrup sogn stammer fra Tørning, er rigtig, må man forestille sig, at der på en eller anden måde er sket et mageskifte mellem Ahlefeldt'erne på Tørning og Wulf eller Henneke von der Wisch, idet de to slægter jo var nært forbundet, jvf. ovenfor. Barbara har så fået udlagt dette gods i Tyrstrup som sin medgift eller arv.⁴²

Alt dette er imidlertid kun mere eller mindre løse formodninger, der kan tjene til at forklare, hvorledes denne gren af slægten Emmiksen er kommet i besiddelse af Tyrstrupgård. Det kan ikke være nok blot at konstatere, at slægten ejede denne gård; vi må også spørge, *hvordan* den er kommet i besiddelse af den. Når dette er sagt, skal det imidlertid til slut slås fast som sikkert, at Erik Emmiksen i hvert fald giftede sig en hovedgård til, eventuelt lod en sådan opføre på det sted, hvor det største antal gårde i hans godskompleks lå samlet.⁴³

Skal vi prøve at sammenfatte, hvad der blev resultatet af denne arvedeling efter Emmike Esbernsen, må vi sige, at nok var hans ikke ubetydelige gods blevet delt mellem hans fem børn, men slægten bevarede dog sin fremtrædende position indenfor den lavadel, som den tilhørte. Man kan vel endog sige, at den med Tyrstrupgårdslinjens tilknytning til den mægtige von der Wisch-slægt og via denne til Ahlefeldt'erne på Tørning styrkede sin anseelse og position, selvom den også tidligere, måske dog i et mere vasal-lignende forhold, havde været knyttet til Ahlefeldt'erne. Også Tale Emmiksdatters giftermål med Hans Breide, der ganske vist ikke tilhørte så fornem en slægt som Barbara von der Wisch, viser noget om, at slægtens position og anseelse i hvert fald var uforandret. Det lykkedes de to her omtalte sønner af Emmike Esbernsen, som næppe fik nogen hovedgård udlagt, ved giftermål at skaffe sig sådanne, som herefter

var i disse to grenes eje, formodentlig med stort set uforandret tilliggende, indtil de omkring 1600 gik over til kronen. Det bemærkes endvidere, at de to grene var giftet ind i hinanden, jvf. stamtavle 2, s. 45, og at arvedelinger ikke gjorde sig gældende for disse to hovedgårdes, Hejls Vargård og Tyrstrupgårds, vedkommende før så sent som 1574, da Hejls Vargård splittedes fuldstændigt ved Joachim Breides død, mens Tyrstrupgård forblev samlet helt til 1617, da Gert Rantzau solgte den til kronen.

Hartvig Emmiksens arvedel.

Tilbage står at redegøre for Hartvigs arvedel, den betydeligste, hvis videre skæbne rummer de interessanteste perspektiver i denne sammenhæng. Som nævnt ovenfor var Hartvigs del den, hvor godset lå mest koncentreret og også den del, hvortil hovedgården Refsø hørte. I alt var der et tilliggende på (maksimalt) ca. 66 gårde, hvoraf de 23 lå i samme sogn som hovedgården (Sommersted sogn), 16 i nabosognet Stepping, 13 i sognene Oksenvad, Maugstrup, Jegerup og Skrydstrup (alle i Gram herred), ca. 11 lå på Haderslevnæs, og mindst 3 lå i Slogs herred (jvf. bilag 3, kolonne 13, bilag 4, kolonne 6 samt bilag 5, s. 38-43). Alt i alt må man karakterisere det som et pænt, velarronderet gods.⁴⁴

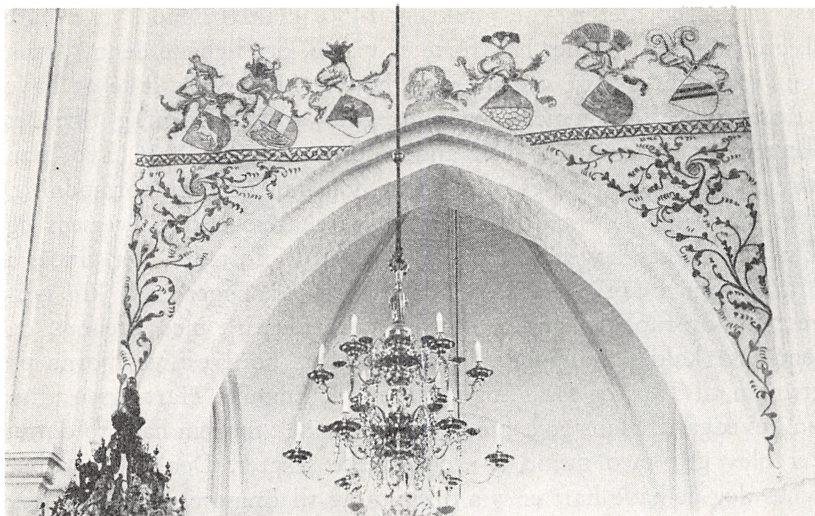
Hartvig Emmiksen omtales ikke i nogen samtidig kilde, men han var død 1490, da hans enke Kathrine nævnes.⁴⁵ Han havde tre sønner og en datter, således som det fremgår af stamtavle 1. Otte arvede hovedgården Refsø med det betydeligste tilliggende, mens broderen Emmike har fået hovedgården Brenore i Frørup sogn med et tilliggende på 18 gårde, heriblandt alle faderens gårde i Jegerup og Nustrup sogne (i alt 7, jvf. bilag 3, kolonne 12), 2 i Maugstrup sogn, 4 i Stepping sogn og 1 i Sommersted sogn, d. v. s. man har her grebet til at udlægge gårde i Refsøs umiddelbare tilliggende som arv (mærkværdigvis har man ikke udlagt nogen af gårdene på Haderslevnæs blandt Emmikes arvedel). Hertil kom 4 gårde i Frørup sogn (jvf. bilag 1), hvor som nævnt også Brenore, der blev Emmikes hovedgård, var beliggende. DAA mener, at denne hovedgård er kommet til Hartvig Emmiksen med Barbara Rixstrup (i følge DAA hans 2. hustru), men da vi ikke er i stand til at verificere dette (jvf. bemærkningerne til stamtavlerne punkt 4, s. 52), kan der også fremføres den formodning, at det er gods, der har tilhørt den Jens Iver-

sen af Frørup, der nævnes omkring 1400. Han formodes at tilhøre slægten Emmiksen, idet han førte et våben, der lignede dennes, men som var skrådelt fra venstre mod højre.⁴⁶ Han synes ikke at have haft nogen efterkommere, og hans gods er formodentlig tilfaldet slægten Emmiksen på et eller andet tidspunkt efter 1426, hvor han nævnes sidste gang.⁴⁷ Også dette kan dog kun være en formodning, men der kan ikke være tvivl om, at vi skal søge Jens Iversens og hans arvtageres hovedgård på et af de to voldsteder, der findes i Frørup sogn i dag. Det ene, kaldet Ebbesvold, ligger ca. 1 km sydvest for Frørup, det andet, der må være identisk med Brenore, og som også kaldes Stangborg, ligger i sognets nordvestlige hjørne på grænsen til Taps og Ødis sogne.⁴⁸ Her fik Emmike Hartvigsen altså sin hovedgård. Hans gods blev ganske vist delt mellem hans døtre, der blev gift med mænd af kongerigske slægter. Den ene af disse synes dog at have haft en vis tilknytning til Brenore, idet hans søn, Mogens Kaas, ligger begravet i Frørup kirke, hvor der er en gravsten for ham.⁴⁹ Hans enke og hans fætter Christian Maltesen Viffert solgte deres parter i Brenore til kronen hhv. 1584 og 1583, således som det fremgår af stamtavle 2, s. 45.

Også Hartvig Emmiksens tredje søn Niels Hartvigsen skrives til Brenore (1499 20/8), men han er formodentlig død tidligt, idet han kun nævnes denne ene gang. Hartvigs datter Karen kendes kun fra en notits i en arkivregistratur, hvor det siges, at Karine og hendes mand Williom Vernes skødede en gård i Stevelt i Øsby sogn (på Haderslevnæs) til kongen (evt. til Tørning før 1494).⁵⁰ Der kan næppe være tvivl om, at denne Karine er Hartvigs datter, idet hun et andet sted i forbindelse med samme skøde kaldes Karine Hartvigsdatter,⁵¹ og eftersom også Tyrstrupgård og Fovslet havde fæstegårde her (jvf. bilag 4). Hvad hun har fået udover denne ene gård, vides ikke.

Refsø i 1500-tallet.

Hovedparten af Hartvigs gods gik imidlertid i arv til sønnen Otte, men godset var nu reduceret til ca. 50 gårde, hvoraf de ca. 10 på Haderslevnæs. Godsets kerne, Refsø med tilliggende i de to sogne Sommersted og Stepping, udgjorde dog stadig et lille velarronderet gods-kompleks på hovedgård + (maksimalt) 34 gårde, således som det ses af bilag 3, kolonne 11. Med Otte er formodentlig de sidste gårde i Slogs herred tilhørende denne gren af slægten gået ud af dens

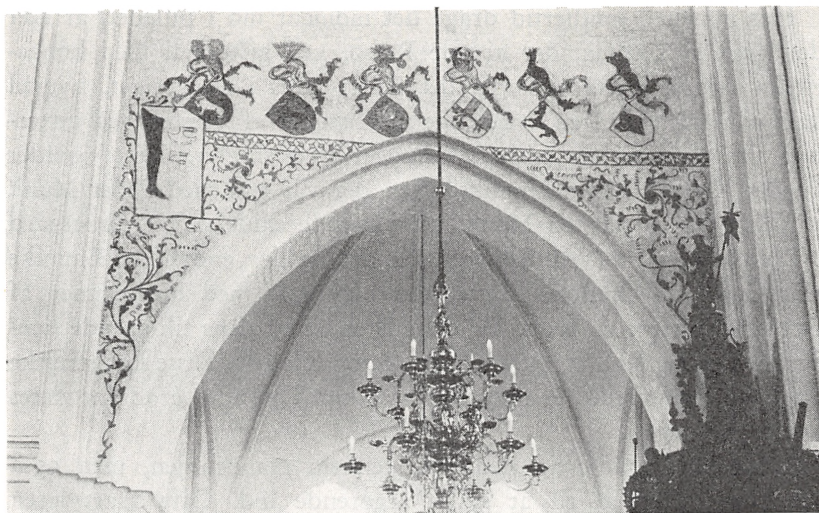
På korsskæringens syd- og nordmur i Haderslev domkirke findes kalkmalerier med bl. a. våbenfriser. Sydfrisen, der ses på billedet her, viser bl. a. slægten Emmikensens våben, der ses som nr. 3 fra højre. Det er skræddelt fra højre, og dets højre halvdel var vist oprindeligt skaktavlet. Skaktavlen er dog ofte fremstillet som tagsten (tagpander), og slægten træffes derfor undertiden med tilnavnet Tagsten. På hjelmen ses tre tidsler. — De øvrige våbner er fra venstre Smalsted (?), Ablefeldt, Buchwald, (Emmiksen), Stake og Limbek. (Nationalmuseet).

eje, idet Otte 1488 12/11 solgte en gård i Ravsted sogn og to i Bjolderup sogn til klostret i Løgum.

Med Ottes død ca. 1525 begynder imidlertid for alvor adspittel- sen af Refsø, således som den fremgår af bilag 2. Selvom man tilsyneladende har ladet tre af børnene, Sofie, Dorte og Emmike, arve gods næsten udelukkende på Haderslevnæs, er det selv efter skiftet efter Hans Ottesen i 1537 ikke særlig store eller særlig velarron- derede godskomplekser, der er tale om. Hovedgården Refsø er ved Mourids' død ca. 1560 reduceret til kun at omfatte Refsø + 24 fæste- gårde, og efter arvedelingen efter hans død kun hovedgård og ene- mærke + 8 gårde, som er det, Otte Mouridsen i 1572 solgte til den danske konge. Arvedelingerne i 1500-tallet fremgår i øvrigt af bilag 2 og 4, hvortil der henvises (se s. 36-37 og 40-41).

Arvedelingerne set i videre perspektiv.

Hvis vi skal søge at give en forklaring på, hvorfor man greb

På nordfrisen, der ses her, findes følgende våben (fra vest mod øst): v. d. Wisch, Breide (?), Drage, Lindenov, Tinbus og v. Qualen. Identifikationen her stemmer ikke overens med Danmarks Kirkeers (Haderslev amt, s. 123 f.), der ved identifikationen ikke har taget tilstrækkeligt hensyn til, om de pågældende slægter har haft nogen tilknytning til Haderslev-egnen. Alle de nævnte slægter viser klar tilknytning til Haderslev eller dens omegn i senmiddelalderen (gælder dog ikke slægterne v. Qualen og v. Buchwald, hvis våben er utvetydige). (Nationalmuseet).

til en stadig voksende arvedeling af dette ret store gods kompleks, således at det i løbet af ca. 100 år reduceredes til en række spredte små-hovedgårde med ubetydelige tilliggende, kan der peges på flere forhold. Der er bl. a. arverettens regler, der angav ganske bestemte størrelser for deling af en arv i broderlodder og søsterlodder,²² og som yderligere bestemte, at arvingerne skulle have udlagt lige godt beliggende gods. Der er ovenfor fremført den formodning, at man ved delingen af arven efter Emmike Esbernsen har søgt at omgå i hvert fald denne sidste regel og har bestræbt sig på at holde hovedgårdens umiddelbare tilliggende samlet. Generelt set må vi da også karakterisere denne første arvedeling som en rimelig løsning, især fordi det lykkedes de to sønner Emmike og Erik ved giftermål at skaffe sig hovedgårde (hhv. Keldet og Tyrstrupgård). Endnu ved skiftet efter Hartvig Emmiksen lykkedes det at skabe et mindre gods med en hovedgård (Brenore) for Emmike Hartvigsen og holde Refsø med sit nære tilliggende nogenlunde samlet, men herefter tog splittelsen selv af godsets kerne fart.

Her må man imidlertid drage det moment ind i billedet, at især den gren af slægten, der arvede Refsø, ved giftermål med kongerigske slægter erhvervede sig betydeligt gods i kongeriget, hvortil kom at også adskillige kvindelige medlemmer af slægten ved giftermål bragte deres arvedele til kongerigske slægter. Dette gælder således allerede Mette Emmiksdatter, der var gift med Peder Munk af den gren af slægten Munk, hvis hovedbesiddelse var Krogsgård i Tjæreborg sogn (ved Esbjerg), og det gælder endvidere Emmike Hartvigsen til Brenores døtre, der blev gift med medlemmer af slægterne Viffert og Kaas. De delte Brenore og dens tilliggende lige­ligt mellem sig (jvf. stamtavle 2, s. 45, og bilag 1). Disse kongerigske slægter interesserede sig naturligt nok kun i mindre grad for deres sønderjyske gods.

Refsø blev imidlertid nedarvet gennem mandslinjen, men også her kom giftermål til at spille afgørende ind. Otte Hartvigsen erhvervede sig ved giftermål Steensgård på Fyn, som han har ejet 1494 27/12, men til trods for at hovedparten af denne hovedgård arvedes af sønnen Anders, fik denne, formodentlig som følge af arvereglerne, også udlagt en del af Refsø som arv, således som det fremgår af bilag 3 og 4. Emmike Ottesen arvede formodentlig »hoveddelen« af Hejsagergårde (= ca. 7 gårde), men giftede sig til Erholm på Nordfyn, der herefter må betegnes som hans hovedbesiddelse til trods for, at han 1531 siges at bo på Hejsager og 1538 kalder sig »aruffgeseten to Hezacker«.⁵³ Desuden var han lensmand på Rollerup på Sjælland fra 1529 og indtil sin død 1546. Hans Ottesen var ugift, men havde også interesser i kongeriget, idet han var forstander i Essenbæk kloster ved Randers, og selv Mourids, der arvede hoveddelen af Refsø, havde (væsentligere ?) godsinteresser i kongeriget, idet han ved giftermål kom i besiddelse af Jerstrup på Nordfyn. Hans søn Otte, der arvede Refsø og det stærkt reducerede tilliggende, der nu kun udgjorde 8 gårde (jvf. bilag 3, kolonne 4), var 1571-79 lensmand på Rugård og havde også før den tid godsinteresser i kongeriget.⁵⁴

En gennemgang af 1500-tallets medlemmer af slægten, specielt Refsø-grenens, giver således et klart billede af voksende godsinteresser i kongeriget og tilsvarende dalende interesse for slægtens sønderjyske besiddelser. Dette må sikkert i meget vid udstrækning tilskrives, at disse besiddelser ved de talrige arvedelinger var blevet

stærkt splittede og reducerede i størrelse. Spørgsmålet er endvidere, om ikke netop besiddelsen af disse len for flere slægtsmedlemmers vedkommende skal opfattes som en følge af arvedelingerne. Deres arvedele, og dette gælder først og fremmest Emmike og Hans Ottesens, var så små, at de ikke var tilstrækkelige til, at man kunne leve nogenlunde standsmæssigt af de indtægter, de gav, hvorfor man var nødt til at påtage sig disse administrationsembeder. Hertil kom, at eventuelle muligheder for arronderinger og udvidelser var særdeles ringe. Gram herred var i 1494 kommet under kronen ved dennes erhvervelse af Tørning, og mulighederne for udvidelser bestod derfor kun i køb eller mageskifte med de øvrige private godsherrer i området. Pengemidler til sådanne godshandler synes i hvert fald ved midten af 1500-tallet at have været til stede, idet slægten da synes at have været ret velstående (muligvis på grund af de gunstige giftermål), men interessen har altså da manglet.

De arvedelinger, der her er gennemgået for en enkelt slægts vedkommende, er formodentlig noget, der er kendetegnende for hele den sønderjyske herremandsstand. Det er imidlertid ikke blot noget, vi træffer i 1500-tallet, hvor det er muligt at følge delingerne i detaljer for adskillige slægters vedkommende. Det er tværtimod noget, der har gjort sig gældende så langt tilbage, vi kan følge disse herremænd, idet Jyske Lovs arveregler jo til stadighed gjaldt i hertugdømmet. Allerede i 1300-tallet kan vi, især i Vestslesvig, hvor kildematerialet er bedst på grund af det velbevarede Løgum klosterarkiv, ane, hvorledes arvedelinger på et meget tidligt tidspunkt har reduceret og splittet tilsyneladende ret store godskomplekser. De i hertugdømmet Slesvig gældende arveregler har adskilt sig væsentligt fra de holstenske, idet der her var betydelig større mulighed for, at et godskompleks kunne arves af arvingerne »zu gesamter Hand«, d. v. s. alle arvingerne sad i fællesskab inde med den samlede arv, og man kunne så håbe på, at kun én giftede sig, at en anden gik i kloster, at nogle faldt i krig o. s. v.⁵⁵ Det er klart, at sådanne arveregler gav de pågældende slægter betydelig større økonomisk kraft, og det er da også til dels dette forhold, der bevirkede, at medlemmer af holstenske slægter var i stand til at udvandre og erhverve sig gods i bl. a. hertugdømmet Slesvig.

Den sønderjyske herremandsstand synes imidlertid endnu omkring

1500 at have været ret talrig. Den sad for en stor dels vedkommende endnu på de gårde, hvor dens forfædre havde siddet siden slutningen af 1300-tallet, ja, det lykkedes den, som det er vist ovenfor, endog i nogen grad at etablere sig på helt nye hovedgårde eller ved fornuftige giftermål at styrke sin økonomiske og sociale position. De holstenske slægters erhvervelse af gods i Nordslesvig er da heller ikke noget, der kendetegner hverken 1400- eller 1500-tallet. Disse erhvervelser hører først og fremmest til i 1300-tallet, og holstenernes besiddelser i Nordslesvig ca. 1400 er stort set de samme som et hundredår senere. Der er i løbet af 1400-tallet endog tale om en vis reduktion: Trøjborg erhvervedes 1407 af kronen fra Limbek'erne og lagdes ind under Ribe bispestol, Tørning erhvervedes 1494 fra Ahlefeldt'erne og Ejsbøl ca. 1500 fra slægten von der Wisch, ligeledes af kronen. Kun én holstensk erhvervelse af en hovedgård i Nordslesvig i 1400-tallet er af betydning, nemlig Reventlow'ernes erhvervelse af Tovskov ca. 1475.

Når udviklingen alligevel, til trods for den ret stærke position ca. 1500, i løbet af et hundredår førte til, at den sønderjyske herremandsstand så at sige forsvandt fuldstændigt, skyldes det utvivlsomt først og fremmest disse arvedelingers stadige tiltagen, hvortil kom kvindelige medlemmers giftermål med hovedsagelig kongerigske slægter. Dette medførte en dalende interesse for de sønderjyske ejendomme, og det er som nævnt næppe noget, der særligt kendetegnede Emmiksen-slægten, men en udvikling vi kan konstatere gang på gang i forbindelse med disse sønderjyske slægter, Lindenov, Tinhus, Smalsted, Øster Lindet-slægten, Stangberg, Solvig-slægten og flere andre; alle enten erhvervede sig gods i kongeriget ved giftermål, eller også gik deres godser ved kvindelige medlemmers giftermål over til kongerigske slægter, der kun i ringe grad interesserede sig for det sønderjyske gods. Og hele tiden gjorde arvedelinger deres til yderligere at mindske interessen.

Det er altså i disse giftermål, men vel først og fremmest i arvedelingerne i slutningen af 1400- og begyndelsen af 1500-tallet, at vi skal søge hovedårsagen til den udvikling, der førte frem til kronens erhvervelse af så at sige alt herremandsgods i Nordslesvig. Den så ofte fremførte teori om den mægtige holstenske adels fortrængning af den sønderjyske herremandsstand må derfor nok i nogen grad vige for denne mere prosaiske teori om arvedelinger og giftermål

som hovedårsag til herremandsstandens forsvinden. I hvert fald for 1500-tallets vedkommende må dette forhold siges at spille en væsentlig rolle, men det har som nævnt uden tvivl gjort sig gældende helt ned i 1300-tallet. Her spiller imidlertid også andre forhold ind, der i nogen grad svækker teorien om den holstenske adels fortrængning af de sønderjyske herremænd. Der tænkes her på den senmiddelalderlige agrarkrise, der var et alment europæisk fænomen og ikke noget specifikt sønderjysk. Den må formodentlig betragtes som hovedårsag til, at så mange sønderjyske herremænd tilsyneladende forsvinder i løbet af 1300-tallet, uden at deres gods dog i større udstrækning erhvervedes af holstenerne. Tværtimod kan vi gang på gang konstatere, hvorledes kirken erhvervede dette herremandsgods, mens herremændene selv sandsynligvis for en dels vedkommende har opgivet deres frihed og er blevet almindelige bønder. En stor del af Løgum klostets gods er erhvervet på denne måde og består således af tidligere herremandsgods.

Det vil derfor være frugtbart i nogen grad at lade teorien om den holstenske adels fortrængning af den sønderjyske herremandsstand træde lidt i baggrunden og i stedet lægge vægt på de forhold, der er peget på her: den senmiddelalderlige agrarkrise samt arvedelingernes indflydelse helt fra den ældste tid og indtil kronens opkøb af herremandsgodset i slutningen af 1500-tallet. Hertil kommer, at man nok også må holde sig for øje, at der ikke er tale om nogen væsentlig modsætning mellem holstensk og sønderjysk (eller dansk), men derimod mellem høj og lav. Der er tale om to sociale klasser indenfor adelen, hvor holstenerne repræsenterer højadelen og de sønderjyske herremænd lavadelen, og kun i den forstand, at de sønderjyske herremænd allerede i 1300-tallets begyndelse ved holstenernes indvandring blev hindret i at udvikle sig til en højadel — bl. a. satte holstenerne sig på alle amtmansembeder — kan man tale om en »fortrængning«. De egentlige og rent konkrete årsager til den sønderjyske herremandsstands forbliven blandt lavadelen og til dens senere forsvinden er helt andre. Her er først og fremmest peget på en af dem: arvedelinger og giftermål med kongerigske slægter, der til slut førte til den danske krones erhvervelse af alt herremandsgods i Nordslesvig.

HENRIK FANGEL

BILAG 2

Refsøes delinger efter Otte Hartvigsen (ca. 1525)	1		2		3		4		5 (=1+2+3+4)			
	Otte											
	Mourids Ottesen (ca. 1560)											
	Tale Mouridsdt. til kronen 1581 3. 10. og 1582 20. 6.	Margrethe Mouridsdt. til kronen 1583 27. 12.	Hertug Hans d. y. til Hans d. æ. (Anders Mour. del) 1578 21. 7.				Otte Mouridsen til Frederik II. 1572 20. 3.				I alt	
G L K H	G L T H	G L K H	G L K H	G L K H	G L K H	G L T H	G L T H	G L T H	G L T H	G L T H	G L T H	
Gram herred												
Sommersted so.												
Refsø hdg. } ene- Holbæk } mær- lejevå } ke								hdg. + mølle				hdg. + mølle og enmærke
Lerte	1	1 2	1		1		1	1 2				3 3
Sommersted	1	2	2		1	1	2	4				7 5
Kastvrå	1 2	3+) 4 2					4	4				8 6 2
Stepping sogn												
Højrup												
Sottrup												
Kølstrup												
Stepping	1 1	1			1	1			1			3 1
Attrup		1		2								2 1 2
Oksenvad sogn												
Ørsted												
Maugstrup sogn												
Maugstrup									1			1
Simmersted												
I alt	4 3	8 6 2 2	4	2 ²)	hdg. 5 + 11	2	hdg. 16 + 24 ³) (27)	2 2				
Anden arv:					Jerstrup på Fyn							
Kilde:					RA., De sdj. fyrsteark., Hans d. y.'s arkiv, Perg. breve A. 2.			RA., Hansborgark., Perg. breve, adkomstbrev nr. 9				

SLÆGTEN EMMIKSEN OG DENS GODS

6 (= 7a + 7b)				7 a b		8				9			10				11 (= 5 + 6 + 9 + 10)			ca. 1525 ca. 1560	
Hartvigsen																					
Anders Ottesen				arv efter fader		arv efter broder		Hans Ottesen død 1536				Sofie Ottesdatter g. m. Henrik Jytzen			Dorthe Ottesdatter			Ialt			
Magdalene og Margrethe Andersdt.				til kronen 1583 30. 5.				skifte 1537 22. 2.							1584 23. 3.						
G	L	K	H	G	H	G	H	G	L	K	H	G	L	K	H	G	L	T	H	Noter	
1			2	1	2			} halvpart → 1 til Mourids				herafter til Mourids				hdg. + mølle og enemærke	4	3		2	G = fæstegd. L = landbol. (= kåd) K = kåd (= landbol.) T = toft H = gadehus 1) 1 gd. formentlig afhændet mellem 1537 og 83 2) endv. 1 kådner i det ikke stedfæstede Hoballi 3) heraf 2 gde., arv efter Hans 4) heraf 1, som hun selv ibor
3				3					{ 5 1 ← 2									10	5		
1			1	1												8	6	2			
1															3			1			
1															1			2			
1				1				1 til Mourids							1						
11			3	5	2	7	1	½ hdg. + 9	1						2				hdg. 16 2 5 + 38		
Del i Hejsagergård				Stensgård på Fyn, del i Hejsagergård								Del i Hejsagergård (til slægten Jytzen)			Del i Hejsagergård + 1 gård i Kelstrup						
								RA, Privatarkiver. Hans Emmiksens arkiv				Jfr. Sdj. Månedsskrift 1945, s. 139 f.			Pantsat gods til kronen, jfr. Kr. Sk. I, s. 287 (1584 u. d.)						

HENRIK FANGEL

BILAG 3

Emmike Esbernsens gods i Gram herred samt delingen af dette efter hans død ca. 1475	= 11 (se bilag 2)				12				= 13 (= 11 + 12)					
	Emmike													
	Hartvig Emmiksen													
	Otte Hartvigsen (Refsø)				Emmike Hartvigsen (Brenore)				I alt					
	G	L	T	H	G	L	K	H	G	L = K	T	H		
Sommersted sogn:														
Refsø hdg.	hdg. + mølle og enemærke								hdg. + mølle og enemærke					
+ enemærke														
Lerte	4	3		2					4	3		2		
Sommersted	10	5							10	5				
Kastvrå	8	6	2		1					9	6	2		
Stepping sogn:														
Højrup	3			1	1					1				
Softrup	1			1	2					5				
Kolstrup	1				1					1				
Stepping	5	1			1	2					6	3		
Attrup	2	1		2					2	1		2		
Bjerndrup														
Oksenvad sogn:														
Ørsted	1								1					
Maugstrup sogn:														
Maugstrup	1				1					2				
Simmersted	2				1	2					3	2		
Jegerup sogn:														
Jegerup														
Kærstrup					1					1				
Vojens					1					1				
Nustrup sogn:														
Nustrup					1					1				
Bæk					4	3					4	3		
Kolsnap									1					
Skrydstrup sogn:														
Skrydstrup														
I alt	38	16	2	5	14	2	6		52	24	2	5		
Anden arv (jfr. bilag 4 og 5, samt skema s. 22)					del i Hejsagergård (10 gårde) gods i Slogs herred				Brenore + gods i Frørup sogn (mon arv?)					
Kilde:	se bilag 2				se bilag 1									

SLÆGTEN EMMIKSEN OG DENS GODS

14				15				16				17				18 (= 13 + 14 + 15 + 16 + 17)			
Esbernsen																			
Emmike Emmiksen (Hejls Vargård)				Erik Emmiksen (Tyrstrupgård)				Mette Emmiksdatter (Tågerup)				Margrethe Emmiksdatter (Fovslet)				I alt			
G	L	K	H	G	L	K	H	G	L	K	H	G	L	K	H	G	L	T	H
																+ K			
																Hdg. + mølle og encærke			
																4 3 2			
																10 5			
																9 6 2			
																1 5 1			
																1 1 1			
																8 4 2			
																2 1 2			
																(3 2)			
																1			
																2 ² / ₂			
1 ² / ₂																6 3			
1																4 1			
																1 1			
																1			
																3 à 4			
																9 ⁴ / ₂ 4			
																1			
																1			
= 4 ⁰ / ₂				8 à 9				2 1				5 1				77 31 2 5			
= 10 2				3															
2 gårde på Haderslevnæs 5 gårde i Vestslesvig 7 gårde på Sundeved				5 gårde på Haderslevnæs 3 gårde i Vestslesvig 1 gård i Slogs herred 7 gårde på Sundeved				4 gårde på Haderslevnæs 3 gårde i Vestslesvig				6 gårde på Haderslevnæs 1 gård i Vestslesvig							
se bilag 1				se bilag 1				se bilag 1				jfr. oversigt s. 23							

HENRIK FANGEL

BILAG 4

	1	2	3	4	5	6 (=1+2+3+4+5)	
	Esbern Tagesens						
	Emmike (og Lyder?)						
	Hartvig Emmiksen						
Emmiksen- slægtens gods på Haderslevnæs	Otte Hartvigsen				Karen Hartvigs- datter	I alt	
	Sofie og Dorthe Ottesdt.	Anders Ottesen		Emmike Ottesen			
		Magdalene og Margrethe Anders- døtre	Anne Emmiksdatter g. m. Claus Basse				
			Margrethe Basse g. m. Johan Norby	Inger Basse g. m. Hans Uldsax			
	Iver Uldsax						
		til kronen 1583 30. 5.	til kronen 1583 7. 7.	til kronen 1615	udat., til Tørning?		
Vilstrup sogn:	1 gård (Dorthe)						
Vilstrup ..							
Kelstrup ..						1 gård	
Starup sogn:							
Lunding ..				1 gård		1 gård	
Grarup sogn:							
Hejsagergd.		del i H.	(hdg. + mølle- sted og ålegård samt al ret i et hus	(hdg. 2)			hdg. + mølle
Halk sogn:							
Hejsager ..				(4 gårde + 1 bol	1 gård		5 gårde
Halk							
Tange		1 gård				1 gård	
Sode				1 gård		1 gård	
Medsted ..							
Øsby sogn:							
Råde					1 gård	1 gård	
Stevelt							
Hajstrup ..							
	del i hdg. + 1 gård	del (?) i hdg.+1 gd.	hdg. + 7 gårde 3)		1 gård	hdg. + 10 gårde	
Kilde	1)				ÆA V, s. 35 jfr. IV, s. 393		

NOTER

- Gd. i Kelstrup til kronen 1584 23/3, jvf. Kr. Sk. I, s. 287 (1584 u. d.). Dorthe skrives 1567 af Hejsager (ZSHG IV, s. 197). Sofies del kom ved ægteskab til slægten Jytsen på Langmose (Halk sogn), jvf. Sdj. Månedsskrift, 1945, s. 139 f.
- Har hidtil selv beboet den.

SLÆGTEN EMMIKSEN OG DENS GODS

7	8	9	10	11	12 (=6+7+8+9+10+11)
medgift					
Esbarnsen					
Enmike Emmiksen	Erik Emmiksen	Mette Emmiksd. g. m. Peder Munk	Margrethe Emmiksd. g. m. Joh. Joh. Lindenov		
Tale Emmiksd. g. m. Hans Breide	under Tyrstrup-gård	Hans Munk	Hans Johansen til Fovslet		
under Hejls Vargård		Christen Munk	Anne Lindenov g. m. Otto Breide til Søbo	Hans Johansen til Fovslet	
skatte-register 1543		Godske Ahlefeldt	Else Munk g. m. Christoffer Gersdorf	Hans Joh. Lindenov til Hundslund	
	til Gert Rantzau 1599	til kronen 1604 8. 12.	skatte-register 1543	til kronen 1584 9. 1.	1 alt
1 gård			1 gård 2 gårde	1 gård	3 gårde 5) 3 gårde 1 gård hdg. m. m.
1 gård		3 gårde + 1 bol		2 gårde 1 bol	5 gårde, 1 bol 6 gårde, 1 bol 1 gård 1 gård 1 bol
	3 gårde 4) 1 gård + 1 kåd 1 gård	1 gård	1 gård		4 gårde 3 gårde, 1 kåd 1 gård
2 gårde	5 gårde	4 gårde	7 gårde		hdg. + 28 gårde
Sk. og jb. s. 423	Jahrbücher X, s. 196		se oversigt s. 23		

3. Emmike Ottesen har muligvis også ejet Bolet enemærke, som 1550 af Claus Basse solgtes til slægten Jytzen (Trap, 5. udg., bd. X, s. 231).
4. 1617 9/2 nævnes også 3 landbol her, da Gert Rantzau sælger dette gods til kronen.
5. Jvf. at Esbern Tagesen 1387 skødede en gård bort, se s. 13.

HENRIK FANGEL

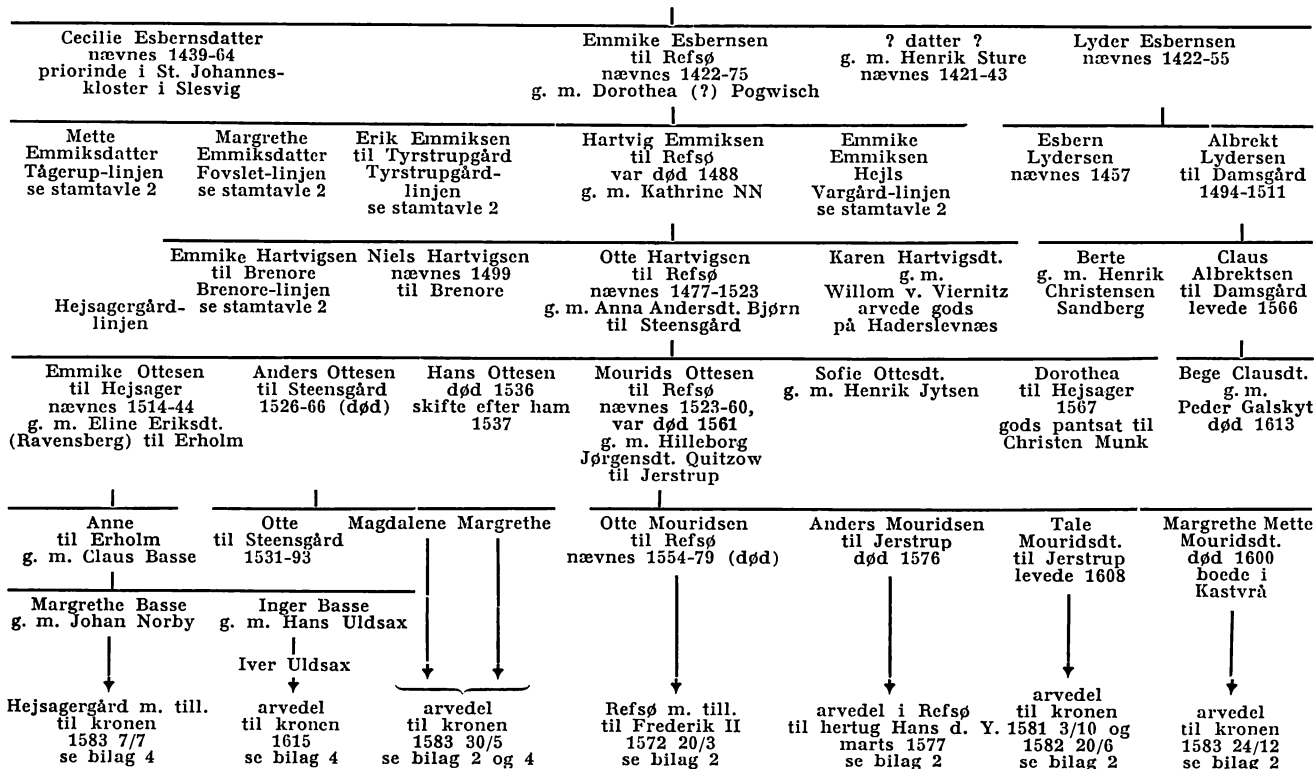
BILAG 5

Arvedelingen efter Emmike Esbensen ca. 1475 (rekonstruktion)	Hartvig (Refsø) (heraf sen. udskilt Brenore og Hejsagergård)	Emmike (Hejls Vargård- linjen)	Erik (Tyrstrup- gård- linjen)
Gram herred:			
Sommersted sogn	23		
Stepping sogn	16		3
Oksenvad sogn	1		
Maugstrup sogn	5	1 2/2	
Jegerup sogn	2 { til	1	2
Nustrup sogn	5 } Brenore	2 4/2	3 à 4
Skrydstrup sogn			1 kåd
	52	10	8 á 9
Haderslev herred:			
Vilstrup: Vilstrup		1	
	1		
Starup: Lunding	1 (= hdg.)		
Grarup: Hejsagergård	5		
Halk: Hejsager		1	
	1		
	1		
Øsby: Råde			3
	1		1
			1
	11	2	5
Kalvslund herred:			
Farup: Hillerup			
Hviding herred:			
V. Vedsted: V. Vedsted			
Roager: Abølling		1	
Højrup: Arnum			1
Brøns: Søndernæs		1	
Lø herred:			
Daler: Daler		1/2	
		1	
Møgeltø.: Bønderby		1 kåd	1
Højer herred:			
Emmerlev: Emmerlev		1	1 3 kåd
Sejerslev			
		4 1/2	3
Slogs herred:			
Ravsted: Foverup	1		
Bylderup: Bredevad			
Tinglev: Vippelgård			1
		1 kåd	
Bjolderup: Gåskær	2		
	3?	?	1?
Sundeved + Lundtoft hrd.:			
Broager: Skelde		1 1 kåd	1
			1
		3 1 bol	2
		1	
Nybøl: Nybøl			1
Ullerup: Ullerup		1 kåd	
		1	
		1	
Varnæs: Bovrup			1
Rinkenæs: Buskmose			1
		7	7
I alt	66	24	24 à 25

SLÆGTEN EMMIKSEN OG DENS GODS

Mette (Tågerup- linjen)	Margrethe (Fovslet- linjen)	Emmike Esbernssens gods- kompleks I alt	
2 à 3	2 1 2	23 21 (22) 1 10 6 16 (17)	I Gram og Haderslev herreder er bol, kåd, huse o. l. kun medtaget, for så vidt der ikke haves andet gods pågældende sted; for nærmere detaljer henvises derfor til bilag 3 og 4.
2 à 3	5	77 (79)	
3	2 2 2	3 3 1 1 (= hdg.) 5 6 1 1	
1	1 bol	4 3 1	
4	7	29	
1 1 1	1 1)	1 1 3 1 1 ½ 1 1 1 1	1) ikke stedfæstet
3	1	11½ (= 12)	
		1 + 1 } generelt 8 gårde 1421 + 2 }	+ = gods nævnes her 1421
?	?	4?	
		2 1 5 1 1 1 1 1 1 1	
		14	
9 à 10	13	136 (138)	

STAMTAVLE 1

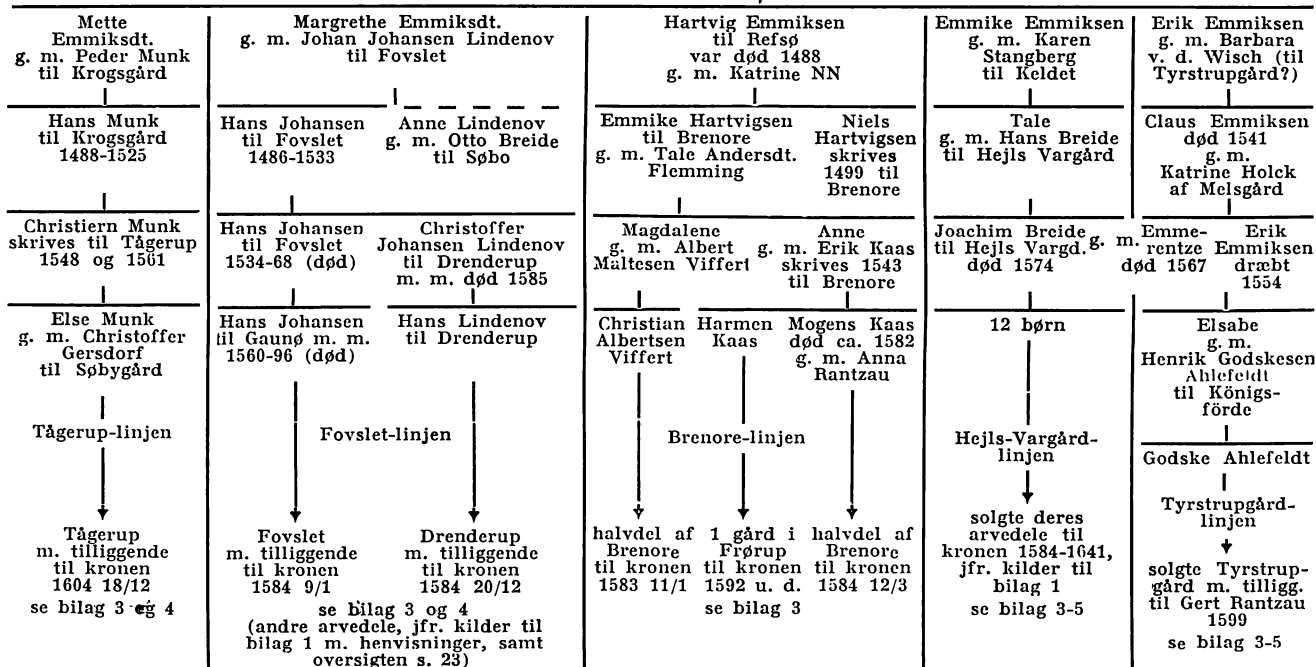
(Refsø- og
Hejsagergård-
linjen)Esbern Tagesen
nævnes 1387-1409
var død 1412

STAMTAVLE 2

(Emmiksenslægtens forsk. sidelinjer)

Esbern Tagesen
nævnes 1387-1409
var død 1412

Emmike Esbernsen
til Refsø
nævnes 1422-75
g. m. Dorothea (?) Pogwisch

SLÆGTEN EMMIKSEN OG DENS GODS

Bemærkninger til bilagene.

Udgangspunktet for bilagenes beregninger er oversigten over de pågældende hovedgårdes tilliggende i bilag 1, hvorefter også kildehenvisninger fremgår. Refsø i bilag 1 bygger imidlertid på *bilag 2*, der først viser, hvad Mourids Ottensens børn arvede efter faderen (kolonne 1–4), hvorudfra ved simpel sammentælling er beregnet, hvor meget gods Mourids ejede ved sin død ca. 1560 (kolonne 5). Af bilag 2 fremgår endvidere, hvad Anders Ottensens døtre arvede efter deres fader. Ved simpel sammentælling er derefter beregnet, hvad Mourids' og Anders' fader Otte Hartvigsen må have ejet ved sin død 1525, da hans gods blev delt mellem hans børn (kolonne 11). I bilag 2 er endvidere indarbejdet skiftet efter Hans Ottensens død 1536, men da hans del i gården overgik til de to brødre, er denne arvedel derfor inkluderet i det gods, som Mourids og Anders Ottensens børn mageskiftede til kronen (kolonne 5 og 6). Kolonne 11, Otte Hartvigsens gods, er derfor i realiteten blot en sammentælling af kolonne 5 og 6 (Mourids' og Anders' gods) + de 2 gårde i kolonne 10, og det er denne kolonnes tal, der er anført under Refsø i bilag 1.

Bilag 3 er nok så interessant, idet det viser, at det tilliggende, vi træffer til Brenore, Hejls Vargård, Tyrstrupgård og Fovslet i slutningen af 1500-tallet, især i Maugstrup, Jegerup og Nustrup sogne, må kunne føres tilbage til Emmike Esbernsen og altså må være oprindeligt tilliggende til Refsø. Som et enkelt led i denne slutning skal blot anføres, at Brenore, Hejls Vargård, Tyrstrupgård og Fovslet i slutningen af 1500-tallet, hvor dets ejere tilhørte vidt forskellige slægter (hhv. Viffert og Kaas, Breide, Lindenov og Ahlefeldt), havde tilliggende så fjernt fra hovedgårdene som f. eks. i Bæk i Nustrup sogn. Dette kan kun forklares med, at disse fæstegårde må have hørt sammen engang, og på grund af slægtssammenhængen kan det kun have været under Emmike Esbernsen. Gårdene i disse sogne må altså være delt mellem Emmikes børn, og gennem dem og deres efterkommere er de nedarvet som tilliggende under de nævnte hovedgårde, indtil de i slutningen af 1500-tallet gik over til kronen. Ud fra en sammentælling af de gårde, som synes udskilt i Maugstrup, Jegerup og Nustrup sogne (kolonne 14, 15 og 17) + Tågerupdelen (kolonne 16) samt det tilliggende, som Refsø må have haft ca. 1490 (kolonne 13, der igen er en sammentælling af kolonne 11 og 12), kan så Emmike Esbernsens Refsø-gods beregnes (kolonne 18).

Samme fremgangsmåde er benyttet i *bilag 4*, der viser det gods på Haderslevnæs, der har været i Emmiksen-slægtens eje. Arvegangen viser også her, at den første arvedeling må være sket efter Emmike Esbernsen, d. v. s. ca. 1475. I afhandlingen er det imidlertid antaget, at dette gods allerede har været i Esbern Tagesens eje. Denne antagelse skyldes udelukkende den omstændighed, at Esbern Tagesen i 1389 skænkede kapitlet en gård i Vilstrup (jvf. s. 13), netop et af de steder, hvor nogle af hans efterkommere ejede gods i 1500-tallet. Det er ikke nødvendigvis et tvivlende bevis, men dog et væsentligt indicium for den fremsatte formodning.

I denne oversigts sidste kolonne er igen ved simpel sammentælling beregnet, hvad Esbern Tagesen derfor må have haft af gods på Haderslevnæs.

I bilag 5 søges givet en beregning af Emmike Esbernsens samlede gods-kompleks. Oversigten bygger i hovedsagen på bilag 1, 3 og 4, dog således at de pågældende hovedgårdes tilliggende i de for bilag 5 relevante sogne er udspecificeret. Her skal fremdrages enkelte forhold til forklaring af oversigten og de slutninger, der kan drages på grundlag deraf. Det er kun Hejls Vargård og Tyrstrupgård, der i slutningen af 1500-tallet har fæstegårde i Lundtoft herred og på Sundeved. Intetsteds synes der at være tale om fæstegods i samme landsby, men ca. halvdelen af gårdene er dog beliggende i samme sogn, nemlig Broager. Det kan måske synes et spinkelt grundlag for en slutning om fælles oprindelse for dette gods, men det er dog påfaldende, at to hovedgårde i den nordlige del af hertugdømmet, hvis ejere har fælles stamfader i Emmike Esbernsen, har tilliggende i det samme område og i samme sogn så langt fra hovedgården. Det er i afhandlingen endvidere hævdet, at det tilliggende, der nævnes under Hejls Vargård, Tyrstrupgård, Tågerup og Fovslet i det vestlige Slesvig, kan føres tilbage til i hvert fald Emmike Esbernsen. Der er ganske vist tale om meget spredtliggende gårde, men det bemærkes dog, at både Hejls Vargård og Tyrstrupgård havde tilliggende i Bønderby i Møgeltønder sogn, og at både Hejls Vargård og Tågerup havde tilliggende i Åbølling i Roager sogn, hvor også Fovslet havde en enkelt gård. At disse hovedgårde havde så fjerntliggende fæstegårde i de samme landsbyer, er et stærkt indicium for fælles oprindelse også for dette gods.

Hvad endelig angår Slogs herred, hvor slægtens oprindelse i følge afhandlingen skal søges, nævnes der kun 1 kåd i Tinglev sogn under Hejls Vargård i slutningen af 1500-tallet, men for dette herreds vedkommende har vi kilder fra før 1500, der viser, at de forskellige grene af slægten, som det fremgår af oversigten såvel som af afhandlingen, har haft gods til dels i samme sogn, nemlig Tinglev. Bl. a. denne omstændighed har dannet grundlag for formodningen om, at slægtens hjemsted skal søges i Slogs herred. I bilag 5's sidste kolonne er igen ved simpel sammentælling anført en beregning af Emmike Esbernsens samlede gods-kompleks ved hans død ca. 1475.

Den her anvendte metode går altså ud på ved en konsekvent gennemført, simpel sammentælling af det antal gårde, som Emmiksen-slægtens mange forskellige medlemmer og grene ejede i slutningen af 1500-tallet, at søge rekonstrueret specielt Refsøs omfang på forskellige tidspunkter, men først og fremmest det samlede gods-kompleks, som Emmike Esbernsen må have ejet ved sin død ca. 1475. Det er klart, at en så konsekvent gennemført metode ikke tager højde for de ændringer, som vi må gå ud fra er sket i de mellemliggende år. Metoden har til forudsætning en statisk opfattelse af de forskellige hovedgårdes tilliggende og af de forskellige arvedele, en forudsætning, som næppe kan siges at stemme overens med virkeligheden. Det må imidlertid også være klart, at den eneste brugbare

fremgangsmåde i denne forbindelse er at benytte disse simple sammentællinger konsekvent. Vi kan ikke under arbejdet med disse rekonstruktioner tage højde for de eventuelle ændringer i godsstørrelse og -omfang, som antages at være sket, ved at ændre på størrelsen af de forskellige grupper af gods. Sådanne ændringer kan kun blive vilkårlige, og vi har desværre kun i meget ringe grad faktisk viden om ændringer, om køb og salg af gods til de forskellige dele af det samlede godskompleks. Der kan dog fremdrages en række af sådanne ændringer, f. eks. solgte Otte Hartvigsen til Refsø, som det ses af bilag 1, 3 gårde i Ravsted og Bjolderup sogne (hhv. Slogs og Rise herred) til Løgumkloster i 1488, og af Emmike Esbernsens 8 fæstere i Slogs herred i 1422 er ingen tilbage i slutningen af 1500-tallet. De to gårde, der nævnes som Tale Emmiksdatters tilliggende til Hejls Vargård i Vilstrup og Halk sogne i 1543, findes ikke blandt de gårde, som Joakim Breides børn solgte til kronen på et senere tidspunkt. De må altså være solgt eller lignende i mellemtiden. På samme måde genfindes Tyrstrupgårds tilliggende 1543 i Nybøl, Varnæs og Rinkenæs sogne heller ikke i Godske Ahlefeldts skøde 1599. Som endnu et eksempel kan anføres, at Anders Ottesen i 1537 fik 2 gårde i Stepping ved skiftet efter sin broder Hans, men hans døtre havde kun 1 gård her, da de solgte deres gods til kronen i 1583. Man kan også udmærket forestille sig, at Emmike Ottesen, som tilsyneladende har arvet hovedparten af Hejsagergårde (jvf. bilag 4, kolonne 2-3), har udvidet dette gods ved køb af gårde og andet tilliggende, således at de ca. 7 gårde, som hans efterkommere ejede her, ikke alle kan føres tilbage til hans forfædre. Der tænkes her specielt på det Bolet enemærke i Halk sogn, der 1550 solgtes af hans datter og svigersøn, men som dog ikke er medtaget her, fordi dets oprindelse er uvis.⁶⁶

Det er klart, at alene kendskabet til disse få ændringer, som der dog i nogen grad er taget højde for i afhandlingen, rokker ved tilliden til, at de i bilagene anførte tal giver et dækkende billede af forholdene i en ældre periode end den, hvor tallene hører hjemme. Hertil kommer en række uklarheder på andre punkter, som gør, at det er nødvendigt at tage forbehold overfor tallene som absolutte størrelser. Det er i afhandlingen nævnt, at Lyder Esbernsen tilsyneladende ikke arvede noget af sine forældres gods i hertugdømmet. Denne omstændighed må nødvendigvis medføre, at de absolutte talstørrelser indenfor de forskellige grupper af gods kan have været anderledes end dem, der er anført i oversigten over Esbern Tagesens gods side 15. Det kan nemlig tænkes, at Lyder har arvet gods, men at vi slet ikke har kendskab til størrelsen af denne arv. Ligeledes er det i afhandlingen fremhævet som mærkeligt, at Hartvig Emmiksens arv efter forældrene ud fra beregningerne her bliver af samme størrelse som hans fire søskendes arv tilsammen. Dette er delvis søgt forklaret med, at antallet af arvede gårde indenfor Gram herred ikke har været så stort som her anført, men at en del af dem er erhvervet senere. I modsætning til tilfældet med Lyder er der altså her tale om, at tallene formodentlig

må reduceres noget, d. v. s. at Emmike Esbernsens umiddelbare tilliggende til Refsø næppe har været så stort som anført i oversigten side 7 og i bilag 3, kolonne 18.

Vi må altså slå fast, at de enkelte angivelser af antal gårde i de forskellige landsbyer ikke kan tages som absolutte tal, men må opfattes gruppevis, således at forstå (jvf. bilag 5 sidste kolonne), at f. eks. Emmike Esbernsen har ejet en gruppe gårde på Sundeved, en gruppe i Slogs herred, en gruppe på Haderslevnæs o. s. v., mens det nøjagtige antal af disse gårde kun tilnærmelsesvis kan fastslås. Det samme gælder også sidste kolonne i bilag 4 samt kolonne 17 i bilag 3, og generelt kan det siges, at de enkelte angivelser og tal må tages med desto større forbehold, jo længere vi kommer tilbage i tiden.

Vi har dog enkelte kontrolmuligheder med hensyn til eventuelle ændringer af tilliggende o. lign. Vi ved således, at Refsø i 1560'erne, da Mourids Ottensens børn ejede gården, vurderedes til 26 plove (= 26 fæstegårde).⁵⁷ Det stemmer nøje overens med Refsø under Mourids Ottessen, der i følge bilag 2, kolonne 4, er beregnet til hovedgård, enemærke og 24 tilliggende fæstegårde (regnes enemærkets 3 gårde udover hovedgården med, fås 27 fæstegårde). 1536 omfatter Refsø imidlertid kun 20 gårde.⁵⁸ Også dette stemmer nogenlunde med beregningerne her, idet Mourids i 1537 fik 2 gårde i arv fra sin broder Hans samt halvdelen af hovedgården og dens enemærke. De skal altså trækkes fra de 24 gårde i bilag 2, kolonne 4. 1507 omfattede Refsø med tilliggende 37½ gårde.⁵⁹ Der er her tale om Otte Hartvigsens gods, som i følge kolonne 11 i bilag 3 er beregnet til 38 gårde. Hertil kommer dog 10 gårde under Hejsagergårde (bilag 4, kolonne 1-4). Beregningerne her viser altså 10 gårde for meget, og generelt kan det siges, at jo længere vi kommer tilbage i tiden med disse beregninger, desto større bliver usikkerheden.

Dette usikkerhedsmoment kan dog sikkert i nogen grad begrænses til de forskellige hovedgårdes umiddelbare tilliggende. Vi kan sikkert betragte det som en generel lovmæssighed, at man på de her nævnte hovedgårde næppe har interesseret sig for ændringer med hensyn til det fjernere-liggende fæstegods. Eventuelle arronderingsbestrebelse må have koncentreret sig om de områder, der lå nærmest hovedgården. Ser vi på bilag 1, kan vi ikke karakterisere nogen af de her nævnte hovedgårde som særlig velarronderede. Kun Tyrstrupgård havde 15 tilliggende gårde og landbol i samme sogn som hovedgården, mens det øvrige til gengæld lå meget langt herfra. Refsø havde 22 gårde i samme sogn som hovedgården og 12 i nabosognet Stepping (Otte Hartvigsens beregnede gods, bilag 2, kolonne 11). Hertil kommer, at ejerne af f. eks. Brenore i 1500-tallet (af slægterne Viffert og Kaas) næppe kan have interesseret sig for væsentlige ændringer af denne hovedgårds tilliggende fæstegods, idet de havde deres hovedsæde i kongeriget. Det samme gælder i nogen grad Hejsagergårde efter Emmike Ottesen og Tågerup under Munk'erne. Dette er baggrunden for en formodning om, at det fjernereliggende tilliggende til disse gårde

må have været forholdsvis konstant. Der må snarere være tale om afhændelse end erhvervelse af fjerntliggende gods, således som det ovenfor er anført for f. eks. Hejls Vargårds og Tyrstrupgårds vedkommende, og denne omstændighed svækker ikke det her anførte i så høj grad, som det modsatte ville gøre, nemlig at en del af dette gods var erhvervet *efter* Emmike Esbernsens død.

Konkluderende kan det siges, at de foregående betragtninger naturligvis betyder en væsentlig indskrænkning i den absolutte gyldighed af de i bilagene foretagne beregninger angående omfanget af det gods, der har tilhørt specielt 1400-tallets medlemmer af slægten Emmiksen. Men det er dog min opfattelse, at beregningerne giver et dækkende billede af, hvad slægten må have ejet af gods, og i hvilke dele og egne af hertugdømmet dette har været beliggende. Den metode, der er anvendt, kan meget vel betegnes som dristig, og man kan også let hævde, at beregningerne bygger på et spinkelt grundlag, men den benyttede fremgangsmåde har dog vist sig frugtbar med hensyn til at danne sig et indtryk af denne væbnerslægts gods i 1400-tallet. Den har vist, at Emmike Esbernsen må have ejet et betydeligt godskompleks ved midten af 1400-tallet, men at dette ved arvedelinger er blevet splittet ganske enormt i det følgende hundrede år, således at f. eks. dets kerne, Refsø hovedgård med tilliggende, fra et beregnet omfang på hovedgård og (maksimalt) ca. 77 fæstegårde ca. 1475 er reduceret til kun at omfatte hovedgård, enemærke + 8 fæstegårde i 1572, da selve hovedgården solgtes til kronen af Otte Mouridsen.

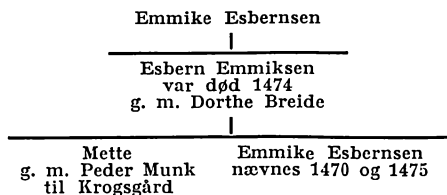
Bemærkninger til stamtavlerne.

Emmiksens-slægten er i stamtavlerne her af praktiske grunde opdelt i forskellige linjer, der har fået navn efter, hvilke hovedgårde efterkommerne ejede. Disse betegnelser skal altså ikke opfattes som ensbetydende med, at grene af slægten har siddet på disse gårde generationer igennem. Hejls Vargård f. eks. har aldrig været i slægtens eje, men en datter af Emmike Emmiksen blev gift ind i den slægt, der ejede gården.

De i stamtavlerne her gengivne slægtsforbindelser er dem, der er benyttet i afhandlingen. De adskiller sig imidlertid på enkelte punkter fra den stamtavle over slægten Emmiksen, som er givet i Danmarks Adels Aarbog 1892, og som er udarbejdet af adelsgenealogen A. Thiset. Afvigelserne er følgende:⁶⁰

- 1) Mette, gift med Peder Munk til Krogsgård, opfattes af DAA som Emmike Esbernsens sønnedatter, datter af den Esbern Emmiksen, der var død 1474 (jvf. note 27), men er her opfattet som hans datter. Dette skyldes først og fremmest det kendskab, vi gennem beregningerne her har til den del af Emmike Esbernsens godskompleks, som Mettes efterkommere af slægten Munk ejede (Tågerup-delen). Den kan kun have udgjort en søsterlod, således som det fremgår af skemaet side 22. Såfremt Mette var en sønnedatter af Emmike Esbernsen, skulle Tågerup-delen have udgjort en broderlod, d. v. s. have været af nogenlunde samme størrelse som Emmikes og Eriks arvelodder. Jyske Lov (I, 4) bestemmer nemlig, at »de børn, sønnen får, skal tage arv efter bedstefaderen og bedstemoderen, således som deres fader skulle have taget, hvis han havde levet«.
- 2) En yngre Emmike Esbernsen, i følge DAA en sønnesøn af den her omtalte Emmike Esbernsen, er her udeladt som ikke eksisterende (jvf. note 26).

DAA har følgende slægtsforbindelse for disse personer (jvf. stamtavle 1):

Endvidere er følgende personer opfattet som ikke eksisterende, idet de ikke nævnes i nogen samtidig kilde:

- 3) Wulf Emmiksen, der af DAA opfattes som stamfader til Tyrstruppårdslinjen og søn af Emmike Esbernsen. Han var gift med Ide Rantzau af Neuhaus og er i DAA opfattet som fader til Erik Emmiksen, der imidlertid her, bl. a. af kronologiske grunde, er opfattet som søn af Emmike Esbernsen.

- 4) Barbara Rixstrup, der af DAA anføres som Hartvig Emmiksens 2. hustru. En Barbara Rixstrup eksisterede ganske vist på dette tidspunkt, men hun var gift med en Henneke von der Wisch, og der er intet, der tyder på, at hun var gift med Hartvig Emmiksen.
- 5) Endelig er Hartvig Emmiksens 1. hustru Kathrine i DAA anført som tilhørende slægten Sehested. Det fremgår imidlertid ikke af nogen samtidig kilde, hvilken slægt hun tilhørte, og heller ikke de gravsten, der i afhandlingen her er brugt til at slægtsbestemme nogle af de kvinder, der var gift ind i Emmiksen-slægten, giver mulighed for at afgøre hvilken slægt, hun tilhørte. I øvrigt kan hun ikke have været Hartvig Emmiksens 1. hustru, idet hun nævnes som hans enke.

FORKORTELSER

- DAA = Danmarks Adels Aarbog (1884 ff.).
 Kr. Sk. = Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark, bd. 1 (1535-1648), udg. ved L. Laursen, Kbh. 1892.
 Matth. = Diplomatarium Collegii Canonicorum Hadersleviensium (Aktstykker til Oplysning om Kannekecollegiet i Haderslev før Reformationen) samlede af C. M. A. Matthiessen, tillæg til Aarsberetninger fra det kongelige Geheime-Archiv, bd. 2, Kbh. 1856.
 Matth. Saml. = RA. Håndskriftsamlingen. Matthiessens Samlinger.
 Reg. Chr. I = Registrum König Christian des Ersten. Udg. ved Georg Hille. Kiel 1875 (Urkundensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, bd. 4).
 Rep. = Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis. 1. rk., bd. 1-4, udg. ved Kr. Erslev (1894-1912), 2. rk., bd. 1-9, udg. ved William Christensen (1928-39).
 Sk. og Jb. = Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden, udg. ved F. Falkenstjerne og Anna Hude. Kbh. 1895-99.
 SRD = Scriptorum Rerum Danicarum medii aevi. Udg. ved Jacob Langebek m. fl. Bd. 8. Kbh. 1834.

Alle middelalderlige breve er i afhandlingen anført med fuld dato, der gør det muligt at finde frem til pågældende brev via Rep. Et par af de citerede breve findes i SRD VIII. Det gælder 1412 10/4 (s. 7), 1488 12/11 (s. 58 f.) og 1491 9/3 (s. 49). Hvor intet andet er anført, findes skøder o. l. fra slutningen af 1500-tallet og 1600-tallet under pågældende dato i Kr. Sk., I. Dette gælder også bilag og stamtavler.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen. Kbh. 1968. Om strukturen i senmiddelalderen, se især s. 306-26.
2. Specielt indenfor gruppen af gårde i Gram herred må der være tale om maksimumstal, jvf. s. 24, men i øvrigt findes en nærmere begrundelse for tallene i det følgende samt mere detaljeret i bemærkningerne til bilagene s. 46 ff., hvor der også findes principielle betragtninger vedrørende den her anvendte metodes muligheder og begrænsninger.
3. Danske Magazin, 5. rk., bd. 2, Kbh. 1889-92, s. 113.
4. Hertil kan føjes, at der synes at *kunne* være en ganske vist noget dunkel og uforklarlig forbindelse mellem Emmiksen-slægten og gården Tønne i Hostrup sogn, idet en slægtebog (RA. Håndskriftsamlingen. Klevenfeldts Samlinger, nr. 41: Coll. gen. Dan. fol. 110) giver den oplysning, at moderen til den Anna, der var gift med Claus Gjordsen til Solvig (nævnes 1443-60), var en Emmiksen. Anna Gjordsen var 1481 18/7 sammen med Kerstine, gift med Hartvig Split, og Esge Friis arving til Tønne. På grund af kildernes mangelfuldhed er det imidlertid ikke muligt at trænge til bunds i dette problem.
5. Det vil føre for vidt i detaljer for den her skitserede sammenhæng. Blot skal der henvises til, at Peter Smalsted og Henrik Sture 1427 25/9 og 11/11 medbesegler for Emmike og Lyder Esbernsen ved salg af gods. De var formodentlig gift med søstre til Emmike og Lyder, og på denne måde er Emmiksen-gods i bl. a. Slogs herred kommet i slægterne Smalsteds og Stures besiddelse. En datter af Henrik Sture var gift med Claus Møed (jvf. DAA, 1940, s. 75), og en sønndatter af ham var gift med et medlem af slægten

- v. Deden (jvf. DAA, 1940, s. 3). På denne måde erhvervede slægterne Møed og v. Deden gods i Slogs herred.
6. Hun nævnes i et pavebrev 1404, Acta pontificum danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark. Udg. ved Alfred Krarup og Johs. Lindbæk, bd. 2, nr. 1060.
 7. Det vil føre for vidt her i detaljer at redegøre for, hvorledes et studium af disse forskellige gravsten har ført frem til den her fremsatte formodning. Det skal dog anføres, at disse gravsten er meget sene kilder i forhold til det, der her undersøges, og at de hovedsagelig hviler på mundtlig tradition. Rent kvalitativt er det derfor dårlige kilder, og man må derfor være forsigtig med at tillægge deres kildeudsagn alt for stor vægt. Kombineret med andre forhold som her er det imidlertid muligt at bygge mere sikkert på dem. — En lignende metode som den, der er anvendt her i forbindelse med disse gravstens anevåbenrækker, er anvendt af Albert Fabritius i en lille afhandling i DAA 1958-59, afsnit 2, s. 37-41, hvor man samtidig får et udmærket indtryk af de metodiske problemer, der knytter sig til udnyttelsen af disse anevåbenrækker.
 8. Matth. Saml., pk. 40.
 9. Se Claus Limbeks gavebrev til Haderslev kapitel 1417 4/10 samt Sk. og Jb., s. 74-77.
 10. Han nævnes sidste gang i kongens klageskrifter 1409, Danske Magazin, 5. rk., bd. 2, Kbh. 1889-92, s. 91, og som død 1412 10/4.
 11. Esbern Tagesen nævnes som ridder 1404, Acta pont. dan., bd. 2, nr. 1060, og (som død) 1412 10/4.
 12. Rep. I, 7046 (1439) og 7574 (1446). Også dette vidner om en vis position, idet klostret efterhånden fik særlig tilknytning til det slesvig-holstenske ridderskab, der i vid udstrækning anbragte ugifte døtre her.
 13. Det er i note 5 fremført, at godsmæssige forhold i Slogs herred i 1500-tallet samt et par breve (1427 25/9 og 11/11) indicerer, at Peter Smalsted og Henrik Sture var gift med to døtre af Esbern Tagesen. De synes ikke at have fået del i de grupper af faderens gods, der er behandlet her udover godset i Slogs herred. Af dette arvede de derimod i et sådant omfang, at slægten Emmiksens hovedlinje herefter ikke havde synderligt gods i denne egn tilbage (jvf. bilag 5 og s. 11). Kun 2 gårde i Hejsager (Halk sogn) på Haderslevnæs synes at være nedarvet gennem en af disse kvindelinjer. 1592 26/4 skødede nemlig Hans Blüme til Sehedorf 2 gårde og 1 kåd her til enkedronning Sofie. Han var gift med et medlem af slægten Sture, der nedstammede fra Henrik Sture. Disse 2 gårde må altså formodentlig lægges til de 29 gårde, der i bilag 4 anføres som Esbern Tagesens gods på Haderslevnæs.
 14. DAA 1892, s. 112.
 15. Rep. I, 3236 (1378) og 3638 (1388).
 16. Jvf. Max Sering: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein. Berlin 1908, s. 344 f.
 17. Der er her tale om et uklart og uforklarligt punkt, som nok i nogen grad svækker argumentationen her (jvf. bemærkninger til bilagene, s. 46 ff.). Man kan imidlertid også forestille sig, at Esbern Tagesen har været gift to gange, og at Lyder derfor ingen arveret havde til godset på Haderslevnæs. Det strider imidlertid afgørende mod, at Lyder ved sit navn synes at være opkaldt efter en Limbek. Dette kan næppe være sket, uden at der vitterlig har været tale om et biologisk slægtskab. Hertil kommer, at brevet 1422 31/10 viser tilknytning til Haderslevnæs også for Lyders vedkommende. En anden

- mulighed er, at der har fundet mageskifter sted, evt. at Emmike Esbernsen har udkøbt Lyder eller dennes børn, som derved har været i stand til at erhverve gods i Bruskh herred.
18. Sk. og Jb., s. 426 og 429, hvor der som tilliggende til Søgård 1543 nævnes fæstere i bl. a. Gammelgab (1), Skelde, Dynt, Smøl (2 i hver), Broager (6) og Nybøl (2), jvf. bilag 5.
 19. Hertil kan føjes, at én af Emmikes sønner i følge DAA 1892, s. 115, hed Wulf, jvf. dog ovenfor s. 51, pkt. 3, angående denne persons eksistens.
 20. Lyder Limbek og hans søn Johan Limbek nævnes begge sidste gang 1379 (Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, bd. 6, 1962 ff., nr. 270). Anna Pogwisch's moder (gift med Wulf Pogwisch) var enten en datter af eller søster til Johan Limbek (Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts historie, bd. 1, s. 45). Claus Ahlefeldt fik 1398 12/3 pantebrev på Lundtoft herred, og Anna Pogwisch nævnes 1409 og 1423 (som enke) som fruhen til Søgård (Danske Magazin, 5. rk., bd. 2, s. 85, H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, bd. 1, Kbh. 1865, s. 321).
 21. Udgravninger foretaget af Haderslev Amts Museum 1948-49 på det såkaldte Refsø Slotsbjerg synes at vise en vis ælde, selvom der ikke er basis for en entydig datering af de ældste, fremdragne rester af Refsø, jvf. Haderslev Amts Museum 1949, s. 14 f.
 22. Danske Magazin, 5. rk., bd. 2, Kbh. 1889-92, s. 113. På samme måde kalder han også andre sønderjyske væbnere for sine »knechte«, bl. a. Henrik Schelle, s. 113, (våben: H. Petersen: Danske adelige Sigiller fra det 13. og 14. årh., Kbh. 1897, nr. 1129).
 23. Se herom Sønderjyske Årbøger 1969, s. 111, og Sønderjyllands Historie, bd. 2, 1937-39, s. 60 ff.
 24. Såfremt ovennævnte antagelse, at Esbern Tagesens hustru var en datter af Henneke Limbek, er rigtig, må Emmikes adkomst til Refsø vel betragtes som arvebesiddelse, hvilket måske er den mest naturlige forklaring på hans erhvervelse af dette betydelige gods. Claus Limbeks omtale 1421 (jvf. note 3) af Emmike Esbernsen som sin »knecht« synes dog at tale imod en sådan familiemæssig sammenhæng.
 25. Først i 1524 fik det slesvig-holstenske ridderskab generelt overdraget fuld domsmyndighed over alle deres fæstebønder i hertugdømmet Slesvig, se Sønderjyllands Historie, bd. 2, 1937-39, s. 280 ff.
 26. DAA 1892, s. 113, opfatter den Emmike Esbernsen, der nævnes 1470 og 1475, som en yngre person af dette navn (en sønnesøn af den her omtalte Emmike Esbernsen), måske på grund af den ubehagelighed, at vi ved at opfatte det som den samme som ham, der nævnes 1421, nødsages til at tilskrive denne person en meget høj alder, ca. 80 år i 1475. De to breve 1470 og 1475 viser imidlertid, at der er tale om en mand af en vis position, og der kan derfor næppe være tale om en yngre person af dette navn. — Selv om gennemsnitslevealderen dengang var betydelig lavere end i dag, var der vel også dengang folk, der blev meget gamle.
 27. Esbern Emmiksen nævnes ikke i nogen samtidig kilde, men omtales i forbindelse med en herredagsproces 1537 som død 1474, d. v. s. før faderen. (RA. Thisets Samlinger, afd. 1, læg: Emmiksen). Der findes imidlertid ingen dom i en sådan sag i »Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid«, bd. 1, udg. ved Troels Dahlerup, Kbh. 1959.
 28. Om DAA's opfattelse af Mettes indplacering i stamtavlen over Emmiksen-slægten, se bemærkningerne til stamtavlerne side 51-52, pkt. 1.

29. Ved Tågerup synes der endnu at eksistere rester af voldgrave, der tilsyneladende viser et anlæg af den såkaldte »herregårdsplads«-type, der er senmiddelalderlig og blev den almindeligste type langt op i 1500-tallet. Tågerup nævnes første gang i 1540'erne, hvor Hans Munk, en søn af Peter Munk og Mette Emmiksdatter, ejede gården, og det er muligt, at den først er opstået som hovedgård med ham. Johs. v. Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig, Schleswig 1837, bd. 2, s. 179, kalder Tågerup for en nedlagt ladegård til Refsø. Dette er næppe rigtigt. Vi må både med sporene af voldgrave og med Munk'ernes velbevidnede besiddelse af gården opfatte den som en selvstændig hovedgård, og den kan næppe have været ladegård til Refsø, før den udskiltes som en del af Mette Emmiksdatters arv, idet ladegårdsdriften hører en senere tid til. Navnet Tågerup, eller Tobdrup som det også tidligere skrives, giver dog et fingerpeg om, at der er tale om en oprindelig landsby, der er nedlagt til fordel for hovedgården. Dette fører os op i 1500-tallet, hvor nedlæggelse af landsbyer til fordel for hoved- eller ladegårdsdrift også kendes andetsteds fra i egnen omkring Haderslev, således må landsbyen Stendet nord for Haderslev være blevet nedlagt i slutningen af 1500-tallet og jorden lagt ind under det endnu eksisterende Ladegård. Tågerups omdannelse til hovedgård kan imidlertid ikke være sket så sent, men må ligge (senest) i begyndelsen af 1500-tallet.
30. Det er endvidere muligt, at hendes arvedel yderligere er lidt større. En række andre medlemmer af slægten Munk ejede nemlig gods i hertugdømmet Slesvig, som i slutningen af 1500-tallet gik over til kronen, og det kan muligvis stamme fra Mette Emmiksdatter. Tydeligst ses det i forbindelse med Ludvig Munk, der 1586 23/2 skødede 1 gård i Stepping til kronen. Men også det gods, eller i hvert fald en del af det, som Magdalene Munk, gift med Josua v. Qualen, skødede til kronen 1579 27/3, kan stamme fra Mette, nemlig 1 gård i Ø. Vedsted og 2 i V. Vedsted (sydvest for Ribe), men næppe de 3 gårde, der nævnes nord for Ribe i samme skøde, og som kan have været tilliggende til Krogsgård. I følge stamtavlen i DAA 1901 var både Ludvig og Magdalene Munk efterkommere af den Oluf Munk, der her opfattes som broder til Peder Munk til Krogsgård, gift med Mette Emmiksdatter, d. v. s. de kan ikke have arvet godset fra hende. Det er dog muligt, at vi skal opfatte slægtssammenhængen lidt anderledes end DAA, hvis stamtavle er fulgt også i stamtavlerne her. Det er utænkeligt, at Ludvig Munks ene gård i Stepping kan være andet end arv, idet det lyder helt usandsynligt, at han eller hans nærmeste forfædre, der ejede gods i Nørrejylland, skal have købt en enkelt gård i hertugdømmet. Hvis vi derimod opfatter Oluf Munk som en søn af Peder Munk, bliver Ludvig Munks besiddelse af denne ene gård forklarlig. Der skal dog også andre forhold til, for at en sådan ændring i slægtssammenhængen kan anses for rimelig, og det vil føre for vidt i detaljer her at redegøre for de tilsyneladende inkonsekvenser, der findes i DAA's stamtavle over slægten Munk på dette punkt, og som kan gøre visse ændringer i den hidtidige opfattelse rimelige.
31. Hun findes ikke i stamtavlen over Lindenov'erne i DAA 1902, men på en nu forsvundet gravsten i Notmark kirke på Als over Otto Breide til Søbo († 1544) fandtes som hans hustru Annes († 1551) våben Lindenov'ernes, Bobé, a. a. bd. 2, henv. s. 112, jvf. Danmarks Kirker. Sønderborg amt, s. 466 (se dog også sst. s. 447 med note 26, s. 468, hvor hendes våben tilsyneladende er et andet). Denne gravstens våben sammenholdt med Otto Breides besiddelse af de her anførte gårde ved Haderslev viser utvetydigt, at hun må

- have været en Lindenov, og at disse gårde må være arv eller medgift for Anne Lindenov. Hendes fader må i følge tidsfølgen være Johan Johansen Lindenov, gift med Margrethe Emmiksdatter, evt. deres søn Hans Johansen Lindenov, der nævnes 1486-1533, jvf. stamtavle 2, s. 45.
32. Dels havde ingen af de øvrige grene af Emmiksen-slægten jord her, dels er det min opfattelse, at voldstedet Hussted banke beliggende ca. 300 meter vsv for den tidligere Løntgård (nu Kobbeltgård) i Lønt (Starup sogn) må tilskrives den Didrik Thomesen og Lyder Didriksen, der tilhørte slægten Lindenov, og som 1421 21/2 og 1422 31/10 nævnes med tilknytning til Haderslevnæs. De var formodentlig bosiddende her, idet slægten Lindenov med de tre gårde i Lønt (jvf. skemaet s. 23) ejede det meste af jorden her. Kun Tørning ses at have haft en enkelt gård her, Sk. og Jb. s. 75. De 3 gårde må være resterne af den hovedgård, der må have ligget på Hussted banke, men som formodentlig er blevet nedlagt, da denne gren af slægten Lindenov uddøde. Dens umiddelbare tilliggende er så blevet udlagt som almindelige fæstegårde.
 33. Jvf. Max Sering a. a., s. 340 ff.
 34. Om den principielle betydning af denne stærke modifikation i den absolutte gyldighed af de her anførte talstørrelser, se bemærkningerne til bilagene s. 47 ff.
 35. Bortset fra Eriks 3 gårde i Bjerndrup i Stepping sogn (jvf. bilag 3), der måske ikke hører til hans arv, men er erhvervet senere, idet de ligger i den sydøstlige del af sognet, hvor Refsø ellers intet tilliggende ses at have haft.
 36. Om Keldet, jvf. min afhandling i Haderslev Amts Museum 13,2, 1971, s. 83-90, hvor også kildehenvisninger til de her fremførte forhold findes.
 37. Om den Wulf Emmiksen, der af DAA opfattes som stamfader til Tyrstrupgård-linjen, se bemærkningerne til stamtavlerne s. 51-52, pt. 3.
 38. 1491 9/3 omtales »fru Barbara van der Wijsck to Tystorp geseten Fulmechtich des szeligen Erick Emmickssen Kinder und erer Vörmund«. Se dog også DAA 1958-59, afsnit 2, s. 37-41, hvor det på grundlag af gravstensfragmenter i Hammelev og Hejls kirke fastslås, at Erik Emmiksen må have været gift 1. gang med et medlem af Due- (eller Glob)-slægten.
 39. Jvf. stamtavlen i Sønderjyske Årbøger, 1969, s. 121.
 40. Jvf. Sønderjyske Årbøger, 1969, s. 115.
 41. Sk. og Jb., s. 22.
 42. Der synes i øvrigt at være en forbindelse mellem Wulf von der Wisch og Emmike Esbensen, idet det i en afskrift af et register for kapitlet i Haderslev hedder, at Wulf von der Wisch og Emmike Esbensen havde skænket penge til kapitlet, tilsyneladende år 1470 (RA. Genealogisk-Herald. Samling. Generalia in 4to, nr. 84 (Vossiske Excerpter), bd. VII, bl. 6a). Notitsen kan kun fortolkes på den måde, at de havde skænket disse penge i fællesskab. Også dette er et indicium for slægtsskab mellem dem via deres respektive børn.
 43. Der findes desværre ikke væsentlige spor af noget voldsted ved Tyrstrupgård, der eventuelt ved en type-bestemmelse kunne sige os noget om gårdens alder, jvf. Fra Gelsbro til Lillebælt, Haderslev 1958, s. 56, nr. 40.
 44. Selv om der i det foregående er taget forbehold m. h. t. størrelsen af Hartvigs arvedel indenfor Gram herred, er det dog nødvendigt af hensyn til den her anvendte metode konsekvente gennemførelse at fastholde de enkelte talstørrelser, jvf. bemærkningerne til bilagene s. 46 ff.
 45. LA Åb. Haderslev Amtsarkiv. Sager vedr. frigårde pk. 4, Hjerndrupgård. Om hans hustru se i øvrigt s. 52, pt. 5.

46. Rep. I, 4017 og 4509; våben: A. Thiset: Danske adelige Sigiller fra 15., 16. og 17. årh. Kbh. 1905, nr. lxxij 50.
47. Hvis han da er identisk med den Jes Iversen af Høgelund, der nævnes i Rep. I, 6269, men hvis våben ikke kendes. Emmiksen-slægtens eventuelle erhvervelse af hans gods kan teoretisk set være sket på et så tidligt tidspunkt, at allerede Emmike Esbernsen har ejet dette gods.
48. Jvf. Fra Gelsbro til Lillebælt, s. 53, nr. 8 og 9. Voldstedet Mosbjergøj ligger i den del af Taps sogn, der før 1864 hørte til Frørup sogn, J. P. Trap: Danmark, 5. udg., bd. 10, s. 197. Det ligger ca. 2 km nordøst for Stangborg. Der er altså tale om ialt 3 voldsteder i Frørup sogn, men de kan vel næppe have eksisteret på samme tid alle tre.
49. Danmarks Kirker. Haderslev amt, s. 360.
50. Ældste Archivregistraturer, bd. 5, s. 35. Der er uden tvivl tale om den Villom von Viernitz, der sammen med sin hustru Karen havde Eskebjerg len på Fyn i forlening indtil sin død 1519, Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede. Kbh. 1879, s. 108.
51. Ældste Archivregistraturer, bd. 4, s. 393.
52. Broderlod var i følge Jyske Lov I, 5, dobbelt så stor som søsterlod. Hvor nøje man fulgte lovens bestemmelser ses måske tydeligst i forbindelse med Hejls Vargårds deling efter Joachim Breides død 1574:
1 søn og 2 døtres arvelod købtes af kronen for 14.000 gl. daler i 1587,
1 søn og 2 døtres arvelod købtes af kronen for 14.000 gl. daler i 1588,
2 sønners og 1 datters arvelod købtes af kronen for 17.500 daler i 1588.
Hver søns arvedel havde altså en værdi af 7000, hver datters en værdi af 3500 daler. Jvf. de i kilder til bilag 1 under Hejls Vargård anførte henvisninger. Max Sering a. a., s. 343, og P. Lauridsen i Sønderjyske Årbøger, 1889, s. 192.
53. DAA 1892, s. 113; 1538: Matth. Saml., pk. 22.
54. For de her anførte oplysninger om slægten Emmiksen, se DAA, 1892, s. 113 ff.
55. Max Sering a. a., s. 344.
56. Trap, 5. udg., bd. 10, s. 231. Det anføres ganske vist her, at slægten Emmiksen havde ejet det, men det fremgår ikke, om dette kan læses ud af kilden.
57. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, bd. 4, 1873, s. 185.
58. Danske Magazin, 4. rk., bd. 3, Kbh. 1871, s. 236.
59. H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, bd. 2, Kbh. 1873, s. 29.
60. Da det vil føre for vidt i detaljer at redegøre for, hvorfor jeg mener, at forbindelserne er anderledes end de i DAA anførte, er der kun givet disse summariske oplysninger.

KILDER TIL BILAG 1:

Refsø: Tallene her er taget fra kolonne 11 i bilag 2, hvoraf også kildehenvisninger fremgår. For fuldstændighedens skyld er også medtaget enkelte gårde, som ikke hørte under Refsø på pågældende tidspunkt, men var udskilt eller solgt tidligere. Ca. 1525 omfattede Refsø endnu Hejsagergård, der imidlertid her er udskilt som en særlig hovedgård, hvilket først skete med Otte Hartvigsens død, da hans søn Emmike arvede den.

Hejsagergård: Oversigten gengiver Emmike Ottesens arv efter sin fader Otte Hartvigsen, = kolonne 3 + 4 i bilag 4, hvoraf også kildehenvisninger fremgår.

Brenore: Oversigten gengiver Brenores omfang, før gården blev delt efter Emmike Hartvigsens død. Datteren Magdalenes del kom til kronen 1583 11/1 og datteren Annes 1584 12/3, hvortil kom en enkelt gård i Frørup 1592 u. d. Oversigten her beror på en simpel sammentælling af disse tre deles gårde.

Hejls Vargård: Gården blev delt mellem Joachim Breides børn efter hans død 1574. Disse forskellige arvedele solgtes eller mageskiftedes til kronen 1584-1641 (1584 17/10, 1587 4/11, 1588 28/2, 1588 4/3, 1641 1/4). Ved sammenlægning af disse arvedele er Joachim Breides gods ca. 1574 rekonstrueret. Hertil kommer imidlertid en del gårde, som ikke findes blandt børnenes arv, men som opføres under Hejls Vargård 1543. De er her anført i parentes og hentet fra Sk. og Jb., s. 423.

Tyrstrupgård: Gårdens omfang er her gengivet på grundlag af Godske Ahlefeldts skøde til Gert Rantzau 1599 (Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogth. Schl. Ho. und Lauenb., bd. 10, 1869, s. 196 ff.). Det svarer ret nøje til det gods, der nævnes 1617 9/2, da Gert Rantzau solgte gården med tilliggende til kronen. Hertil kommer imidlertid en række gårde, som nævnes 1543 under Tyrstrupgård, men som hverken findes 1599 eller 1617. De er her anført i parentes og hentet fra Sk. og Jb., s. 422.

Tågerup: Godsets omfang, da det mageskiftedes til kronen 1604 18/12.

Fovslet: Her er gengivet gårdens omfang, før den blev delt efter Hans Johansen Lindenovs død ca. 1535. De forskellige arvedele kom alle til kronen 1549-1588 (1549 9/3, 1574 18/5, 1576 2/5, 1579 6/11, 1580 30/1, 1580 15/2, 1584 9/1, 1584 18/12 og 20/12, 1588 12/1). Ved sammentælling af disse forskellige arvedeles gårde er Hans Johansen Lindenovs gods ca. 1530 rekonstrueret. Hertil kommer dog en række gårde tilhørende Anne Lindenov, gift med Otto Breide til Søbo (på Als), som er medregnet her, jvf. oversigten s. 23 og note 31.

Christianspris – Frederiksort

Fæstningen, som ikke kom til orde

Af Børge L. Barløse.

I de slesvigske folketællinger, som de nu er ordnet i Rigsarkivet, lægger man mærke til en lille selvstændig enhed, Søbatteriet Frederiksort. Materialet er helt adskilt fra købstæder, amter og godsdistrikter og derfor hurtigt overset. Et indbyggerantal svingende omkring 100 bekræfter, at det lille samfund i det yderste Dänischwold var et rent rudiment i den periode, der gik forud for tabet af hertugdømmerne i 1864.

Kaster man blikket tilbage gennem et par århundreder, afdækkes imidlertid beretningen om en fæstning, som i kraft af sin placering ved indsejlingen til Kiel blev inddraget i en del af de begivenheder, som har udformet Sønderjyllands og det danske monarkis skæbne. Litteraturen om emnet er spredt og bemærkelsesværdig fåmælt. Til gengæld er det utrykte materiale særdeles righoldigt. Regnskaber i Rigsarkivet, grundplaner og bygningstegninger i Tøjhusmuseet eller Det kgl. Bibliotek samt kommandantskabets akter i Hærens Arkiv er nogle af de vigtigste grupper. For blot i nogen grad at udnytte det stof, der her foreligger, skal der i det følgende gives en oversigt over fæstningens historie med fremhævelse af de mest markante hovedpunkter.¹

*

Axel Urupe Christianspris.

Da Christian 4. i efteråret 1629 fandt det nødvendigt at styrke sin strategiske position efter freden i Lybæk, forelagde han hertug Frederik af Gottorp en plan, der sigtede på at styrke forsvaret af hertugdømmerne, i særdeleshed af Slesvig. Han foretog dette udspil i henhold til den eksisterende, i 1593 fornyede aftale om, at kongen, hertugen og stænderne skulle yde hinanden gensidig hjælp i forsvars-

Udsnit af Johannes Mejers kort over Dänischwold, i Danckwerths Neue Landesbeschreibung (1652).

øjemed (den såkaldte »union«). I det kongelige forslag var der bl. a. tænkt på en befæstning af Kiel, men senere synes sagen at have fået en drejning, for i de følgende henvendelser til hertugen rettes bestræ-

belserne tydeligt imod et punkt ved vestsiden af fjorden nord for Levenså, altså på slesvigsk grund.²

Hertugen stillede sig ret afvisende, og stænderne i Kiel afslog 8. 11. 1630 at yde bidrag til planens gennemførelse. Det danske rigsråd sluttede derimod op bag kongen, og da ingeniør Axel Urup sammen med et par andre tilforordnede havde udpeget et retvinklet næs ved landsbyen Pries som det bedst egnede sted for projektet, anbefalede man 26. 6. 1631, at der blev indledt forhandlinger med Cai Ahlefeldt om køb af det nødvendige areal.³ Mens forhandlingerne stod på, skrev kongen den 18. august til kansleren Christian Friis: »Den odde, som fæstningen er afstukket på, kaldes Priesort, hvorfor jeg har kaldet den kommende fæstning *Christianspris*. Den alsommægtigste Gud give sin nåde til, at den må være anlagt og påbegyndt, hans allerhelligste navn til lov, pris og ære og landene på begge sider til gavn og gode«. ⁴

Samme efterår bevilgede et stændermøde i København en frivillig kontribution til finansiering af anlægget, og den 28. december tilskødede Cai Ahlefeldt for 164.000 rdl. kronen sine 3 godser Bülk, Seekamp og Knoop, hvortil bl. a. hørte landsbyerne Pries, Holtenua og Clausdorf. Et stændermøde i Kolding stillede i april 1632 yderligere 10.000 rdl. til rådighed for byggeriet, som vel blev påbegyndt straks derefter.⁵

Ved nytår 1633 fik lensmændene pålæg om at skaffe 300 »løsgængere« eller, dersom sådanne ikke var at få, lige så mange ugifte karle og sende dem til Christianspris, hvor de skulle arbejde for 20 skilling om dagen.⁶ Jordarbejderne var overdraget til den hollandske voldmester Otto de Claer, som dog allerede 1634 afløstes af Peter Bysser. Bygmester Herman Bolten fra Glückstadt fik til opgave at fuldføre den søndre port, og stenhuggerarbejdet blev udført af bl. a. Robert Harries fra Itzehoe. Fra 1. 1. 1635 fik Axel Urup bestalling som guvernør. Det må betyde, at fæstningen i hovedsagen var færdig på det tidspunkt; men ved sit besøg i juli samme år fandt kongen dog en hel del at anke over: »Da så jeg min ynke på værket, hvor slet det går fort, uanset der haver ingen mangel været på penge . . . såfremt det skal blive færdigt, som det sig bør, da vil de penge, dertil er udlovte, intet forslå«. ⁷

I 1643 fungerede fæstningen i hvert fald i den forstand, at man begyndte at opkræve told af sejladsen på Kiel.⁸ Men just samme år

*Axel Urup til Beltebjerg, fæstningsguvernør i Christianspris 1635-1643.
Stik af Alb. Haelwegh. (Det kgl. Bibliotek).*

undergik den politiske situation en alvorlig forværring. Den svenske formynderregering erklærede krig, og da Lennart Torstensson den 12. december overskred den holstenske grænse, blev forsvaret af hertugdømmerne, ja af hele den jyske halvø som bekendt hurtigt løbet over ende.

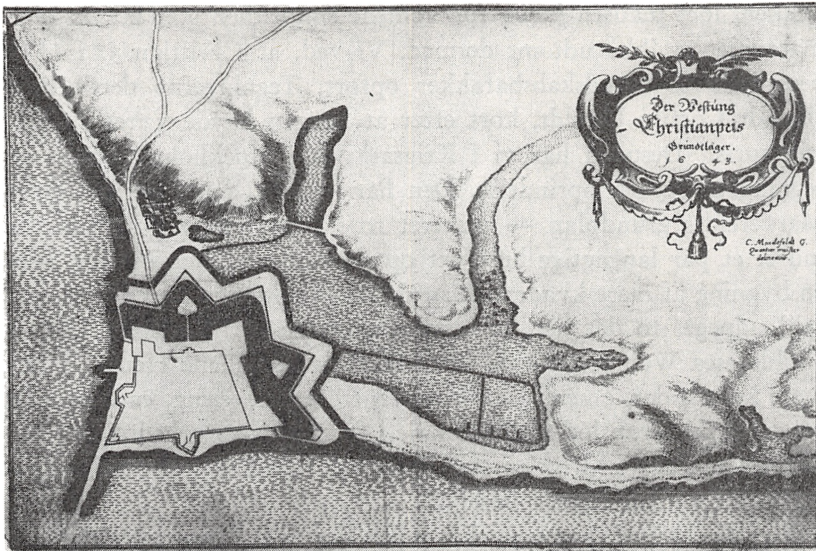
Christianspris var kun bemanded med en vagtstyrke på et halvt hundrede mand, ført af kaptajn Laurits Svendsen, og om et effektivt forsvar kunne der ikke være tale. Svenskerne sendte generalkvartermester Konrad Mardefeldt ind i fæstningen for at opfordre til overgivelse; men Axel Urup nægtede at kapitulere uden sværdslag. Torstensson gav da ordre til stormangreb. Det blev foretaget den

*Generalkvartermester Konrad Mardefeldt (1610-1688). Maleri på Gripsholm.
(Det svenske Nationalmuseums portrætarkiv).*

18. december på den måde, at én styrke forsøgte at forcere volden fra landsiden, mens en anden rykkede frem over en flad sandbanke i strandkanten, hvor Mardefeldts rekognoscering havde vist, at der kun var befæstet med palisader og spanske ryttere. Det sidste angreb — mod det svageste punkt — gjorde snart udslaget, og Axel Urup blev taget til fange på volden.⁹

Det giver anledning til allerede her at rejse spørgsmålet: hvordan var den erobrede fæstning anlagt? Har vi nogen mulighed for at vurdere, hvordan der har set ud i Axel Urups Christianspris?

*Plan over Christianspris i 1643, udarbejdet af svenskeren Mardefeldt.
Original i Kungl. Krigsarkivet i Stockholm.*

Det naturlige udgangspunkt vil her være et stik i Merians »Topographia Saxoniae Inferioris«, der udkom i Frankfurt 1653. Man har hidtil betragtet dette billede med temmelig stærkt forbehold, idet man har opfattet det som en gengivelse af, hvordan fæstningen var tænkt i følge Axel Urups plan. Det statelige antal lange, kaserneagtige bygninger i fæstningens indre har vakt forundring, og man har betvivlet, at de virkelig er blevet opført.

Det er rigtigt, at det er et meget »veltalende« billede, men dog ikke mere veltalende end så mange andre af tidens tilsvarende frembringelser. Ser man bort fra bygningerne, svarer anlægget i sin struktur ret nøje til den ældste og mest pålidelige fremstilling, vi kender, Mardefeldts tegning fra 1643 (gengivet i 5. del af »Theatrum Europaeum«). Her er fæstningen ganske nøgternt vist som en rhombeagtig firkant med 3 kraftige hjørnebastioner og to raveliner i graven. Med hensyn til adgangsvejene til fæstningen sydfra er der påfaldende god overensstemmelse mellem de to kilder.¹⁰

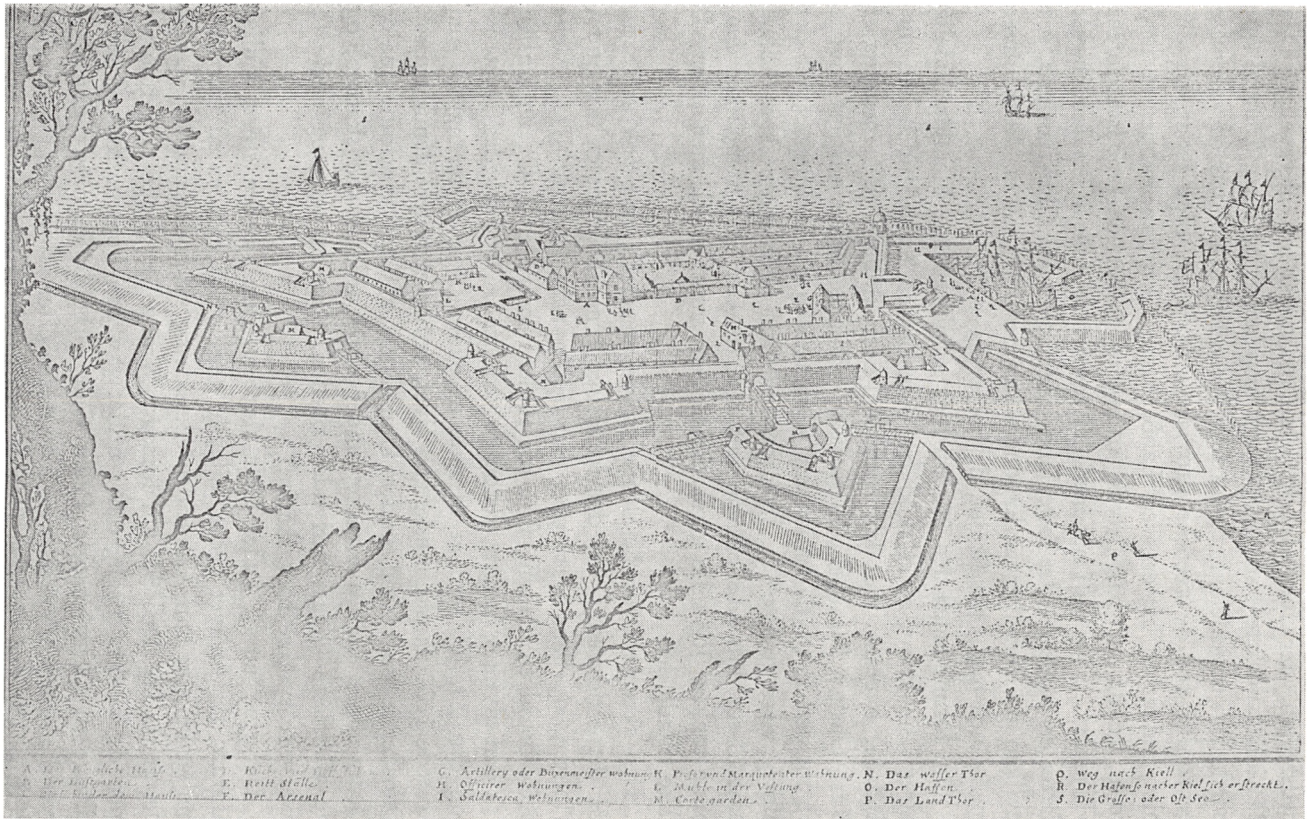
Hvad bygningerne angår, lader Mardefeldts tegning os helt i

stikken, idet pladsen inden for voldene simpelthen står blank. Men materialet er ikke udtømt dermed. Vi ved, at Christian 4. i 1641 beordrede to mandskabsbarakker opført. Tegningerne dertil blev tilsendt Corfitz Ulfeldt, kort efter at kongen havde været i Christianspris.¹¹ Desuden har vi i Krigsarkivet i Stockholm bevaret en tegning af svensk oprindelse. Den har — idet den i øvrigt følger Mardefeldts grundplan — placeret to sæt bygninger i fæstningens indre: et par langagtige huse tæt op ad vestvolden og øst for disse en bygning af mere kvadratisk struktur. Hos Merian kan der i hvert fald udpeges to detaljer, som synes at svare hertil, nemlig Litra I »Soldatesca Wohnungen« og Litra A »Das königliche Haus«. Ydermere kendes der, omend i en langt senere overlevering, en beretning om, at Axel Urup lod sløjfe to høje i fæstningens nærhed. I den ene fandtes et slagsværd og en stor guldring, som han lod ophænge på en bjælke i »den store spisesal«.¹²

Har der eksisteret et kongeligt palæ eller en lignende monumentalbygning i Christianspris? Det må forbeholdes en mere detaljeret undersøgelse at fastslå bygningernes antal og beskaffenhed; men alene af det her anførte turde fremgå, at Merians stik med al sandsynlighed ligger nærmere ved virkeligheden, end man hidtil har antaget.

Hvorom alting er, så tjente fæstningen som svensk støttepunkt, så længe krigen varede. Efter slaget på Kolberg Heide 1. 7. 1644 var det naturligt, at admiral Klaes Fleming søgte ind til Christianspris for at reparere sine skibe. Fra »Trefoldigheden« lød Christian 4.s kommentar nogle dage senere: »Det haver behaget den Allerhøjeste, at deres store coraissie haver jaget dem inden for Christianpris, vejen op til Kiel, hvilket mig kommer vel tilpas, ... efterdi at jeg nu inted behøver at lede efter dem i søen.«¹³ Kongens modtræk fulgte snart efter. En eskadre under admiral Peder Galt lagde sig for anker længere ude i fjorden, og de stridende parter lå i nogen tid og lurede på hinanden. Kongen regnede ufortrødent med at have fået en chance forærende. »Der haver vel inted i nogle hundrede år ligget tvende potentaters flåder, som fjender var, så nær hos hinanden, som disse gør. Havde al verden villet sagt mig, at de »Bernhiitter« havde skullet løbe i det hul, da havde jeg det inted kunnet indbilde mig sligt.«¹⁴

Hans optimisme blev dog snart gjort til skamme under et begiven-

Prospekt af fæstningen Christianspris. Kobberstik af Mathias Merian d. y. i hans »Topografi af Nedersachsen«.

hedsforløb, der formede sig både dramatisk og uhyggeligt. Den 24. juli landsatte han tropper på østsiden af fjorden. Derved opnåede han umiddelbart to fordele: Neumühlen, der var af væsentlig betydning for de svenske proviantforsyninger, blev besat, og der blev anlagt et batteri ved Labô. Kong Christian kunne nu med rette hævde, at han havde strammet grebet om modstanderen: »Efterdi . . . jeg nu i nat med det geworbene folk af Laaland haver fattet en plads på det faste land, tvært over fra Christianspris, fra hvilken jeg forhåber at kanonere samme flåde, så at de skjælmer med Guds hjælp må få det, de bør at have«. ¹⁵

Om formiddagen den 26. juli blev admiral Klaes Fleming dødelig såret i sin kahyt af et skud fra skansen ved Labô. Inden han udåndede, overgav han kommandoen over skibene til generalmajor Karl Gustav Wrangel. Torstensson pålagde denne hurtigst muligt at forsøge at bryde blokaden: »Om vinden nu forsømmes, vil det aldrig være forsvarligt, hverken for Gud eller mennesker. Adieu, hast til søs, hils admiralerne med min tjeneste og kommuniker dem mine tanker. Jeg ville gerne skrive dem samtlige til, men tiden vil ikke tillade det«. ¹⁶

Den svenske øverstbefalende havde unægtelig fået nok at se til. På dette tidspunkt var den kejserlige general Gallas rykket ind i Holsten, og hans fortropper var netop nået frem til Kiel. Alene dette betød en alvorlig fare for flådens forsyninger. Og nu truslen fra den ulykkesvangre »redoute« ved Labô. Det lykkedes Torstensson den 28. juli ved et rasende og skånselsløst rytterangreb, som kostede 1100 danske musketerer livet, at borteliminere denne trussel. Danskerne, som stod under kommando af den tyskfødte major Georg Maës, blev overrasket under deres arbejde ved skansen, og de allerfleste hugget ned uden pardon. Kun majoren og nogle få hvervede tyskere blev skånet. ¹⁷

Det stod nu til Peder Galt alene at gøre fjenden størst muligt afbræk. En fornyet ordre pålagde ham at gå fjenden så nær som muligt og give ham »først den ene side og siden den anden«, d. v. s. det glatte lag. Den 30. juli forsøgte Wrangel at slippe ud i rum sø; men da vinden sprang om i utide, gav han kontraordre og søgte tilbage til Christianspris. Peder Galt forholdt sig passiv under de svenske skibes bevægelser og blev dagen efter afløst som eskadrechef af Erik Ottesen Orning. Den 1. august om aftenen, under en frisk

kuling, lykkedes det omsider Wrangel at bryde blokaden. To bøsse-skud gav signalet til at lette, »og i én lang lydløs række af skibe sejlede den svenske flåde ud forbi den danske blokadestyrke, hvor man ingenting mærkede«.

Da kongen fik nys om det passerede, gav han Erik Ottesen befaling til »at gøre sejl og gå straks lige ad Femern og der lade flittigt forfare, hvor den svenske flåde er hængangen«.¹⁸ Hans operationer ved Kiel-fjorden var totalt mislykket. Følgerne var katastrofale (søslaget ved Femern den 13. oktober), og efterspillet blev makabert og lidet flatterende for kongen. Peder Galt blev dømt fra livet og henrettet — ikke, som det fejlagtigt er blevet fremstillet, som syndebuk for Wrangels triumf, men fordi han ikke angreb under det første udbrydningsforsøg den 30. juli. Også major Maës måtte undgælde. Ved hans løsladelse fra krigsfangenskabet i 1645 lod kongen ham fængsle i den hensigt at stille ham for en krigsret i Glückstadt. Så vidt kom det imidlertid aldrig. Måske lykkedes det ham at undslippe.¹⁹

Hvad fæstningen angår, blev den udleveret ved Brømsebro-freden, og i 1647 fik Axel Urup på ny overdraget posten som kommandant. Men da Frederik 3. året efter havde afløst sin far på tronen, blev det besluttet at nedlægge Christianspris. En del af det i 1632 erhvervede jordegods blev afhændet til oberstløjtnant Frederik Buchwald, og demoleringen af værkerne tog sin begyndelse.²⁰ I september 1649 klager staden Kiel over, at volden mod søsiden stadig er intakt.²¹ Hvorledes nu dette end forholder sig, blev der sat punktum for det første kapitel af fæstningens historie efter mindre end tyve års forløb.

Henrik Rüses anlæg.

Imidlertid kom Kiel under Karl Gustavkrigene til at spille en strategisk rolle, som Frederik 3. ikke havde forudset, og efter statsomvæltningen i 1660 blev det besluttet at genopbygge Christianspris. Fæstningen fik nu navnet *Frederiksort*, og det blev overdraget hollænderen Henrik Rüse, som var trådt i dansk tjeneste 1661, og som netop havde anlagt kastellet i København, at lede opførelsen.

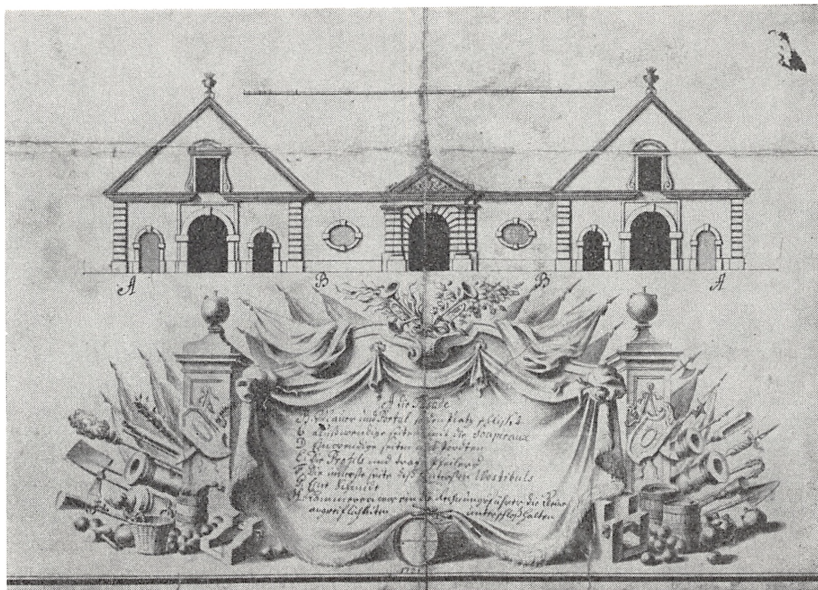
De nærmere bestemmelser blev fastsat i en kontrakt, som er dateret 12. 4. 1665. Rüse forpligtede sig til at bringe hele anlægget »in vollenkommener perfection« til Martini dag 1666. Han anslog,

*Generalmajor Henrik Rüse (1624-1679), der anlagde kastellet i København, og som fik overdraget genopbygningen af Christianspris (Frederiksort).
Stik af Haelwegh efter maleri af Karel van Mander. (Det kgl. Bibliotek).*

at han i de 5 sommermåneder skulle bruge en arbejdsstyrke på 1124 mand, nemlig 700 til gravearbejder, 200 ved styrkærerne, 50 til at lave faskiner, 24 til bemanding af 4 stenpramme og 50 til håndlangere. I perioden derefter — fra oktober til frostens komme — skulle 600 mand være tilstrækkelig. Generalmajoren fik straks anvist et detachement på 6 kompagnier udskrevet på Sjælland, Falster og Møn. Dette mandskab skulle indkvarteres i baraker eller felthytter, og hver mand skulle til sit underhold og i arbejdsløse have en sletdaler om ugen. Ydermere fik han til sin rådighed 5 hvervede holstenske kompagnier. Et af disse blev udkommanderet, mens de fire allerede var placeret i fæstningen som besætning. Disse hvervede soldater skulle i dagløn have 3 lybske skilling.²²

Hele entreprisen lød på 75.438 rdl., men bygherren måtte dog af-

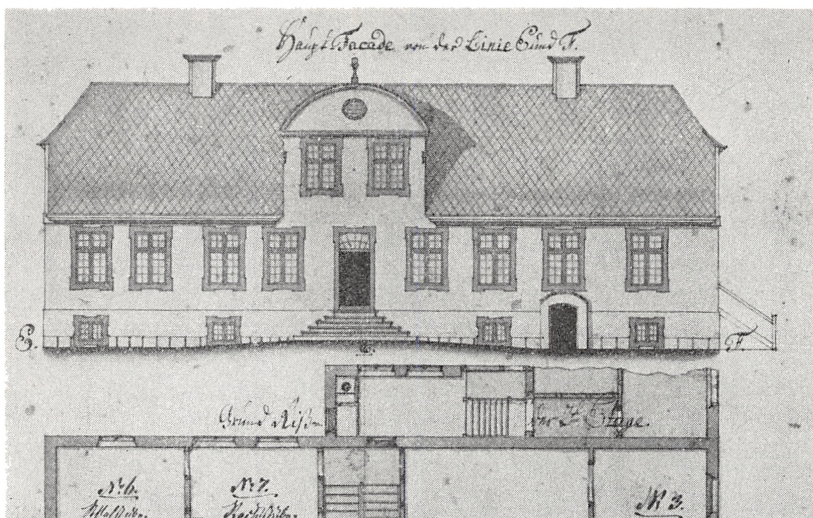

Fra omkring midten af 1700-tallet er vi i stand til ved hjælp af ingeniørkorpsets mapper i Det kgl. Bibliotek at følge de fleste enkeltheder i fæstningsbyggeriet overalt i riget. Her er et kunsthæderigt udført projekt til fæstningsarsenalet i Frederiksborg, dateret 1731.

finde sig med en betydelig overskridelse. De samlede omkostninger blev efter afleveringen opgjort til ialt 123.628 rdl.²³

Henrik Rüses anlæg havde adskillige lighedspunkter med kastellet i København. I hovedtrækkene bestod det af en vold med 5 bastioner, omgivet af en 4 alen dyb grav og forskellige udenværker.

I 1692 anrettede en stormflod betydelige skader på fæstningen, og der måtte foretages reparationer for ialt 1445 rdl. Noget lignende gentog sig i 1730, omend i lidt mindre målestok. Perioden omkring midten af 1700-tallet er i øvrigt kendetegnet ved en livlig byggevirksomhed. Der blev bl. a. opført arsenal, kommandantbolig, provianthus og marketenderi. Selve værkerne fik derimod under den langvarige fredsperiode lov til at forfalde, og i 1812 kom en undersøgelseskommission til det resultat, at der burde foretages en omfattende restaurering. Landgrev Carl af Hessen fik i sin egenskab af kommanderende general forelagt en beregning lydende på ialt 40.000 rdl., men de finansielle forhold var på det tidspunkt så

Kommandantbolig opført 1748. Tegning i Det kgl. Bibliotek.

anspændte, at sagen simpelthen måtte henlægges.²⁴ I maj 1813 kom det på tale helt at nedlægge fæstningen, men kommandanten, den 67-årige generalmajor Joh. P. Ulrich Hirsch afviste tanken.²⁵ Han skulle snart få anledning til at sande, at Frederiksort, skønt den var relativt velforsynet med skyts og ammunition, ikke kunne holde stand, når faren blev overhængende.

Efter Napoleons nederlag ved Leipzig i oktober blev situationen hurtigt tilspidset. Den holstenske grænse lå helt blottet, da Marskal Davoust koncentrerede den franske hær i Hamborg, mens det danske auxiliærkorps kæmpende trak sig nordpå. Da der den 15. december blev sluttet våbenstilstand i Rendsborg, var fæstningerne Frederiksort og Glückstadt undtaget fra våbenhvilen. Med det formål at bemægtige sig Frederiksort stødte den svenske general Karl Henrik Posse frem til Levenså med sin division, og da opfordringen til overgivelse blev afslået, begyndte han belejringen.²⁶

I fæstningen lå der foruden et garnisonskompagni kun et infanterikompani og en snes artillerister, ialt ca. 350 mand incl. syge og nonkombattanter. Der var i den ellefte time skaffet proviantforsyninger fra omegnen og truffet andre forholdsregler til at modstå en belejring; men da der blev anlagt haubitsbatterier i indtil

*Den svenske general Karl Henrik Posse (1767-1843), som indtog Frederiksort i 1813. Maleri af C. F. von Breda på Gripsholm.
(Det svenske Nationalmuseums portrætarkeiv).*

300 meters afstand, skønnede Hirsch, at overmagten var for stor, og den 19. december blev kapitulationen underskrevet. En betydelig mængde krigsmateriel fulgte med udleveringen af fæstningen. Garnisonen kunne afmarchere med flyvende faner og klingende spil, men skulle 24 timer senere udveksles mod et tilsvarende antal af de fanger, som general Wallmoden havde mistet i slaget ved Sehested. Imidlertid førte fredsunderhandlingerne så hurtigt til et resultat, at Frederiksort allerede en månedstid senere blev rømmet af svenskerne. I 1817 afsagde en militær undersøgelsesdomstol kendelse om, at overgivelsen havde været forhastet, og flere officerer, deriblandt Hirsch, blev idømt fæstningsarrest.²⁷

En minutios fremstilling af forholdene i Frederikssort under den svenske belejring i 1813 er givet på denne tegning, der senere er lagt ad acta i Ingeniørkorpsets samling. (Det kgl. Bibliotek).

Det blev efterhånden klart, at fæstningens militære rolle var ved at være udspillet. Der var dog stadig levnet den en funktion som statsfængsel. En af arrestanterne var Uwe Jens Lornsen, som var anbragt i Frederikssort fra 2. 6. til 10. 11. 1831.²⁸

Frederikssort, »hvor alt forekommer roligt«.

Da opstanden i hertugdømmerne udviklede sig i marts 1848, var Frederikssort så tæt ved det slesvig-holstenske kraftcenter, at fortet ikke kunne undgå at blive revet med i begivenhedernes malstrøm, uanset, at det siden 1843 ikke mere havde status som fæstning, men kun som »lukket søbatteri«.

Allerede natten til 27. marts lykkedes det artilleriløjtnant Feldmann at føre en del af materiellet til Rendsborg. Så langt fra at forhindre ham i hans forehavende sluttede kommandanten, kaptajn Irminger, sig selv til revolutionen og lod fæstningen helt i stikken.²⁹

I Kiel svævede man længe i uvidenhed om, hvad der var sket. Det

H. W. H. v. Irminger (1787-1878), som var Frederiksorts kommandant i marts 1848, og som affandt sig med, at en del af materiellet blev ført til Rendsborg. Fotografi i Schleswig-holsteinische Landesbibliothek i Kiel.

forlød, at en dansk eskadre var på vej for at bombardere byen, og man forestillede sig, at skibene ville ankre op ved Frederiksort og foretage beskydningen ved at sende kanonbåde frem mod havnen. For at forpurre noget sådant rykkede et par hundrede mand af borgervæbningen en nat i begyndelsen af april ud og »indtog« fortet, uden at det kom til nogen form for kamphandlinger.³⁰

I spidsen for togtet stod Werner v. Siemens, den senere så berømte

tyske opfinder og elektroingeniør. Han gjorde i 1848 tjeneste som præjsisk artilleriofficer; men samme dag, som Prøjsen besluttede at intervenere, gav man ham orlov, og han rejste øjeblikkelig til Kiel, hvor hans søster og svoger var bosiddende. I sine erindringer, der udkom i 1895, beretter han udførligt om, hvordan han først etablerede en spærring af havneindløbet med elektriske miner — de første i søkrigshistorien — og derefter organiserede og ledede besættelsen af Frederiksort.³¹

Da besætningen, som efter hans udsagn bestod af nogle få gamle fyrværkere eller sergenter, var arresteret og ført til Kiel, gik man i gang med at etablere et forsvar mod danskerne. Det kneb dog at bevare fatningen. Allerede ved daggry blev der observeret et dansk orlogsfartøj på fjorden, og inden for murene blev der pågrebet en »spion«. I virkeligheden var det den aldrende garnisonspræst, som fra voldene havde givet tegn til fiskerne i Labô om at sende en båd over. Efter et par dages forløb tog man det mere roligt, kanonerne blev afprøvet og klargjort, og en sort-rød-gylden fane blev hejst for at markere erobringen.

Imidlertid varede det ikke længe, før besættelsesstyrken begyndte at skrumpes ind i tal. Flere og flere af borgervæbningen ønskede at vende tilbage til deres civile profession, og den 13. april blev mandskabet erstattet med 150 unge bønder fra omegnen.³²

På et vist tidspunkt lå der — stadig iflg. Siemens — 3 større krigsskibe for anker på rheden. Det havde til følge, at man med endnu større iver forberedte sig på alle eventualiteter. En af de først udlagte miner — et stort vinfad med 5 centner krudt — blev gravet ned foran den søndre port, men eksploderede uheldigvis i utide. Uheldet krævede ingen dødsopfre, men forårsagede naturligvis stor ravage og megen postyr. Fra samtlige bygninger raslede tagstenene til jorden, vinduessprosser og dørfyldinger blev trykket ind, skorstenene styrtede sammen, og i Labô og Holtenau blev vinduesruder knust. Et hestekøretøj, der netop passerede broen, blev slynget i voldgraven, og kokken, der var på vej op ad en trappe med en fyldt suppeterrin, pådrog sig svære forbrændinger.

Et øjenvidne beretter, at Prinsen af Nør samme dag indfandt sig i kommandantbygningen, hvor han foreholdt Siemens, at det »fysiske eksperiment«, der havde fundet sted, var blevet forbistret kostbart.³³

På dansk side herskede der i lang tid uklarhed over søbatteriets

skæbne. Da kaptajn Sten Bille den 26. marts med dampskibene »Hekla« og »Skirner« bragte den slesvig-holstenske deputation tilbage til Kiel, passerede man Frederiksort, »hvor alt forekom roligt«, og da »Skirner« skulle returnere til København, fulgte »Hekla« den »for en sikkerheds skyld« ud forbi batteriet.³⁴ Så sent som den 18. april rapporterer chefen for flotillen ved hertugdømmernes østkyst til marineministeriet, at chefen for orlogsbriggen »Mercurius«, kaptajnløjtnant Raffenberg, flere gange havde været i land ved Bülk, hvor han havde hørt, »at Frederiksort slet ikke var besat, hverken med kanoner eller folk«, og at der i Kiel kun var lidt militær.³⁵ Fra begyndelsen af maj måned blev der etableret blokade af de tyske østersøhavne, og det blev korvetten »Galathea«, som fik til opgave at vogte indsejlingen til Kiel.³⁶ Det vides, at der i dagene omkring den 20. maj blev truffet vidtløftige forberedelser til et overfald på korvetten. Medlemmer af v. der Tanns frikorps — der på det tidspunkt var garnisoneret i Frederiksort — blev to gange indskibet i fiskerbåde og mindre fartøjer med henblik på at entre skibet; men forsøget kiksede begge gange og endte i grotesk forvirring, som kun føjede spot til skade.³⁷

Med dette brogede optrin slutter den kavalkade af begivenheder, som det her har været formålet at belyse, og vi er tilbage, hvor vi begyndte: ved folketællingerne 1855 og 1860. Efter Treårskrigens afslutning var der ikke længere tale om nogen militær funktion for det lille etablissement ved Kiel.³⁸ Derimod drog prøjserne senere fuld nytte af de gamle anlæg til marinekaserne, torpedoværksted m. m.³⁹ Efter 2. verdenskrig kunne intet mere holde fæstningen i live. Da en nærliggende maskinfabrik, Maschinenbau Kiel AG, i 1957 skulle udvides, blev de sivbevoksede grave fyldt op, og bulldozere gjorde det af med de sidste rester af bastioner og fundament.⁴⁰

Det blev aldrig Frederiksort beskåret at udfolde sig med bravour i den tiltænkte rolle. Tre gange var den fremme i rampelyset på historiens scene. Men hver gang kom der noget i vejen . . . Fæstningen kom aldrig til orde, for — som Caspar Danckwerth lidt filosofisk bemærker — »das Glück hat nicht secundiren wollen«.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Blandt de tyske bidrag til litteraturen om Frederiksort, eller som fæstningen oprindelig hed: Christianspris, er der grund til at fremhæve A. Schorn: Friedrichsort. Bilder aus der Vergangenheit und Gegenwart. Kiel 1901. — Arthur Gloy: Aus Kiels Vergangenheit und Gegenwart. Kiel 1926. — Herm. Kellenbenz: Christianspris und die Anfänge von Friedrichsort (Z Sch-H Gesch, 1951, s. 276 ff.). — N. Detlefsen: Wo lag die Festung Christianspris? (Die Heimat 1951).
2. Kellenbenz: anf. arb., s. 278.
3. Kr. Erslev: Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie, II, s. 293.
4. Chr. 4 Breve, II, s. 354.
5. Erslev: Aktstykker, II, s. 302 og 318. — L. Bobé: Slægten Ahlefeldts historie, III, s. 26.
6. Missive 28. 1. 1633. Kanc Brevb.
7. Vilh. Lorenzen: Christian IV's byanlæg, s. 366. — Grundtvig: Meddelelser fra rentekammerarkiverne 1872, s. 197. — Chr. 4 Breve, III, s. 404.
8. Kellenbenz: anf. arb., s. 286.
9. Axel Liljefalk: Torstenssons indfald på den jyske halvø 1643-1645, Militært Tidsskrift, XL, 1911.
10. Matthäus Merian d. y. arbejdede i Sverige 1648-54 og portrætterede i denne periode både Mardefeldt og K. G. Wrangel. Jvf. Joh. Heinr. Eckardt: M. M., eine kulturhistorische Studie. Kiel, 1892.
11. Chr. 4 Breve, V, s. 11.
12. Antiquarische Nachrichten von H. Schröder, i Arch Gesch Stat, II, s. 462.
13. Chr. 4 Breve, V, s. 482.
14. Sst., s. 486.
15. Sst., s. 487.
16. Arn. Munthe: Svenska flottan i Kielviken. Årsberättelser utg. av Sveriges flotta, VI, 1914-15, s. 6 ff. — Chr. Bruun: Slaget på Kolberger Heide, 1879, s. 154 f. — Sjöslaget vid Femern 1644, 13/10 1944, s. 74.
17. K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og 18. århundrede, I, s. 143 f.
18. Sjöslaget vid Femern, s. 74.
19. Rockstroh, anf. arb., s. 144.
20. T Kanc I A: Diverse militære akter fra Frederik 3.s tid 1646-60 (R Ark).
21. A. Ipsen: Die alten Landtage der Herzogthümer Schleswig-Holstein, s. 253 og 271.
22. Rentekammeret 216.217: Afregning med Henrik Rüse (R Ark).
23. Carl Christiansen: Bidrag til dansk statshusholdnings historie, I, s. 510.
24. Schorn: anf. arb., s. 17 f. — Meddelelser fra krigsarkiverne, VIII, 1900, s. 278.
25. J. P. U. Hirsch, f. Rendsborg 5. 9. 1746. Fæstningskommandant siden 1809. Død 30. 5. 1824.
26. Lars Tingsten: Sveriges krig och yttre politik. Aug. 1813-jan. 1814. Sth. 1924, s. 328.
27. A. Tuxen: Frederiksorts belejring 1813. Meddelelser fra krigsarkiverne, VIII, s. 275 ff.
28. Lornsen var af den slesvigske overkriminalret blevet idømt ét års fæstnings-arrest af 1. grad. I et brev til faderen af 6. 6. 1831 beroliger han med, at dette er den mildeste form for straf: »Jeg kan bo, hvor jeg vil i fæstningen

- og er overhovedet ikke underkastet nogen andre indskrænkninger, end at jeg skal holde mig inden for fæstningens volde og 1 gang daglig melde mig til militæret«. — Willers Jessen og G. E. Hoffmann: Uwe Jens Lornsens Briefe an seinen Vater, jvf. Der Schleswig-Holsteiner, 1930, s. 336 ff.: Aus der Festungszeit Uwe Jens Lornsens.
29. Den dansk-tyske krig i årene 1848-50, udg. af Generalstaben, s. 84. — De pågældende var premierløjtnant Hermann Ernst Traugott Feldmann og kaptajn Hans Waagner Heinrich v. Irminger. Begge blev udelukket fra amnestien i 1852.
 30. Det er næppe muligt at nå frem til en helt nøjagtig datering af denne begivenhed. Med velvillig bistand af forfatteren, redaktør N. Detlefsen, Kiel, har der været foretaget undersøgelser på »åstedet«, men de har ikke ført til noget resultat.
 31. Werner v. Siemens: Lebenserinnerungen, s. 51 ff.
 32. Quell Forsch, bd. 43, s. 239.
 33. Karl Radunz: Die ersten Unterseeminen. Die Heimat 1915, s. 27.
 34. Hist T (Da) 3 R, VI, 1869, s. 415 og 422.
 35. Berl. Tid. 18. 4. 1848.
 36. Dagbladet 5. 5. 1848, jvf. Berl. Tid. 29. 5.
 37. G. L. Martens: Tagebuch eines Freiwilligen des v. d. Tann'schen Corps. Hamburg 1848. — Dagbladet 8. 6. 1848.
 38. 3. 1. 1857 overdrages det en invalid eller anden afskediget officer at føre tilsyn med jordværker, bygninger m. m. (Hærens Arkiv).
 39. Schorn: anf. arb., passim. — Th. Erichsen: Aus meiner Vaterstadt Zur Heimatkunde Kiels. 1911.
 40. Kieler Nachrichten 25. 7. 1956 og 19. 2. 1957.

»Foreningen af 5. oktober 1898« og den nationale jordkamp i Nordslesvig

Af Erik Strange Petersen.

I almindelige fremstillinger af den nationale udvikling i Sønderjylland 1864-1920 er der som regel blevet ofret betydelig mere plads på den kulturelle og politiske historie end på den økonomiske. Dette er ikke ensbetydende med, at fremstillerne har undervurderet betydningen af sidstnævnte. Nationalitetskampens økonomiske sider bliver nævnt og understreget, men i helhedsindtrykket vil de ofte indtage en efter deres reelle betydning for ringe position.

I Sønderjyllands erhvervsliv indtog landbruget en altdominerende stilling. Købstæderne var relativt små og bortset fra Flensborg uden større industrier. I byerne mistede danskerne tidligt flertallet ved valgene, bestræbelserne måtte gå ud på, at det samme ikke blev tilfældet i landkommunerne. Hævdelsen af den nationale ejendomsfordeling blev derfor en væsentlig side af den danske politik.

Fra begyndelsen af 1890'erne begyndte en bevidst national kamp om jorden at gøre sig gældende. Den fortsatte op til 1. verdenskrig med stadig voksende styrke. I »Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie« har Nicolai Svendsen givet en selvstændig behandling af jordkampen, som synes at ligge til grund for de senere danske fremstillinger af periodens historie. I tysk historisk litteratur berøres emnet i sin helhed kun overfladisk.¹

Det er her hensigten at uddybe Nicolai Svendsens fremstilling, først og fremmest i skildringen af »Foreningen af 5. oktober 1898«. Hertil er anvendt utrykt materiale fra foreningens arkiv og fra H. V. Clausens, Julius Niensens og J. H. Schmidts privatarkiver. Til jordkampens øvrige faser er der kun anvendt trykt materiale, her skal især fremhæves den samtidige periodiske litteratur og erindringsværker.

Tyskland, Preussen og de nationale mindretal.

I 1867 blev Slesvig-Holsten inkorporeret som provins i kongeriget Preussen, den mægtigste stat i det nordtyske forbund. Fire år senere dannedes kejserriget Tyskland af de mange tyske enkeltstater og byer. Den preussiske konge blev arvelig kejser, og Preussen indtog fra starten en absolut lederstilling i riget. Rigskansleren udnævntes og afsattes af kejseren, der som regel valgte den preussiske ministerpræsident til posten. Rigsdagen valgtes, i modsætning til de fleste forbundne staters parlamenter, ved almindelige valg, og blev en efter datidens tyske forhold meget demokratisk forsamling. Den havde imidlertid kun indflydelse på rigsansliggenderne, og denne var endda ret tvivlsom, da det parlamentariske princip ikke hævdedes.²

For kejserriget var der ikke fagministre i gængs forstand. De enkelte områder lededes af »statssekretærer«, som formelt må betragtes som embedsmænd. De var ikke kolleger til rigskansleren, men hans stedfortrædere. De udpegedes dog ofte blandt preussiske fagministre.³ Den preussiske regering kom således i høj grad til at præge hele rigets politik. Og når de nationale mindretal i rigsdagen fra tid til anden kunne vinde flertal for deres synspunkter, fik det ingen reel betydning. Det var Preussen, som bestemte, og i nationale spørgsmål så meget mere, fordi de polske og danske forhold var interne preussiske anliggender.⁴

Den preussiske landdag blev valgt gennem 3-klasse valg, hvilket sikrede dens konservativt-nationalliberale flertal på tværs af udviklingen i rigsdagen. De store jordbesiddere havde en uforholdsmæssig stærk indflydelse, som gav sig udslag i en protektionistisk landbrugs-politik. I nationalpolitiske spørgsmål havde mindretallene overhovedet ingen muligheder i landdagen, hvor flertallet ofte fandt regeringens germaniseringsbestræbelser for milde.

I 1880'erne var det administrative statsapparat i Preussen på centralbureaukratisk vis blevet ført helt ned i de laveste instanser. Herved opnåede regeringen en særdeles loyal embedsmandsstand, hvor selv den mindste lokale administrator i højere grad følte sig som repræsentant for regeringen end for det lokale område.⁵ I grænseområder kunne der blive betydet embedsmændene en pligt til at arbejde i fortyskningens tjeneste.⁶ Desuden medvirkede de højere embedsmænds energiske arbejde indenfor ofte yderliggående tysknationale foreninger til at give disse et officielt præg.

Målet for den tyske mindretalspolitik var klart og gennemgik ingen ændringer efter § 5's ophævelse. Der sigtedes mod den endelige fortyskning af de polske og danske områder. Derimod skete der stadige ændringer i synet på de metoder, der kunne anvendes. Det kunne dels skyldes rent politiske eller taktiske overvejelser, dels skiftende etisk indstilling hos de ledende mænd.

Sønderjyderne var gunstigere stillet end polakkerne, da Tyskland til en vis grad måtte tage udenrigspolitiske hensyn til Danmark, trods dettes indlysende underlegenhed. Dets position var dog ulige stærkere end det fattige, autonome Galiziens. Til gengæld stod polakkerne stærkere indenrigspolitisk, da de udgjorde over 10 % af Preussens befolkning og danskerne knap 1/2 %.⁷ Ingen af disse faktorer var dog tilstrækkelige til at modstå en aggressiv tysk politik i længere perioder. Trods kortere perioder med stilstand eller lempelse skærpedes mindretalslovgivningen støt frem til verdenskrigen. Grunden kan søges i det præg, Bismarck havde sat på tysk politik. Udfra sin realpolitiske tankegang kunne han skiftevis handle med katolikker, liberale og konservative, men mindretallene var for svage til at kunne bruges og vistest derfor ingen hensyntagen.⁸ I 1880'erne skærpedes tvangsgermaniseringspolitikken, bl. a. med udvisninger, med skoleordningen og med den første bevilling til opkøb af polskejet jord. Bismarcks efterfølger som rigskansler og preussisk ministerpræsident, Caprivi (1890–94), førte imidlertid en meget afvigende politik — også overfor de nationale mindretal. I Nord-slesvig naturaliseredes således mange optanter, i Posen og Vestpreussen genindførtes polskundervisningen i folkeskolen. Dette medførte stærk modstand i altske foreninger og i andre Bismarck-inspirerede kredse, og efter Caprivis fald genindførtes en hårdere politik. Lempelserne ophævedes, og nye fortyskningsinitiativer blev taget op.

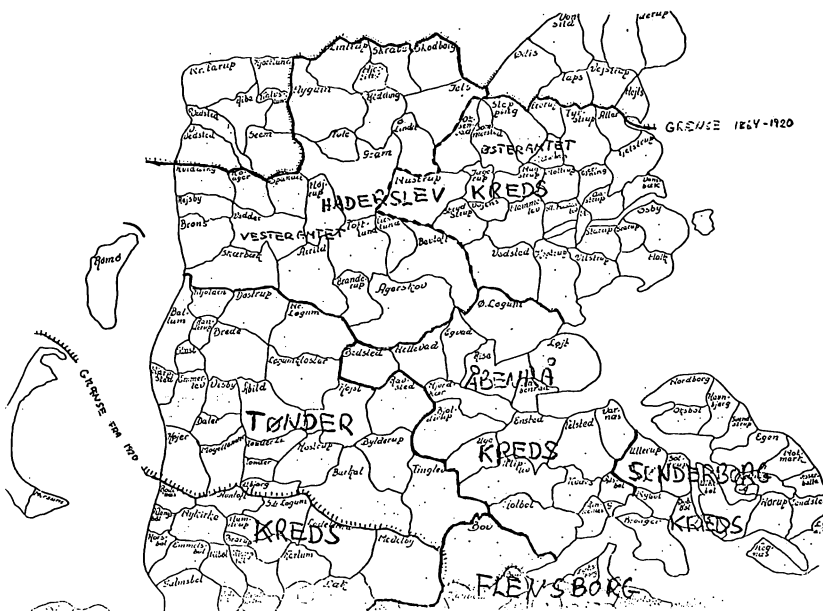
Under Bernhard v. Bülow (1900–09) mildnedes kursen i Nord-slesvig, bl. a. ved Optantkonventionen, som blev skarpt angrebet i den nationalistiske presse. Imidlertid tyder den samtidige undtagelseslovgivning mod polakkerne ikke på, at den skyldtes et ændret syn på politikken overfor de nationale mindretal. Den var snarere foranlediget af politiske hensyn til Danmark.

I det første par år af Bethmann Hollwegs kanslertid (1909–17) opnåede polakkerne derimod en lettelse, da deres rigsdagsgruppe

en tid sikrede regeringen et spinkelt flertal. De sidste år inden verdenskrigens udbrud blev der i landdagen forelagt mere og mere vidtgående love rettet mod begge mindretal.

Udviklingen i Nordslesvig til begyndelsen af 1890'erne.

Efter afståelsen af hertugdømmerne knyttedes de danske forhåbninger til Slesvigs nordlige, danskdominerede del. To forskellige betegnelser, Sønderjylland og Nordslesvig, fandt nogenlunde ligelig anvendelse om denne del. Det var ret tilfældigt, hvilken der benyttedes, men »Sønderjylland« havde dog en videre betydning end

Kredsinddelingen i Nordslesvig.

»Nordslesvig« og kunne med en vis elasticitet anvendes på større dele af Slesvig. »Nordslesvig« fik derimod ved valgene i 1867 en ret stram geografisk definition, som stort set holdt sig uændret til genforeningen. Det dækkede den nordlige del af hertugdømmet afgrænset mod syd af en linje, som i store træk fulgte den nuværende grænse. Dog gik den nord om Tønder og syd om Flensborg. Næsten

samtligte danske stemmer blev i 1867 afgivet nord for denne linje, og antallet var her ca. 4 gange så stort som antallet af tyske stemmer.

Beskæftiger man sig med Nordslesvigs historie 1864-1920, støder man på en række praktiske vanskeligheder. Dets grænser faldt ikke sammen med lokaladministrationens, hvilket især besværliggør brugen af statistisk materiale. Samtidige tyske statistikker behandlede Slesvig under et, mens danske holdt sig til Nordslesvig. Af Tønder kreds hørte halvdelen til Nordslesvig, resten var altovervejende tysk. I den tyske Flensborg landkreds havde Bov sogn et dansksindet befolkningsflertal. Sammenligninger mellem dansk og tysk talmateriale byder derfor på store vanskeligheder.

Nordslesvig var et udpræget landbrugssamfund. Byernes andel i befolkningstallet var kun ringe. Industri var der ikke meget af nord for Flensborg, så også byerhvervene var i høj grad knyttet til landbruget. Jorden var i forhold til Preussen som helhed bemærkelsesværdigt jævnt fordelt. Mellemstore og store bondegårde var overalt den fremherskende brugsform, mens godsdrift kun fandtes i få tilfælde, som det vil fremgå af tabel 1 over jordfordelingen i 1902.⁹ Tallene angiver de enkelte brugstypers procentvise andel i det samlede landbrugsareal.

Kreds	Samlede landbrugsareal i ha	Mindre brug på		Bondegårde på		Større gårde på over 100 ha
		0-2 ha	2-5 ha	5-20 ha	20-100 ha	
Haderslev	139.309	0,7	2,7	17,8	64,6	14,2
Abenrå	55.876	0,7	2,5	18,0	68,0	10,8
Sønderborg	37.893	2,2	5,4	20,1	65,7	6,6
Tønder	134.475	1,2	4,7	21,3	59,7	13,1
Slesvig-Holsten	1.442.204	1,8	3,5	17,2	61,3	16,2
Preussen	21.372.025	4,9	7,8	24,3	32,0	31,0

TABEL 1. Jordfordelingen i 1902.

Samtidig var det i udpræget grad selvejere, som dyrkede jorden. Kun i Tønder kreds var mere end 5 % af gårdene i klassen 10-100 ha bortforpagtede.⁹

Ved inkorporeringen i Preussen 1867 hvilede der ingen nævneværdig gældsbehæftelse på Nordslesvigs gårde.¹⁰ Men af forskellige

årsager steg behovet for øget låntagning, og i 1902 havde Haderslev, Åbenrå og Sønderborg kredse en væsentlig større gennemsnitlig gæld hvilende på deres landejendomme end Slesvig-Holsten som helhed. I Tønder kreds var forholdene anderledes. Der var grupperne af gældfri og af stærkt forgældede gårde forholdsvis store.¹¹

Kreds	Gennemsnitlig gældsbeholdelse	Af samtlige landejendomme var % belånt med					
		0 %	0-25 %	25-50 %	50-75 %	75-100 %	over 100 %
Haderslev	39,7 %	8,1	22,1	34,8	25,0	8,4	1,7
Åbenrå	38,1 %	8,7	26,3	36,0	21,4	6,6	1,1
Sønderborg	35,2 %	5,6	32,7	35,3	21,4	5,1	—
Tønder	26,8 %	32,2	17,1	24,5	16,1	7,4	2,6
Slesvig-Holsten	30,9 %	16,9	25,4	30,9	19,1	6,3	1,4

TABEL 2. De nordslesvigske landejendommers gæld i 1902.

Der kan nævnes flere forskellige årsager til den øgede låntagning, landbrugskrisen i 1880'erne f. eks., men den vigtigste grund er uden tvivl den store udvandring fra landsdelen. Der eksisterer flere beregninger over befolkningstab og dets økonomiske følger. West opgjorde det for Nordslesvig i tiden 1868-1895 til 57.414 personer og ansatte det økonomiske tab ved disses bortrejse til 111.957.300 mark. Grundlaget for disse beregninger kan dog diskuteres. Det er næppe berettiget at angive tallene så præcist, og de er måske også vel store.¹² Rimeligst forekommer det blot med den tyske historiker Hedemann Heespen at konstatere, at mindst 40.000 (fortrinsvis yngre) forlod Nordslesvig mellem 1868 og 1885 og medførte mindst 100 millioner mark.¹³

Den store udvandring var ikke et isoleret nordslesvigsk problem. Den var betydelig overalt i hertugdømmerne og havde således ikke udelukkende nationale forudsætninger. Men for et talmæssigt lille mindretal måtte konsekvenserne af en sådan åreladning naturligvis blive meget følelige. Det viste sig ved valgene, og det viste sig, da det nationale synspunkt o. 1890 slog igennem, ved handelen med landejendomme.

Baggrunden for den bevidste dansk-tyske konkurrence om gårdene

var den svækkelse af de landøkonomiske forhold, som havde fundet sted. Først gjorde usikkerheden om Nordslesvigs politiske fremtid det vanskeligere at opnå lån, selv med sikkerhed i 1. prioritet.¹⁴ I begyndelsen af 1870'erne trak danske pengeinstitutter og private i stor stil de penge hjem, de havde stående i landsdelen, og der opstod en alvorlig kapitalmangel. Den tyske kapital holdt sig nemlig væk, især vel på grund af den forældede tinglysning. Først i løbet af 1880'erne blev de gamle skyld- og panteprotokoller endeligt afløst af det preussiske grundbogssystem, som gav et sikrere billede af en ejendoms forpligtelser.¹⁵

Kreditgivningen forenkledes også af den store taksation af al jordejendom, som blev udført 1870-78 til brug for det nye skattesystem, efter hvilket grundskatten blev ansat på grundlag af ejendommens nettoudbytte (»Grundsteuerreinertrag«).¹⁶ Udfra denne taksation kunne der i mange tilfælde rutinemæssigt ydes lån, så man undgik en individuel vurdering hos den lånsøgende landmand.

Men det kneb længe med kreditmulighederne. Provinsens første egentlige kreditforening »Landschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein« blev grundlagt i 1882, men betragtedes længe med skepsis af dansksindede, og kun få udnyttede den i dens første halve snes år. Man søgte at klare sig på lokal basis. Sparekassevæsenet var allerede bemærkelsesværdigt fint udbygget, og nu blev der grundlagt nye kasser – foruden banker i Åbenrå (1822) og Haderslev (1875). Den altovervejende del af sparekassernes indlån blev anbragt i hypoteker i landejendomme, og så længe markedet var roligt, klarede man sig. Men sparekasserne ydede sjældent lån mod sekundært prioriteret sikkerhed, og det var også en ulempe for landbruget, at lånene oftest var opsigelige og ikke underlagt en terminvis afbetaling. Ligeledes var det en svaghed, at pengeinstitutterne enkeltvis var for små til at finansiere større projekter.

I midten af 1880'erne begyndte følgerne af den voldsomme udvandring for alvor at gøre sig gældende. Udbuddene af gårde blev større end efterspørgselen. Omtrent samtidig foregik omsvinget i det danske mindretals officielle politik, der gav sig udslag i »eds-aflægernes« sejr over »edsnægterne«. Man indstillede sig på en langvarig kamp for den nationale selvbestemmelsesret og på, at forudsætningen for en heldig afslutning var, at man bevarede den talmæssige overlegenhed på landet. Begyndende mod syd var ud-

vandringen da gradvist ved at høre op, men hullerne var svære at fylde. På mange gårde sad ældre ejere uden naturlige arvtagere. I visse egne, især den vestlige del af Haderslev kreds, var der overhovedet mangel på liebhavere. Tilgang udefra til Nordslesvigs landbrug kunne af politiske grunde kun ske fra syd, så de danske ledere indså nødvendigheden af en koordineret indsats.

Det var H. V. Clausen og H. P. Hanssen, der først begyndte at arbejde med problemet, som først og fremmest var af økonomisk natur. Skiftede en ejendom ejer ved arvegang, var det begrænset, hvad der krævedes af nytilført kapital. Kom køberen derimod udefra, skulle måske alle lånene fornyes. Samtidig måtte man nødvendigvis handle med unge købere uden nævneværdig egenkapital, og disses kreditmuligheder kunne dertil svækkes af, at ingen på egnen kendte dem, når de slog sig ned. En samlet storstilet indsats krævede derfor et kreditinstitut, som ud fra nationale motiver ville støtte fagligt dygtige køberemner med billige lån. Allerede i 1888 skitserede H. V. Clausen en sådan plan for H. P. Hanssen i et brev. Der skete dog ikke noget reelt i sagen i 10 år, selv om de gang på gang vendte tilbage til den.¹⁷

Vigtigt var det imidlertid, at man havde gjort sig problemet klart, ikke mindst da tyskerne i 1891 startede deres første systematiske opkøb af danske gårde med oprettelsen af »Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig«. Og det var nødvendigt at gøre den dansksindede befolkning opmærksom på problemet. Både Clausen og Hanssen udførte i disse år undersøgelser af den nationale stilling på landet og fremlagde dem i Sønderjyske Årbøger. Især Clausens statistik fik stor betydning.

H. V. Clausens undersøgelse.

Clausens undersøgelse publiceredes 1894 og fyldte 114 sider.¹⁸ Han stillede spørgsmålet: »Hvormange tysksindede ejendomsbesiddere var der i Nordslesvig i 1863 og hvormange i 1893?«, og besvarede det gennem en gennemgang gård for gård i hver enkelt egn af landsdelen, dog udelod han Højer og Ubjerg sogne. Til gårde henregnede han alle landejendomme, som blev drevet med to eller flere heste. Som helhed var det et for danskheden hæderligt resultat, han kom frem til. På de i alt 5946 gårde, som han regnede med, fordelte ejerne sig nationalt som det fremgår af tabel 3.

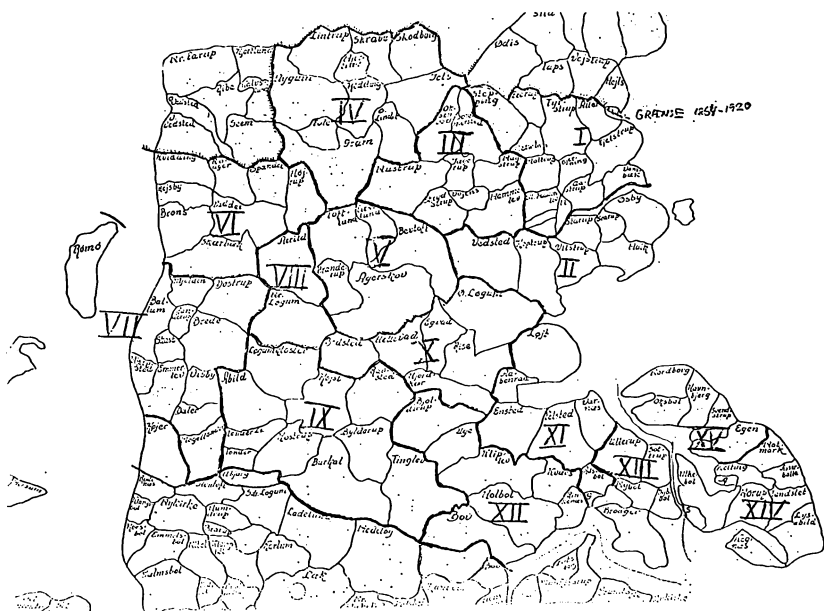
År	Dansksindede	Tvivlsomme	Tysksindede
1863	4.735	256	955
1873	4.670	278	998
1883	4.626	288	1.032
1888	4.603	305	1.038
1893	4.629	299	1.018

TABEL 3. De nationale ejendomsforhold for de nordslesvigske landejendomme.

I 1863 havde 79,6 % af gårdene dansksindet ejer, i 1893 var procenten 77,9, altså et relativt lille tab, som endda mildnedes af fremgangen på 0,5 % fra 1888 til 1893. En undersøgelse af de voksne arvingers sindelag mildnede yderligere. Efter et generationsskifte var der udsigt til 4678 dansksindede ejere overfor 285 tvivlsomme og 983 tysksindede.¹⁹ Alt i alt så det ganske godt ud. Clausen fremlagde nok tallene i en lidt for optimistisk indpakning, men dels forekom den tyske aktivitet endnu ikke faretruende, dels var den dansksindede befolkning på det tidspunkt ikke forvænt med gunstige beretninger. Der havde således været et anderledes fald i antallet af danske stemmer ved rigsdagsvalgene, selv om der også her fra 1886 til 1893 sporedes en beskeden fremgang. I 1871 var der 18.725 stemmer på danske kandidater, i 1893 kun 13.672.²⁰

Stort set var ejerforholdet uændret, men på forskellige lokaliteter kunne det se anderledes ud. Clausen opdelte derfor Nordslesvig i 15 områder og betragtede deres tal mere indgående. Opdelingen fulgte ikke de lokal-administrative grænser, heller ikke de gamle herredsgrænser, men formålet var at sammenfatte distrikter med ensartede forhold. Den nationale ejendomsfordeling fremgår af kortet og tabel 4.

Tendensen i nogle af områderne afveg ret stærkt fra hovedlinjen (romertallene henviser til tabel 4's inddeling). Det var bemærkelsesværdigt, at tyskerne havde tabt terræn i deres hidtil stærkeste del af Haderslev kreds, sognene syd for Haderslev fjord (II), og i sognene omkring Åbenrå fjord (XI). Den stærke tyske fremgang i Arrild og Nr. Løgum sogne (VIII) skyldtes ikke ejerskifter, men sindelagsændring hos egnens gårdmænd. I Slogs herred og sognene nord for Tønder (IX) var tyskheden traditionelt ret udbredt. Det var tildels et socialt fænomen. De større bønder var overvejende tysksindede, mens småkårsfolk mest var dansksindede. Der herskede

H. V. Clausens opdeling af Nordslesvig.

også en relativt stor national indifferentisme. Det samme gjaldt stort set også for den sydlige del af Åbenrå kreds (XII). Disse to områder var blandt danske kendt som »den truede firkant«, i hvilken der var en ret iøjnefaldende fare for tab af det danske flertal.

I Als nørreherred (XV) var der sket en bemærkelsesværdig udvikling. Indtil midten af 1870'erne var danskerne i tilbagegang, men denne var siden blevet udlignet, og undersøgelsen af arvingernes sindelag tydede på, at en klækkelig forøgelse af antallet af dansksindede gårdmænd forestod.

Betragtedes de store gårde for sig, gårde med et årligt netto-udbytte på mere end 1800 mark, var den danske tilbagegang føleligere. Af i alt 305 sådanne gårde besad dansksindede i 1863 de 196 (64,2 %), i 1893 kun 180 (59,0 %). Men halvdelen af tabet lå på de augustenburgske herregårde, som den danske regering i sin tid havde solgt, især til kongerigske godsejere. Kort efter 1864 overgik 9 af disse gårde til tysk eje.²¹ Fradrages disse, var tilbagegangen i antallet af storgårde forholdsmæssigt den samme som for gårdene

TABEL 4

Gårdenes nationale fordeling i Nordslesvig 1863 og 1893

A. ABSOLUTE TAL:

Romertallene svarer

Ejere	År	I	II	III	IV	V	VI	VII
Dansk-sindede	1863	365	270	319	571	259	341	438
	1893	358	291	312	561	264	336	433
Tvivl-somme	1863	6	21	12	14	10	8	22
	1893	13	10	15	18	7	12	21
Tysk-sindede	1863	50	101	33	29	37	15	17
	1893	50	91	37	35	35	16	23
Ialt		421	392	364	614	306	364	477

B. I PROCENT:

Ejere	År	I	II	III	IV	V	VI	VII
Dansk-sindede	1863	86,7	68,9	87,6	93,0	84,6	93,7	91,8
	1893	85,0	74,2	85,7	91,4	86,2	92,3	90,8
Tvivl-somme	1863	1,4	5,4	3,3	2,3	3,3	2,2	4,6
	1893	3,1	2,6	4,1	2,9	2,3	3,3	4,4
Tysk-sindede	1863	11,9	25,8	9,1	4,7	12,1	4,1	3,6
	1893	11,9	23,2	10,2	5,7	11,4	4,4	4,8

efter H.V. Clausens undersøgelse i Sønderjyske Årbøger 1894
til kortbilagets angivelser (side 89)

VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	Ialt
97	302	323	294	238	282	385	251	4.735
74	266	317	301	215	278	371	252	4.629
8	37	20	20	16	16	30	16	256
4	55	23	31	24	14	33	19	299
28	190	109	114	85	46	49	52	955
55	208	112	96	100	52	60	48	1.018
133	529	452	428	339	344	464	319	5.946

VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	Ialt
72,9	57,1	71,5	68,7	70,2	82,0	83,0	78,7	79,6
55,6	50,3	70,1	70,3	63,4	80,8	80,0	79,0	77,9
6,0	7,0	4,4	4,7	4,7	4,7	6,5	5,0	4,3
3,0	10,4	5,1	7,2	7,1	4,1	7,1	6,0	5,0
21,1	35,9	24,1	26,6	25,1	13,4	10,6	16,3	16,1
41,4	39,3	24,8	22,4	29,5	15,1	12,9	15,0	17,1

i almindelighed. Dette sandsynliggør, uden på nogen måde at bevise, at tilbagegangen målt i hektar landbrugsjord også kun androg et par procent, men i H. V. Clausens afhandling gives der ikke materiale til yderligere belysning af dette forhold.

I begyndelsen af 1890'erne fremlagde H. P. Hanssen også et par undersøgelser, dog af et langt mindre omfang og med mere udpræget polemisk sigte. I 1891 foretog han en undersøgelse af handelen med landejendomme i Sønderborg kreds efter 1885 og konstaterede en betydelig gevinst for danskerne.²² Desuden havde kredsen leveret dansksindede købere til omkring en snes landejendomme i det øvrige Nordslesvig. Det sidste var ikke mindst vigtigt, da udbuddet af danskejede gårde var stadigt voksende, især i Haderslev kreds, og fordi tyskerne havde fået øjnene op for de nationalpolitiske muligheder, som dette indebar.

Koordinerede tyske ejendoms køb før århundredskiftet.

Mange tysksindede uden lokal tilknytning havde efter 1864 erhvervet sig gårde i Nordslesvig. Det var først og fremmest sydslesvigere og dernæst holstenere, men i øvrigt kom køberne fra hele det tyske rige. H. V. Clausen anslog, at et par procent af Nordslesvigs gårde i 1893 ejedes af sådanne — eller deres arvinger. På enkelte strøg, Christiansfeld-egnen og Rise sogn, var de bemærkelsesværdigt rigt repræsenteret, men det skyldtes ikke nogen bevidst indsats. De havde handlet individuelt, hvor det nu forekom dem fordelagtigt. Således var priserne på de større gårde i sognene nord for Haderslev fjord længe særdeles moderate på grund af den lokale kapitalmangel.²³

I forhold til det øvrige Tyskland var priserne på landejendomme i Haderslev kreds i det hele taget meget lave. I vesteramtet især udøvede den store og langvarige udvandring en virkning, så priserne faldt stærkt frem til 1890. Formodentlig inspireret af Den kongelige preussiske Bosættelseskommissions virksomhed i Posen og Vestpreussen (indledt 1886), besluttede nogle embedsmænd at udnytte det lave prisniveau til en tilsvarende virksomhed, omend på privat basis.²⁴ I 1891 stiftedes »Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig« med amtsdommeren i Rødding som formand.

I meddelelser i den tyske presse tilbød foreningen vederlagsfrit at anvise landejendomme på indtil 200 ha til interesserede tyskere. Den

betonede det store udbud og den manglende lokale efterspørgsel som følge af udvandringen. Der frembød sig derfor »for unge tyske landmænd en heldig lejlighed til med ringere midler end andet steds i Tyskland at skaffe sig grundejendom i Nordslesvig«. ²⁵

I de første par år opnåede »Nybyggerforeningen«, som den almindeligvis kaldtes på dansk, ikke nævneværdige resultater, og i det mindste udadtil betragtede de danske ledere den meget roligt. H. P. Hanssens ovenfor nævnte artikel var foranlediget af dens start og frakendte den enhver mulighed i Nordslesvig. Priserne var nemlig ikke så lave endda, og fra Sønderborg kreds kunne der rekrutteres dansksindede købere. ²⁶ Men som årene gik, måtte han ændre denne opfattelse. I 1897 fremlagde han i Sønderjyske Årbøger en ganske anden vurdering af foreningen. ²⁷ Hans tidligere fejl-vurdering forklarede i de ganske specielle forhold i Haderslev vesteramt, især på Røddingegnen (Røddingegnen defineres som de ti sogne, som udgør Clausens område IV, se kortbilag til tabel 4). Indtil o. 1890 havde den derboende befolkning fastholdt landejdommene bedre, end tilfældet var i nogen anden lokalitet af Nordslesvig. På trods af den kraftige udvandring havde udbuddet været begrænset, og da der kun var få store gårde, havde man hidtil været i stand til lokalt at erstatte den bortførte kapital. ²⁸

Pludselig ændredes dette gunstige billede. På en meget stor procentdel af gårdene sad aldrende landmænd uden naturlige arvtagere, og efter 1890 blev udbuddet af jord på én gang meget stort. Landøkonomisk var egnen gået tilbage. Det naturlige generationsskifte var udeblevet og dermed fornyelsen i driftsformen. Dertil kom landbrugskrisen i 1880'erne. Mændene bag »Nybyggerforeningen« havde vurderet situationen rigtigt.

Efter 10 års virksomhed måtte foreningen indstille sin virksomhed, da flere af dens ledende mænd blev anklaget for uregelmæssigheder i deres civile embedsførelse. Denne uheldige afslutning har med nogen ret præget bedømmelsen af hele dens virksomhed. ²⁹ Mange af dens tyske kunder måtte hurtigt sælge påny med økonomiske tab, og selv om skylden herfor ikke ensidigt kan lægges på foreningen, kan der næppe være tvivl om, at adskillige »nybyggere« blev anbragt for dyrt og for dårligt, især på baggrund af de løfterige reklamer. I erhvervelsen af tilbud på landejendom udnyttede lederne nok også deres civile embeder mere, end rimeligt var, og

deres nationalpolitiske målsætning måtte naturligvis virke udfordrende på den dansksindede befolkning. Men egentlige juridiske uregelmæssigheder er ikke påvist indenfor »Nybyggerforeningen«.³⁰

Dens dårlige eftermæle støtter sig på klager fra et par af dens sidste kunder, som imidlertid blev underkendt af domstolene, hvad selve foreningens virksomhed angik. I dens sidste par år havde forretningsførelsen dog været temmelig uheldig. J. H. Schmidt har i et foredrag givet en sandsynlig forklaring. Efter »Foreningen af 5. oktober 1898« havde begyndt sin virksomhed, førte det til en overdreven rygtedannelse, som skræmte tyskerne. »Nybyggerforeningen« forcerede derfor sine opkøb og kom til at betale overpriser og måtte således etablere sine »nybyggere« for dyrt.³¹

»Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig« virkede næsten udelukkende på Røddingegnen. Hvor mange tyskere, den fik anbragt, lader sig vanskeligt angive præcist, da dens egne opgørelser også indbefattede videresalg fra »nybygger« til »nybygger«. Fra dansk side er det samstemmende blevet anslået, at den nedsatte ca. 200 familier på Røddingegnens ialt 614 gårde og henved 400 mindre landbrug.³² Der var således sket en virkelig mærkbar forskydning i det nationale ejerforhold i en af danskhedens traditionelt stærkeste egne.

I 1891 var der yderligere blevet oprettet to tyske bosættelsesforeninger, for Haderslev østeramt med sæde i Christiansfeld og for Sønderborg kreds med sæde i Sønderborg. Begge disse indstillede dog hurtigt deres virksomhed uden at have opnået nævneværdige resultater.³³ Men samtidig var der et fjerde, stort anlagt fortyskningsforsøg, der udviklede sig lovende. Pastor Jacobsen i Skærbæk var i 1890'erne særdeles aktiv i det tysknationale arbejde. Hans mangesidede virksomhed skal her kun omtales, for såvidt den angår landbruget.³⁴ Den af ham stiftede og ledede bank i Skærbæk var i sin udlånspolitik særdeles velvillig overfor tysksindede lånsøgere med hensyn til sikkerheden og muliggjorde det således for en del at erhverve landejendom på egnen omkring Skærbæk. Imidlertid var det i højere grad andre erhverv, der nød godt af hans bevågenhed, så en virkelig koordineret landlig bosættelse var der ikke tale om. Kort efter århundredskiftet brød hans økonomiske foretagender totalt sammen, på trods af myndighedernes kostbare forsøg på at redde dem. Manglende statistisk materiale gør det umuligt at ud-

sige noget sikkert om pastor Jacobsens indflydelse på landbrugets nationale ejendomsfordeling, men noget forrykkedes den i tysk retning.³⁵

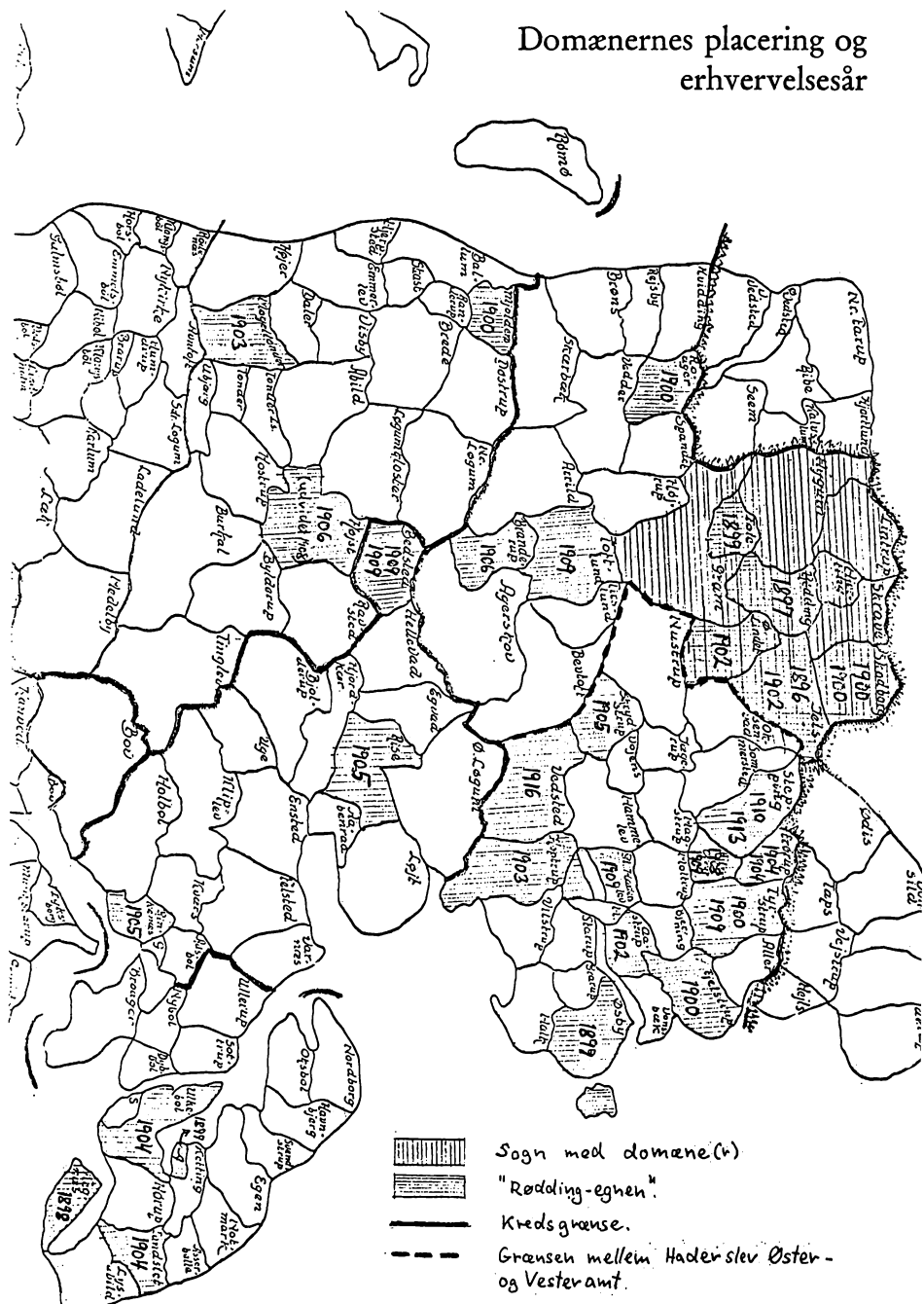
Statslige domæneopkøb.

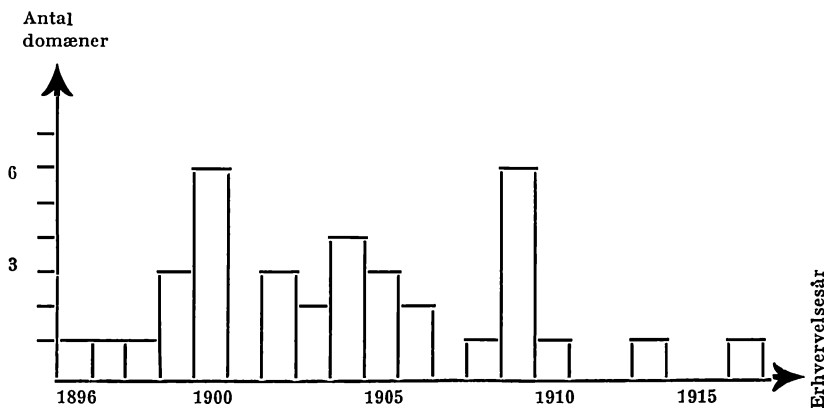
Fra officiel side betragtede man med sympati bestræbelserne i Rødding og Skærbæk.³⁶ Og fra midten af 1890'erne begyndte staten så småt selv at optræde som køber til Nordslesvigs landejendomme. Den preussiske landdag havde besluttet at afhænde en række statsdomæner i de tætbebyggede industriegne i Rhinlandet, hvor der kunne opnås høje priser, for derefter at anvende kapitalen til erhvervelse af domæner i provinser, hvor staten ikke var jorddrot. Fra 1896 til 1900 solgtes for 19,7 mill. mark, og heraf anvendtes 1,5 mill. til opkøb i Nordslesvig.³⁷ For at undgå senere gentagelser skal domæneopkøbene efter århundredskiftet også behandles her. Den sidste erhvervedes i 1916, og den preussiske stat havde da i alt købt 36, heraf de 25 i Haderslev kreds. Deres samlede jordtiliggende udgjorde ca. 6000 ha, og anskaffelsessummen var på ca. 7,5 mill. mark.³⁸

Med domæneopkøbene forfulgte de preussiske myndigheder utvivlsomt et nationalpolitisk mål. I det øvrige Slesvig købtes der ingen, og man koncentrerede sig i det hele taget om den til Danmark tilgrænsende Haderslev kreds. Men betragtes domænernes geografiske placering (se kortet) og tidspunkterne for deres erhvervelse, spores ingen synderlig energisk eller konsekvent opkøbspolitik. En kæde af statslige storgårde langs grænsen opnåede man langt fra, selv om koncentrationen dér er den mest iøjnefaldende. Af tabel 5 fremgår, at der ikke kan tales om forcerede opkøb, dog anes der måske en skærpet officiel politik i visse år.³⁹ Stort set synes domænerne at være anskaffet gennem lejlighedskøb, når og hvor passende ejendomme blev udbudt.

Var det nødvendigt, blev domænernes bygninger moderniserede, og deres jorder arronderet ved tilkøb af mindre parceller. Derefter bortforpagtedes de til tyske fra alle egne af riget. Økonomisk var det ikke nogen lønnende investering, staten foretog. Ejendommene erhvervedes oftest til overpriser, mens forpagtningsafgifterne var lavere end normalt, 3-4 % af købsprisen.⁴⁰ Nationalpolitisk var resultaterne også tvivlsomme. Af de 36 domæner blev kun 14 købt

Domænernes placering og erhvervsår

TABEL 5. Den årlige tilgang af domæner.

fra dansksindede ejere, og statens indtræden på markedet blev stærkt medvirkende til den kraftige stigning i jordpriserne over hele Nordslesvig. Den var således stærkt medvirkende til at eliminere den bedste betingelse for en stor naturlig tilvandring af tyske købere.

Danske modforholdsregler mod de første tyske fremstød.

De dansksindede ledere blev ikke overraskede, da tyskerne efter 1890 begyndte at udnytte landbrugets ejerforhold nationalpolitisk. Man havde indstillet sig på en national selvhævdelse på langt sigt og forstod også, at mulighederne herfor ikke mindst beroede på udviklingen inden for Nordslesvigs hovederhverv. Dette var baggrunden for H. V. Clausens store undersøgelse, som han påbegyndte i 1891 — før »Nybyggerforeningen« blev stiftet. Formålet var at fremskaffe et sikkert billede af udviklingen til da, at konstatere om der burde gribes ind i den almindelige udvikling. Undersøgelsens resultat gav ikke anledning til panik, men den danske tilbagegang var dog umiskendelig. Nu, da tyskerne samtidig indledte organiserede opkøb, måtte der fra dansk side træffes modforholdsregler.

Det var først og fremmest økonomiske problemer, som måtte overvindes.⁴¹ Lånemulighederne var utilstrækkelige i Nordslesvig, men blev dertil ikke fuldt udnyttet. Det var i særdeleshed tilfældet med »Landwirtschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein«, som havde virket siden 1882. Det var endnu ikke muligt at oprette et større pengeinstitut som redskab for dansk-

nationale interesser, så det gjaldt om at henlede befolkningens opmærksomhed på de uudnyttede muligheder. Det skete på H. P. Hanssens initiativ bl. a. gennem en artikel i Sønderjyske Årbøger af den ansete bonde C. P. Wolff, Gammelgab.⁴²

Wolff begrundede det voksende kreditbehov og redegjorde for systemet bag »Kreditverband«s virksomhed, som svarede til kreditforeningernes i Danmark. Der ydedes amortisable lån op til en vis grænse. Låntageren kunne vælge mellem lån til en rente på 3-4 % p. a. og fik det udbetalt i kasseobligationer til fri omsætning. Foruden den årlige rente skulle der svares forvaltningsomkostninger (efter 1891 på 0,1 %) og afdrag (0,5 %). Lånet ville således blive afviklet i løbet af 55-60 år. Wolff fortsatte med en ret skarp kritik af de lokale sparekassers forvaltning og stillede forskellige reformforslag. Umiddelbart fik artiklen dog ikke den ønskede virkning. Først efter århundredskiftet begyndte den stærke stigning i »Kreditverband«s medlemstal og kreditformidling.⁴³ Sparekasserne og den private kapital vedblev stadigvæk næsten enerådende at dække landbrugets lånebehov.

Stillingen forekom lederne mere og mere kritisk. Den 26. marts 1894 skrev H. V. Clausen således til H. P. Hanssen: »Der er to ting, som absolut må foretages, en regulering af udbud og købelyst og en simplificering af sparekasse- og bankforholdene. I må — helst i hvert sogn — få en pålidelig mand, der holder jer à jour med folk, der vil købe og sælge, og som har til pligt så vidt muligt at dirigere kommissioner til et kontor, der burde oprettes i Åbenrå. Når tyskerne har kunnet danne en Ansiedlungsverein, må I da også kunne gøre det, selv om I ikke sidder inde med den officielle kundskab gennem panteprotokoller og deslige.«⁴⁴ Han slog samtidig til lyd for en sparekassesammenslutning. Med en kapitalstærk organisation ville det være muligt at give billigere og mere yderligtiggende lån udfra nationale motiver. H. P. Hanssen skulle være leder.

Hverken denne plan eller en senere, som H. P. Hanssen skitserede i et brev til Clausen den 15. december 1896, blev ført ud i livet.⁴⁵ Hanssen ville med nordslesvigsk kapital etablere en hypotekforening, som udfra nationale motiver ydede lån på Røddingegnen mod sekundært prioriteret sikkerhed. I 1897 tegnedes nogle andele, men planen blev ikke gennemført.⁴⁶

Tyskernes fremgang blev mere og mere iøjnefaldende og førte om-

sider til realistiske drøftelser mellem Nordslesvigs nationale ledere og sønderjysk sindede kredse i Danmark. I løbet af 1898 forhandlede man sig tilrette om formen, og i al hemmelighed stiftedes i København »Foreningen af 5. oktober 1898«.

Denne forening var det første større forsøg fra dansk side på en koordineret indsats på ejendomsmarkedet. Tidligere havde H. P. Hanssen med held to gange organiseret grupper om bestemte projekter. I 1894 dannedes et selskab til bevarelse af Dybbøl mølle på danske hænder, og to år senere fastholdtes gården Lysholm på samme måde.⁴⁷ Begge gange var der tale om akutte, begrænsede situationer. Med »5. oktober-foreningen« fik danskerne deres første økonomiske redskab med bredere sigte. Inden dennes højst irregulære lånevirksomhed nærmere behandles, skal der dog først gives en kort redegørelse for de mere regulære kreditinstitutter, som stod til rådighed for Nordslesvigs landmænd.

Det nordslesvigske landbrugs almindelige kreditmuligheder.

Den samlede prioritetsgæld på Nordslesvigs landejendomme ved verdenskrigens udbrud er (på et ganske vist ret spinkelt grundlag) blevet beregnet til ca. 220 mill. mark. Heraf var 43 % sydfra ydede hypoteklån, mens resten stammede fra landsdelen. De hjemlige spare- og andelskassers andel var 18 %, bankernes 4-5 % og andre institutioner og (især) privatpersoner havde ydet 35 %. Fordelingen afveg dog stærkt fra egn til egn. I Haderslev kreds udgjorde sparekassernes hypoteker kun 10 %, de tyske hypoteker derimod 52 %. I Sønderborg kreds var de tilsvarende andele 27 % og 33 %.⁴⁸

Det var en bemærkelsesværdig udvikling, der var sket, for før århundredskiftet havde sparekasserne ydet den overvejende del af landbrugets realkredit. Bankerne anbragte kun en ringe del af deres kapital i landlige hypoteker og vil ikke blive nærmere omtalt. Faldet skyldtes dog ikke en nedgang i deres udlån, målt i mark og pfennig, tværtimod. Grunden lå i det stadigt stigende kreditbehov, som allerede i 1902 havde medført, at den gennemsnitlige gældsprocent var betydeligt højere for Nordslesvig end for Slesvig-Holsten som helhed.⁴⁹

Efter 1900 opnåede stadig flere nordslesvigske landmænd deres 1. prioritetslån i Kiel, hvor renten var lavere.⁵⁰ Pengene anvendtes i vid udstrækning til indfrielse af gælden hos de hjemlige kreditorer

og forøgede således de lokale virkemidler. Dette førte til en forskydning i sparekassernes udlån fra 1. til 2. prioritet.⁵¹

Ved Den borgerlige Lovbogs ikrafttræden i Tyskland den 1. januar 1900 undergik sparekassevæsenet en juridisk ændring. Hidtil havde de slesvigske sparekasser lovmæssigt stået uden for enhver kontrol. De var oftest private foretagender, bygget op af en kreds af formuende, lokale mænd, men tit med en ret ubetydelig garanti-kapital. Autoriseret kontrol var en frivillig sag, og dog var deres retsdyldighed anerkendt af domstolene. Ved indførelsen af »Bürgerliches Gesetzbuch« ændredes dette. For at bibeholde deres form måtte de nu underkaste sig offentlig kontrol, enten direkte eller indirekte gennem medlemskab af et revisionsforbund.⁵²

H. P. Hanssen gjorde et overordentligt stort arbejde for at sikre de danskledede kassers fortsatte uafhængighed af myndighederne og introducerede i Nordslesvig formen »Gesellschaft mit beschränkter Haftung«, som hurtigt accepteredes af 24 sparekasser. Formen gav selskabet karakter af juridisk person og kunne gennemføres med en forholdsvis beskedne anlægskapital (20.000 mk.). Den begrænsede hæftelse betød, at risikoen for medlemmerne var overskuelig.⁵³

Da den nationale kamp vandt indpas i erhvervslivet, blev det af betydning, hvem der ledede pengeinstitutterne, og fra omkring århundredskiftet tillagdes dette stedse større vægt af begge parter. Der var således en klar national målsætning med grundlæggelsen af de offentlige kredssparekasser i Haderslev (1901), Åbenrå (1906), Tønder (1908) og Sønderborg (1916), nemlig at forbedre tyskernes lånemuligheder og at svække de danske sparekasser.⁵⁴ De enkelte pengeinstitutters udlånspolitik var dog ikke udelukkende nationalt motiveret, men både i danske og tyske gjorde de nationale synspunkter sig i høj grad gældende. Pengeinstitutternes ledere var jo ofte også politiske forgrundsfigurer.

En del sparekasser syd for den nuværende grænse havde anlagt kapital i Nordslesvigs landejendomme, men i helheden betød de forsvindende lidt. Af tyske kreditgivere var det i første række »Landwirtschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein«, som fik betydning.⁵⁵ »Kreditverband« blev stiftet med sæde i Kiel i 1882 med en af Provinceslanddagen bevilliget reservefond på 100.000 mark og var i første række bestemt for »die politisch gefährdeten und durch die Zurückziehung der hypo-

thekarisch belegten dänischen Kapitalien in Schwierigkeiten geratene nordschleswigschen Landleute«. ⁵⁶ Dens virkefelt var altså i første række Nordslesvig, derefter hele Slesvig-Holsten.

Det var en regulær kreditforening, af hvilken en låntager blev medlem. Det offentlige havde en vis indsigt med direktionen, som i øvrigt var undergivet et forvaltningsråd, valgt af medlemmerne på den årlige generalforsamling. Mod hypoteker i låntagerens ejendom udstedte »Kreditverband« kasseobligationer eller (for at benytte dens terminologi) pantebreve, som blev afsat til gældende dagskurs. Lånene amortiseredes med 0,5 % årligt og var fra kreditforeningens side uopsigelige, forsåvidt forpligtelserne blev overholdt. Låntageren kunne tilbagebetale lånet, når han ønskede det, men betalingen skulle finde sted med samme type pantebreve, som han havde modtaget.

Der ydedes kun 1. prioritetslån på op til 30 gange ejendommens nettoudbytte (normalt svarende til mellem halvdelen og tre femtedele af salgsværdien). Anmodedes der om mindre end 20 gange nettoudbyttet, kunne lånet ydes uden videre. Større lån krævede derimod en særskilt vurdering af ejendommen, og grænserne ansattes efter bestemte retningslinjer.

Medlemmerne kunne vælge mellem forskellige rentesatser, 3 %, 3,5 % og 4 % pro anno. Udfra dagskursen kunne det beregnes, hvilken der var mest fordelagtig. Før århundredskiftet var det den laveste, derefter 3,5 %, og efter 1906 blev den højeste hyppigst valgt. Men under alle omstændigheder var »Kreditverband«s betingelser bedre end sparekassernes.

Omkring slutningen af 1911 udgjorde de samlede hypoteklån 54.450.500 mark, og heraf var mere end 70 % anbragt i de 4 nordslesvigske kredse. Af disse tegnede Haderslev sig alene for 21.710.000 mark, mens resten fordelte sig jævnt på de andre. ⁵⁷ De sidste år før verdenskrigen gav yderligere vækst. Kr. Refslund Thomsen har anslået, at »Landwirtschaftlicher Kreditverband« ved krigens udbrud tilsammen med det nedenfor nævnte »Schleswig-Holsteinische Landschaft« havde anbragt 80 mill. mark i Nordslesvig. ⁵⁸

»Die Schleswig-Holsteinische Landschaft« havde ligeledes sæde i Kiel, og det blev grundlagt i 1895 af interessenterne i »Fællesfonden for slesvigske og holstenske adelige klostre og godser«. ⁵⁹ I dets første

halve snes år havde det ingen praktisk betydning for Nordslesvig, da det mest virkede på de til stifterne knyttede ejendomme, men derefter opnåede det en stærk og almindelig udbredelse over hele provinsen. Det var ikke så demokratisk opbygget som »Kreditverband«. Medlemmerne havde således ikke adgang til generalforsamlingen, medmindre de var interessenter i »Fællesfonden«. Men i øvrigt virkede det på nogenlunde samme måde som kollegaen. Dets maksimale udlånsgrænse lå dog noget højere, op til 35 gange nettoudbyttet. Pr. 1. oktober 1911 androg »Landschaft«s samlede hypoteklån 61.655.750 mark. Heraf var over 16 mill. anbragt i de fire nordlige kredse, med broderparten i Haderslev.⁶⁰

De to kreditinstitutter i Kiel indtog således en særdeles fremtrædende plads i Nordslesvigs økonomiske system og var af stor betydning for de dansksindede landmænd. Umiddelbart før verdenskrigen blev de inddraget i den nationale kamp, men denne begivenhed skal senere blive berørt.

Udover kreditforeningerne bør endnu et tysk pengeinstitut nævnes særskilt, da det havde en anselig kapital anbragt i Nordslesvig. »Preussische Zentral-Bodenkredit AG« i Berlin var en hypotekbank, som ydede amortisable lån, dog med en noget højere rentefod. Banken blev især benyttet af de små landbrugere, hvis ejendomme ikke opfyldte mindstekravet for medlemskab af kreditforeningerne (et årligt nettoudbytte på 50 mark), men også en del større ejendomme søgte den. I 1914 havde den anbragt adskillige millioner mark i landsdelen.⁶¹

Foreningen af 5. oktober 1898.

H. P. Hanssens tidligere nævnte plan om et andelselskab, der ud fra nationale motiver skulle yde 2. prioritetslån i landejendomme, blev ikke realiseret. I stedet for blev ideen overtaget og udviklet i Danmark, hvor H. V. Clausen samlede en gruppe økonomisk kyndige og formående mænd, der i samråd med ledende sønderjyder (først og fremmest H. P. Hanssen og Julius Nielsen) fandt frem til »5. oktober Foreningen«s endelige form.

Som nævnt i indledningen bygger den efterfølgende redegørelse for »Foreningen af 5. oktober 1898« og dens virksomhed i høj grad på utrykte arkivalier. På grund af materialets karakter er skildringen dog på flere punkter ikke så præcis som ønskeligt. Foreningens

arkiv er kun delvist bevaret, og indholdet af det foreliggende er af meget ujævn beskaffenhed. Selv i dets vigtigste bestanddel, bestyrelses- og repræsentantskabsprotokollerne, hvori de enkelte beslutninger indførtes, savnes der således notater om adskillige bevillinger. Indstillinger fra Nordslesvig og andre bilag er kun i ringe udstrækning bevaret. Den kopibog, som der refereres til, har ikke kunnet opspores. Af regnskaber og periodiske opgørelser findes der kun få. Noget af det manglende kan findes i eller erstattes med materiale fra H. V. Clausens, Julius Niensens og J. H. Schmidts privatarkiver, men suppleringen bliver dog spredt og tilfældig. På andre områder kan privatarkiverne bidrage med nye oplysninger, men også for dem gælder det, at de sjældent kan anses for udtømmende. De af J. H. Schmidt førte protokoller over hans arbejde for »5. oktober Foreningen« omtaler næppe halvdelen og kan ikke bruges til statistiske opstillinger. H. V. Clausen udarbejdede selv flere statistikker og oversigter over foreningens virksomhed, men forarbejderne ligger fragmentarisk spredt mellem hinanden og er ofte umulige at datere præcist.

Mændene bag foreningen.

Den gruppe, der samledes i København, bestod udover H. V. Clausen af skolebestyrer Niels Hjort, advokaterne Frits Bülow og Sophus Nellemann, vekselerer Laurids Bing, grosserer Holger Petersen og ingeniør Villars Lunn. Også muremester Carl Kruse var med fra starten, men synes ikke at have været særlig aktiv.

H. V. Clausen (1861-1937) var magister i historie og underviste på Frederiksberg Gymnasium. Han var meget aktiv på alle områder indenfor det dansk-nationale arbejde i Sønderjylland, og hans indsats blev særdeles betydningsfuld for dets skæbne. Gennem mange rejser erhvervede han sig et indgående kendskab til danskhedens stilling overalt i Slesvig og publicerede det i afhandlinger, sprogbort og statistikker. Som nær ven og samvittighedsfuld rådgiver udøvede han en meget vidtrækkende indflydelse på H. P. Hanssen, menneskeligt og politisk.

Niels Hjort (1862-1917) var barndomsven af Clausen og skolebestyrer på dennes arbejdsplads. Fra 1901-09 var han økonomisk direktør for »Skoleringen« (de private latinskolers fællesorganisation) og for andre privatskole-sammenslutninger, hvor han udførte et stort arbejde for at forbedre lærerlønningerne. Han var

cand. theol. fra 1886, men blev juridisk kandidat i 1909 og indtrådte i Bülow's firma som overretssagfører. Han var stærkt engageret i sønderjyske spørgsmål, og H. V. Clausen har fremhævet ham som hovedmanden bag »5. oktober Foreningen«s organisation.⁶²

Frits Bülow (1872-1955) deltog ikke i det stiftende møde og blev formelt ikke medlem af bestyrelsen, men tidligt blev han den faktiske leder af foreningens daglige forretninger i kongeriget. Han var en fremragende sagfører, blev således højesteretsadvokat 31 år gammel og var forsvarer i rigsretsprocessen mod J. C. Christensen og Sigurd Berg. 1910-13 var han justitsminister i Venstreministeriet Berntsen, 1920-24 var han medlem af Landstinget.

Højesteretsadvokat Sophus Nellemann (1833-1915) var ligeledes en anset jurist, der blandt andet havde udøvet en stor indsats indenfor sin stands faglige sammenslutninger. Som højremand deltog han i kommunalpolitik på Frederiksberg og i København. Han virkede ivrigt for hedebeplantningssagen og i sønderjyske spørgsmål. Han var den første formand for »To Løver«, Studenterforeningens sønderjyske fraktion.

Vekselerer Laurids Bing (1850-1903) var til sin død meget aktiv indenfor »5. oktober Foreningen«. Forretningsudvalgets møder fandt således sted på hans kontor. Han var medejer (i sine sidste år ene-ejer) af det velrenommerede bankierfirma »Rubin & Bing«. Han var en ivrig forkæmper for det parlamentariske princip og sluttede sig som en af de første i det københavnske borgerskab til Venstre, hvis første repræsentant i Frederiksbergs kommunalbestyrelse han blev. Han mæglede under storlockouten 1899 og nød på trods af sit politiske tilhørsforhold tillid i konservative kredse.⁶³

Grosserer Holger Petersen (1843-1917) havde af ingenting skabt sig en række store virksomheder indenfor manufakturbranchen. Han besad adskillige erhvervsmæssige tillidsposter og medvirkede blandt andet ved Købmandsskolens oprettelse. Fra 1898 var han konservativt medlem af Landstinget, hvor han især beskæftigede sig med forsvars- og toldspørgsmål. Hans nationale sindelag gav sig udslag på adskillige områder, hvor han ofrede betydelige summer, således i hedebeplantningssagen, på De vestindiske Øer og i Sønderjylland.⁶⁴

Ingeniør Villars Lunn (1845-1921) var ligeledes konservativt medlem af Landstinget (fra 1890 til 1914). Derudover ejede han flere herregårde og et teglværk på Sjælland, og gennem ham

knyttedes mange godsejere til »5. oktober Foreningen«, hvis formand han blev. De gnidninger, der opstod mellem ham og de øvrige forretningsudvalgsmedlemmer, og som til slut medførte, at han nedlagde sit formandshverv, skyldtes i høj grad, at hans private sønderjyske kontakter hovedsageligt tilhørte oppositionen mod H. P. Hanssen.⁶⁵ Ligesom Holger Petersens var hans økonomiske offervilje meget stor.

I Nordslesvig optog disse mænd forbindelse med grosserer Julius Nielsen (1848-1920), som på dette tidspunkt endnu ikke var trådt aktivt ind i det nationalpolitiske arbejde. Som formand for bankrådet i Haderslev Bank og gennem sin store virksomhed i Vojens (smør-, korn- og tømmerhandel) havde han et glimrende kendskab til landsdelens økonomiske forhold, og såvel for »5. oktober Foreningen« som for Nordslesvigsk Kreditforening blev hans indsats særdeles betydningsfuld. Han var medlem af Haderslev kreds dag fra 1900 og af den preussiske landdag 1902-08 og beskæftigede sig i første række med økonomiske forhold.⁶⁶

Foreningens etablering.

Forudsætningen for, at foretagendet kunne få effektiv betydning, var, at de tyske myndigheder ikke erfarede dets eksistens. På baggrund af overpræsident v. Köllers netop påbegyndte hårde kurs, kunne der i modsat fald forventes tyske modforholdsregler. Der måtte derfor arbejdes med frit disponible midler, som ikke krævede offentlig regnskabsaflæggelse. Pengene måtte indsamles blandt relativt velstillede mennesker, på hvis diskretion man kunne stole. Ved en gennemgang af Københavns skattebog samledes navnene på de emner, som fik speciel indbydelse til det stiftende møde.⁶⁷ De senere medlemmer hvervedes ligeledes gennem personlig opfordring.

Den 5. oktober 1898 samledes 45 personer i Wiwels lokaler i København. Efter indledende foredrag af Niels Hjort og Villars Lunn om situationen i Nordslesvig vedtog forsamlingen énstemmigt det af indbyderne fremsatte forslag, som her skal gengives i dets fulde ordlyd:⁶⁸

»Forslag til beslutning på mødet d. 5te oktober 1898.

1.

Forsamlingen beslutter at arbejde hen til dannelsen af et fond, hvis midler kan anvendes til at støtte kampen for danskhedens bevarelse i Sønderjylland. Navnlig skal der arbejdes for at bevare dansk jord i Nordslesvig på danske hænder.

2.

Fondets virksomhed foregår uden nogen art af offentlighed. Der bevares den strengeste fortrolighed ved omtalen af dets eksistens, for at der ikke i pressen skal fremkomme meddelelser om det. Enhver henvendelse angående fondet bør derfor ske direkte fra person til person og kun til personer, på hvis diskretion og loyalitet man kan stole.

3.

Fondet tilvejebringes ved bidrag, der ydes en gang for alle eller fordeles på 5 år. Også efter at den første indsamling er tilendebragt, bør man søge fondet forøget ved gaver, testamentariske dispositioner o. desl. Da ethvert offentligt opråb er udelukket, må indsamlingen ske ved personligt arbejde i de kredse, hvor man har grund til at antage, at der er vilje og evne til at bringe ofre for dette formål.

4.

Der dannes et repræsentantskab bestående af den på mødet den 5te oktober 1898 tilstedeværende forsamling, dog således at antallet af repræsentanter kan forøges indtil 100. Repræsentantskabet er fondets øverste myndighed og supplerer sig selv. Det vælger en formand, som sammenkalder det til møde mindst een gang om året.

5.

Til at bestyre fondet vælger repræsentantskabet en bestyrelse, bestående af 18 medlemmer. Bestyrelsen vælger selv sin formand og fastsætter sin forretningsorden. Bestyrelsen administrerer fondet efter bedste skøn uden anden indskrænkning end den, der er given i disse bestemmelser. På repræsentantskabets årlige møde aflægger bestyrelsen beretning om fondets status og virksomhed. Bestyrelsen er dog ikke forpligtet til at gå mere i detaljer, end den finder grund til. Hensynet til grundkapitalens bevarelse i dens oprindelige størrelse kan ikke være absolut bindende for bestyrelsens administration af fondet.

6.

Hvert år afgår 6 af bestyrelsens medlemmer, og repræsentantskabet vælger 6 nye medlemmer. Afgående bestyrelsesmedlemmer kan genvælges. Til at gennemgå regnskaberne vælges af repræsentantskabet 2 revisorer. Valget gælder for et tidsrum af 3 år.

7.

På næste repræsentantskabsmøde forelægger bestyrelsen forslag til bestemmelser for fondet, som kan afløse de midlertidige bestemmelser, der findes i denne beslutning«.

Det under punkt 7 bebudede forslag synes aldrig fremsat. I følge H. V. Clausen fandtes foreningens love kun i ét eksemplar på et

stykke almindeligt skrivepapir.⁶⁹ Dette er dog hverken bevaret i hans eller foreningens efterladte papirer. Men hvad medlemstegningen og fondens anvendelse angår, er de retningslinjer, som foreningen arbejdede efter, stort set angivet i ovenstående. Repræsentantskabet derimod fik slet ikke den tilsigtede funktion. Det blev så godt som aldrig indkaldt. Af bestyrelsens 18 medlemmer deltog kun en tredjedel aktivt i arbejdet, og de øvrige varetog nærmest den opgave, som var tiltænkt repræsentantskabet.

Medlemmerne af den på mødet valgte bestyrelse (som i foreningens levetid kun undergik få og ret uvæsentlige ændringer) skal her nævnes, da de giver et ret dækkende indtryk af bidragsydernes sociale tilhørsforhold:⁷⁰

Grosserer F. Th. Adolph, København.
Vekselerer L. Bing, København.
Kammerherre Castenschiold, Borreby.
Magister H. V. Clausen, København.
Professor E. Hansen-Grut, København.
Bankdirektør A. Heide, København.
Skolebestyrer N. Hjort, København.
Professor H. Høffding, København.
Fabrikant Vilh. Jørgensen, København.
Konferensråd Koch, Odense.
Murermester C. Kruse, København.
Ingeniør V. Lunn, København.
Højesteretsadvokat S. Nellemann, København.
Bankdirektør Fr. Nørgaard, Århus.
Grosserer H. Petersen, København.
Højskoleforstander Ludvig Schrøder, Askov.
Grosserer Selgen Sthyr, København.
Kammerherre Vind, Sanderumgård.

Samme indtryk giver fortegnelsen over medlemmerne.⁷¹ De kom fra det højere borgerskab og fra godsejerstanden. Mærkeligt nok rummede bestyrelsen ingen officerer, som ellers i stort tal var bidragsydere. Set på baggrund af agitationsformen kan hverken den geografiske eller sociale baggrund overraske, og dertil kommer yderligere, at det laveste accepterede bidrag var sat til 250 kr.⁷²

Stiftelsesmødets deltagere tegnede sig for bidrag på tilsammen 75.000 kr. I det næste halve år afholdtes der i København og forskellige købstæder en halv snes agitationsmøder, inden man på grund

af storlockouten 1899 indstillede indsamlingen, hvis udbytte ialt blev på 524.000 kr. Foreningen havde da 7-8 hundrede medlemmer.⁷³

Den hårde tyske kurs mod optanterne, som netop var påbegyndt i Nordslesvig, havde vakt stærk harme i Danmark og virkede sikkert forstærkende på den nationalfølelse, som lå bag de meget store bidrag. Få år tidligere havde en tilsvarende indsamling næppe givet samme gode resultat. Fem år senere opfordredes medlemmerne til at tegne sig for nye bidrag, men efter det foreliggende materiale at dømme indkom der ikke store summer.

*Den kongerigske administration.*⁷⁴

Bestyrelsen konstituerede sig straks med Villars Lunn som formand og Holger Petersen som kasserer. Den nedsatte et forretningsudvalg bestående af disse to samt Bing, Hjort og Nellemann. Clausen nævnes ikke direkte, men deltog fra starten i udvalgets arbejde.

Den 16. december 1898 blev udvalgets hidtidige dispositioner godkendt på et bestyrelsesmøde, hvor man vedtog at lade det fortsætte forvaltningen på egen hånd, således at formanden kun sammenkaldte bestyrelsen, når der forelå væsentlige, nye situationer. Derefter var denne lille kreds reelt enerådende over midlerne. Den suppleredes tidligt med Frits Bülow, der virkede som udvalgets sekretær, et hvert, som senere blev overtaget af grosserer A. M. Albrechtsen.

I det første par år samledes forretningsudvalget jævnlige, ca. en gang om måneden, og behandlede ansøgningerne fra Nordslesvig. Men da det første pres var overstået, foregik beslutningerne oftest gennem skriftlig votering, efter at andragenderne havde cirkuleret. Man mødtes dog stadigvæk en gang imellem, men efterhånden som arbejdet i Nordslesvig fandt sin form, blev udvalgets arbejde forholdsvis enkelt.

Administrationen i Nordslesvig.

Fonden skulle anvendes i Nordslesvig og det på en måde, der unddrog sig myndighedernes opmærksomhed. Derfor kunne kendte dansk-nationale politikere ikke inddrages direkte i virksomheden. I første omgang blev Julius Nielsen den ansvarlige, lokale leder, som arbejdede i forbindelse med et lokalt tilsynsråd. Dette fik dog aldrig nogen reel betydning. Det har i det mindste ikke sat sig spor i foreningens arbejde.⁷⁵

I slutningen af 1898 undersøgte H. V. Clausen personligt Rødingegnen, og på dette grundlag anbragtes de første midler. Forbindelsen mellem Nordslesvig og København var besværlig i begyndelsen, da man ikke stolede på brevhemmeligheden. I det første år foretog H. V. Clausen som kontaktmand 22 rejser.⁷⁶ Siden klarede man sig dog skriftligt.

Forretningsgangen var iøvrigt, at Julius Nielsen skønnede, i hvilke tilfælde der skulle sættes ind, og derpå sendte sine andragender til København. Der bevilgede eller afslog forretningsudvalget så lånet eller indhentede eventuelt nærmere oplysninger. De bevilligede beløb overførtes til Haderslev Bank (for hvis råd Julius Nielsen jo var formand), og banken kom derpå formelt til at stå som långiver. Imidlertid var det fra begyndelsen klart, at en virkelig effektiv ledelse ville kræve en mands fulde arbejdskraft, og Julius Nielsen var en travl forretningsmand. I begyndelsen af 1899 fandt problemet sin løsning, da J. H. Schmidt knyttedes til foreningen.

Jes Hansen Schmidt (1857-1948) var skolelærer på Sundeved. Han stammede fra et nationalt delt hjem i Bylderup sogn, men hans danske sindelag befæstedes, da den danske afdeling på Tønder Seminarium, hvor han da var elev, blev nedlagt. Fra 1878 til 1899 var han lærer på forskellige skoler i Sønderborg kreds, men da han nægtede at lade sig forflytte til Angel, blev han afskediget uden pension. Han kunne således med et øjebliks varsel fuldt hellige sig den nye opgave som »5. oktober Foreningen«s forretningsfører.⁷⁷

Han nedsatte sig som ejendomsmægler (Hypothekemakler) i Haderslev. Dette erhverv gav ham det bedst tænkelige alibi overfor myndighederne i de mange forretninger, han måtte deltage i, men det bød også på andre fordele. Gennem det kunne foreningen udnytte det almindelige lånemarked fuldt ud, og den undgik fordyrende mæglersalærer ved sine handler.⁷⁸ Schmidt modtog ganske vist kommission af sine forretninger, men oversteg den årligt 4500 mark, tilfaldt halvdelen af overskuddet foreningen.⁷⁹

I begyndelsen arbejdede han under ret stærk kontrol både fra københavnsk og nordslesvigsk side. Men den nationale konkurrence om landejendommene medførte, at der ofte måtte handles hurtigt, så efterhånden, som han viste sin dygtighed, fik han friere tøjler.⁸⁰ Forretningsudvalget bevarede til stadighed det afgørende ord, men efter et par års forløb er der kun ganske få eksempler på, at hans indstilling ikke tages til følge.

Som hemmeligt foretagende var det i starten »5. oktober Foreningen«, der måtte opsøge emnerne for økonomisk støtte, og ikke omvendt. Ligeledes måtte den holde sig velorienteret om udbuddet af landejendomme. J. H. Schmidt udarbejdede i de første år en række fortegnelser til dette formål, fortegnelser over det nationale sindelag hos samtlige nordslesvigske brugere, over landmænd, som ønskede at sælge, over uformuende gårdmandssønner m. m. Dertil havde han en lang række tillidsmænd spredt over hele landsdelen. Med denne baggrund var han parat til at møde de fleste situationer og kunne dertil selv optræde som initiativtager i andre. Det sidste var særlig vigtigt, når det var tyskejede ejendomme, det drejede sig om.

Som tiden gik, blev de fleste af fondens likvide midler bundet, samtidig med at dens eksistens blev almindeligt kendt. Schmidts opgave blev da snarere at vurdere de mange ansøgninger, han modtog, og støtten blev oftest af rådgivende art. Det var ikke nogen stor kapital, som »Foreningen af 5. oktober 1898« rådede over, så skulle større resultater opnås, måtte den anvendes med forsigtighed. Samtlige andre finansieringsmuligheder måtte være fuldt udnyttede, før foreningen anbragte sine penge. Blandt andet gjorde man om muligt støttegivningen betinget af, at ansøgerens slægtninge og venner ydede eller kautionerede for et tilsvarende beløb. Det betød, at foreningens lån som regel fik den lavest prioriterede sikkerhed, men til gengæld behøvedes der så relativt små beløb. Lånene var almindeligvis i klassen 1000-5000 mark (1 mark svarede til knap 90 danske øre). Renten lå normalt på 3,5-4 % p. a., men blev tit sat lavere. Til gengæld ansattes de årlige afdrag så højt, som de individuelle omstændigheder tillod.

Da man i udpræget grad tog hensyn til lånsøgerens faglige dygtighed, og da landbrugets vilkår i almindelighed var særdeles gunstige, blev betalingsfristerne stort set overholdt.⁸¹ I sin aktive periode kunne foreningen derfor udover sin grundkapital investere flere hundrede tusinde mark, indkommet som renter og afdrag.⁸²

»Foreningen af 5. oktober 1898«s direkte indsats.

For bedømmelsen af foreningens virksomhed frembyder materialet store vanskeligheder. Dens arkiv er som nævnt meget ufuldstændigt bevaret, og selv om det i nogen udstrækning kan suppleres med andet materiale, mangler der dog meget. Dertil kommer, at oplysningerne

om de enkelte forretninger er uensartet anført, blandt andet mangler der ofte angivelse af ejendommens størrelse og pris. Stedsangivelserne kan være flertydige, når kun et landsbynavn angives, og til tider fremgår det endog ikke klart, om støtten overhovedet blev ydet. Disse mangler har umuliggjort opstillingen af detaljerede statistikker på så væsentlige områder som arealstørrelse, prioritetsgældens andel i købsprisen o. s. v. For de foretagne opgørelses vedkommende må der tages et vist forbehold over for fejl. Enkeltoplysningerne er kontrolleret i videst mulige omfang, men mange unddrager sig kontrol.

Tabel 6 er opstillet udelukkende ud fra forretningsudvalgets forhandlingsprotokoller.⁸³ Forretningerne er henført til bevillingsdagen, og der tages således ikke hensyn til, at en del beløb først kommer til udbetaling det følgende år. Tabellen er absolut ikke et fulgyldigt udtryk for foreningens virksomhed. Den har åbenlyse mangler, som kan påvises gennem det øvrige materiale. En udateret opgørelse over foreningens skyldnere (fra 1910 eller senere) nævner således 170 forskellige, der tilsammen skyldte 901.400 mark.⁸⁴ De mest iøjnefaldende udeladelser er et lån til Haderslev Hvidtølbryggeri på 50.000 mark og støtten til Vojensgård (se senere) af nogenlunde samme størrelsesorden. I 1908 opnåede to landmænd lån på tilsammen 11.000 mark. Der mangler formodentlig mere, men selv om tabellen ikke giver fuldstændige oplysninger, bygger den dog på den altovervejende del af de samlede forretninger og lader sig således anvende til generelle betragtninger. Af rubrik B fremgår det, at foreningen år for år har anvendt hele sin rørlige formue næsten fuldt ud (hovedparten af fonden blev indbetalt i 5 årlige rater).⁸⁵ Rubrik C viser, at det først og fremmest var ved ejerskifter, man støttede, og rubrik D viser, at det helt overvejende var i Haderslev kreds. Alt dette er ikke overraskende. Det er derimod rubrik E, af hvilken det fremgår, at det især var folk fra nabolaget, der optrådte som købere. H. V. Clausen og H. P. Hanssen havde begge ment, at rekrutteringsproblemet skulle løses med »alsiske bønderkarle«, og disse er altid siden blevet nævnt som en væsentlig betingelse for den danske ejendomshævdelses gode resultat. For »5. oktober Forening«s forretningers vedkommende holder dette ikke stik. Kun 7 mænd fra Sønderborg kreds kan udpeges blandt køberne i andre egne af Nordslesvig.⁸⁶

TABEL 6

»5. oktober Foreningen«s økonomiske dispositioner

År	A. Tilfælde af ydet pekuniær støtte i		B. Anvendte beløb		C. Støtten ydedes til		
	landejd.	andet	som lån	som gave ¹⁾ (rentehjælp m. m.)	siddende ejere ²⁾	arvinger	købere udefra
1898 ⁴⁾	6	1	Mk. 22.000	Mk. 9.975		2	4
1899	32	2	Mk. 160.500	Mk. 900	10	2	20
1900	24	3	Mk. 96.900	Mk. 300	7	2	15
1901	26	2	Mk. 108.100	Mk. 5.000	9	3	14
1902	23	5	Mk. 105.200	Mk. 2.200	6	1	16
1903	16		Mk. 54.700	Mk. 400	5	1	10
1904	20	2	Mk. 78.500	Mk. 1.500	1	3	16
1905	10	1	Mk. 56.000		3	2	5
1906	11	1	Mk. 89.000		3	1	7
1907	3	1	Mk. 12.000	Mk. 7.600			3
1908 ⁵⁾							
1909	1	1	Mk. 12.000 Kr. 6.000				1
1910	1	1	Mk. 60.000 Kr. 4.500		1		
1898—1910	173	20	Mk. 854.900 Kr. 10.500	Mk. 27.875	45	17	111

1) Den samlede værdi af rentehjælpen, som blev ydet over en årrække, er i hvert enkelt tilfælde udregnet (eller anslået) og henført til bevillingsåret.

2) Det var ofte nyetablerede landmænd.

3) Haderslev vester- og østeramt er regnet som 2 kredse.

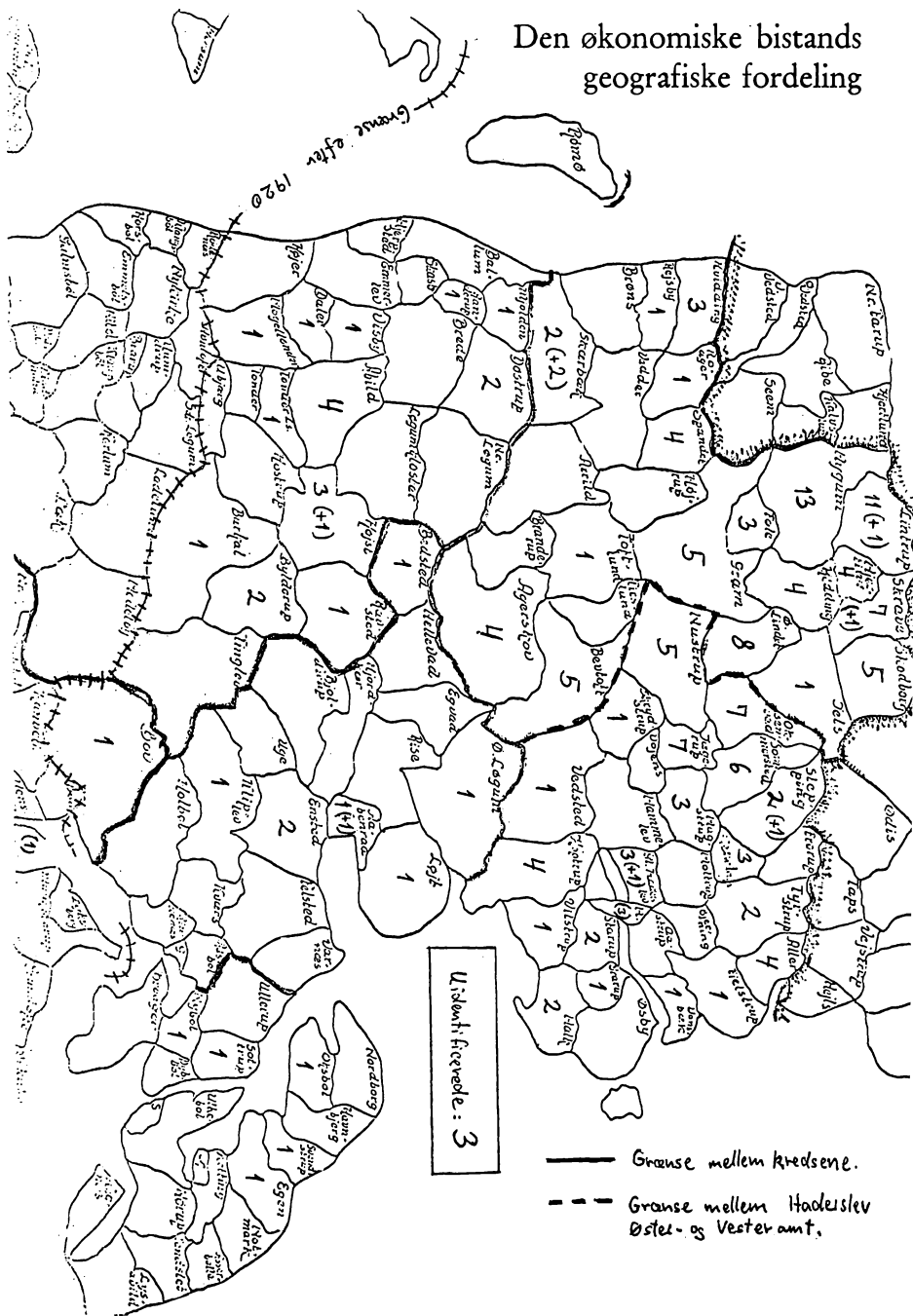
opgjort efter forretningsudvalgets protokol.

D. Landejendommene lå i kreds						E. De nye ejere kom fra			
Haderslev vester- amt	oster- amt	Tønder	Åbenrå og Flensborg	Sønder- borg	uoplyst	samme sogn	samme kreds	fremmed kreds ³⁾	uoplyst
1	3		1	1		3	1	2	
21	7	2	1	1		11	2	3	6
10	11	1	1	1		5	5	5	2
13	10	2		1		6	6	3	2
9	9	3	1		1	7	2	5	3
6	5	2	1		2	2	2	3	4
11	6	2	1			9	4	5	1
3	1	6				2	4		1
7	2		1	1		4		3	1
1	1	1				1		1	1
	1					1			
			1						
82	56	19	8	5	3	51	26	30	21

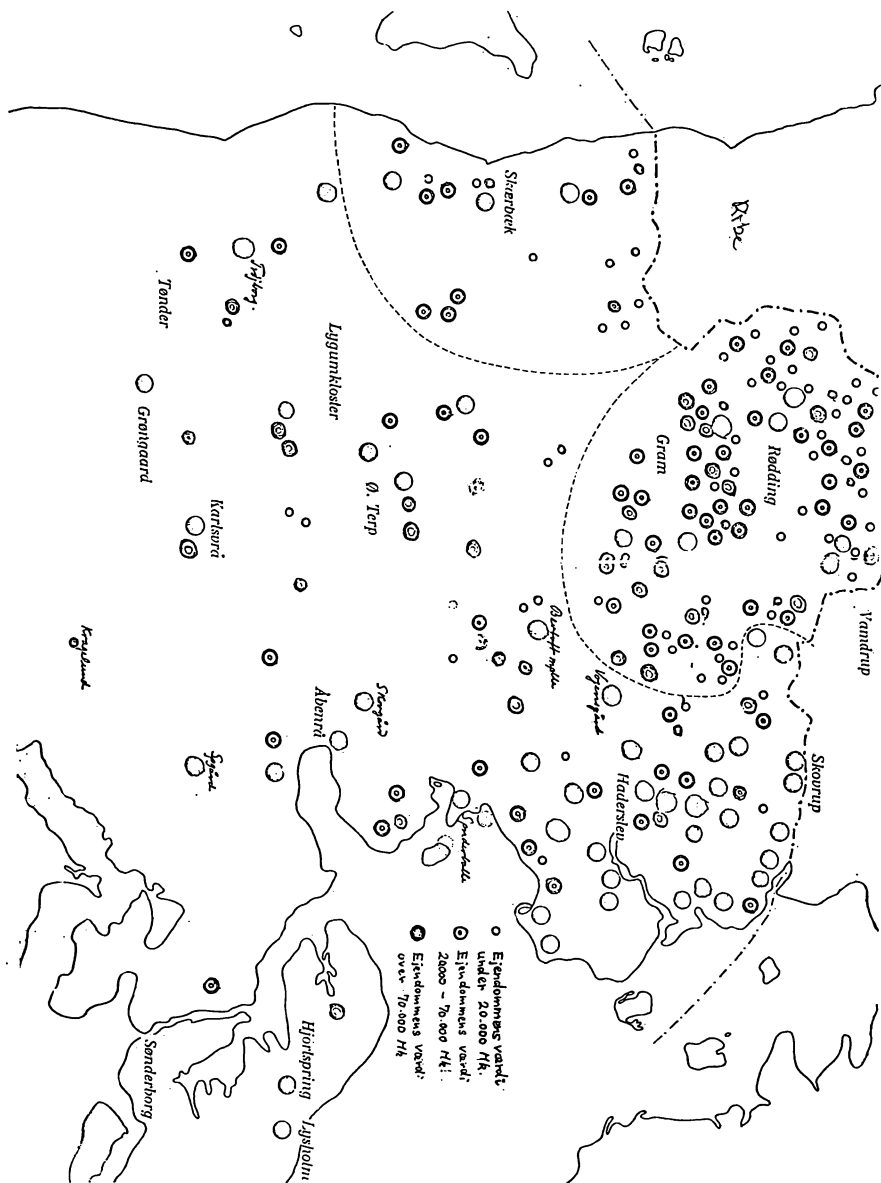
4) Medregner dispositioner foretaget inden den 17. januar 1899.

5) Af andet materiale fremgår det, at to ejendomme (i Brede og Østerløgum sogne) dette år blev støttet med lån på ialt 11.000 mark.

Den økonomiske bistands geografiske fordeling

Den samlede bistand pr. 1. maj 1907

Tabel 7. Den sognevisse fordeling af »5. oktober Foreningen«s støtte. Efter forretningsudvalgets forhandlingsprotokol. l = lån, g = gave. Tallene i parentes angiver støtte til andet end landbrug.

Sogn	Tilfælde	Støtte i mark
Agerskov	4	l. 11.500
Bevtoft	5	l. 41.500
Fole	3	l. 12.000
Gram	5	l. 20.000
Hjerting	4	l. 8.000
Hvi ding	3	l. 10.000
Hygum	13	l. 28.200
		g. 650
Jels	1	l. 2.500
Lintrup	11 (+1)	l. 49.800
Rejsby	1	l. 7.000
Roager	1	l. 2.000
Rødding	4	l. 15.000
Skodborg	5	l. 30.000
Skrave	7 (+1)	l. 25.500
Skærbæk	2 (+2)	l. 11.000
		l. 5.200
Spandet	4	g. 250
Toftlund	1	l. 3.000
Øster Lindet	8	l. 35.000
Haderslev vesteramt	82 (+4)	l. 317.200
		g. 900
Aller	4	l. 31.600
Fjelstrup	1	l. 1.000
Gl. Haderslev	3 (+1)	l. 22.500
Grarup	1	l. 10.000
Haderslev	(3)	l. 14.500
Halk	2	l. 17.000
Hjærndrup	3	l. 23.000
Hoptrup	4	l. 20.000
		g. 200
Jægerup	7	l. 24.500
		g. 1.475
Magstrup	3	l. 8.500
Nustrup	5	l. 16.000
Oksenvad	7	l. 13.700
Skrydstrup	1	l. 1.000
Sommersted	6	l. 26.000
Starup	2	l. 4.000
		g. 100
Stepping	2 (+1)	l. 6.000
		g. 6.500
Tyrstrup	2	l. 34.000
Vedsted	1	l. 2.000

Sogn	Tilfælde	Støtte i mark
Vilstrup	1	l. 1.500
Vonsbæk	1	l. 10.000
Haderslev østeramt	56 (+5)	l. 286.800 g. 8.275
Abild	4	l. 11.000
Burkal	1	l. 3.000
Bylderup	2	l. 15.000
Daler	1	l. 5.000
Døstrup	2	l. 15.000
Højst	3 (+1)	l. 9.400
Mjolden	1	l. 2.000
Møgeltønder	1	l. 5.000
Randerup	1	l. 5.000
Ravsted	1	l. 5.000
Tønder landsogn	1	l. 10.000
Visby	1	l. 6.000
Tønder kreds	19 (+1)	l. 91.400
Bedsted	1	l. 20.000
Ensted	2	l. 13.000
Kliplev	1	l. 60.000
Løjt	1	l. 3.000
Østerløgum	1	l. 3.000
Åbenrå	1 (+1)	l. 20.000
Bov	1	l. 2.500
Flensborg	(1)	l. 2.000
Åbenrå og Flensborg kredse	8 (+2)	l. 123.500
Egen	1	g. 2.000
Nybøl	1	g. 1.000
Oksbøl	1	l. 5.000
Sottrup	1	l. 10.000
Svenstrup	1	l. 5.000
Sønderborg kreds	5	l. 20.000 g. 3.000
Stenderup ?	1	l. 6.000
Stenderup ?	1	l. 10.000
? ? ?	1	g. 400
Uidentificerede	3	l. 16.000 g. 400
Nordslesvig ialt	173 (+12)	l. 854.900 g. 12.575

I tabel 7 gives der et mere detaljeret billede af støttens lokale og størrelsesmæssige fordeling. Det fremgår af den og det tilsvarende kort, at den økonomiske bistand blev koncentreret i grænsesognene i almindelighed og i Røddingegnens og dens tilgrænsende sogne i Haderslev østeramt i særdeleshed. I det øvrige Nordslesvig var det hovedsageligt større gårde, der blev hjulpet med forholdsmæssigt større beløb i gennemsnit. Udover de i tabellen nævnte beløb skænkede foreningen 15.300 mark til forskellige nationale formål og udlånte i Danmark 10.500 kr. til to sønderjyske foreninger.

Ifølge tidligere behandlinger af »5. oktober Foreningen«s virksomhed havde den i 1910 ialt medvirket til bevarelsen af 237 ejendomme til en samlet værdi af ca. 12,5 mill. mark og med et areal på ca. 13.500 ha. Af disse var 49 ejendomme med ialt 3400 ha erhvervet fra tysksindede.⁸⁷ Disse tal ligger væsentligt højere end ovenstående opgørelses, men indbefatter formodentlig også forretninger, som J. H. Schmidt formidlede uden anvendelse af foreningens penge.⁸⁸

Til sammenligning mellem de to opgørelser tjener kortene. Det første illustrerer tabellen over den sognevise fordeling og bygger altså på forretningsudvalgets protokol. Det andet er udarbejdet af H. V. Clausen i 1907.⁸⁹ Det angiver også landejendomme, der blev hjulpet på anden end pekuniær vis, men giver et nuanceret billede af, hvilken størrelse landbrug, der fortrinsvis blev støttet i de forskellige egne, et billede, som de ufuldstændige indførelser i protokollen gør det umuligt at tegne. Sammenligningen er i øvrigt tilladelig, da højst 5 af de forretninger, som er angivet på første kort, blev foretaget efter den 1. maj 1907.

Virksomhedens reelle og formelle ophør.

»Foreningen af 5. oktober 1898« indstillede sin aktive virksomhed i 1910, da sønderjyderne startede deres egen hypotekbank, Nordslesvigsk Kreditforening. Forretningsudvalget støttede efterfølgerens virksomhed ved at stille foreningens obligationer til rådighed for denne som garantikapital, men forbeholdt sig til gengæld en ret stærk indflydelse på ledelsen. Dette vil blive nærmere omtalt senere. Hermed var foreningens bevilgende rolle i Nordslesvig udspillet. Efter genforeningen ydede den et par lån til dansksindede i Mellemslesvig, men den 14. februar 1922 blev den efter bestyrelsens forslag

opløst på et repræsentantskabsmøde. Dens formue blev overdraget til »Spare- og Laanebanken for Flensborg og Omegn«, som skulle anvende den til støtte for dansksindede landmænd i Mellemslesvig.⁹⁰ Aktiverne androg pr. 31. december 1921 637.828,55 kr.⁹¹

Foreningens indirekte betydning.

»5. oktober Foreningen«s indvirkning på den nationale jordkamp rakte langt udover de landbrug, der direkte støttedes med lån. På trods af dens beskedne grundkapital påvirkede den hele ejendomsmarkedet.⁹²

Den væsentligste årsag bag den tyske tilvandring til Nordslesvig havde været de lave jordpriser, som igen skyldtes den utilstrækkelige lokale efterspørgsel. Foreningens virksomhed stimulerede imidlertid de dansksindedes købelyst, så efterspørgslen snart ikke alene udlignede, men overgik udbuddet, og medførte således en stærk prisstigning. Dermed svandt den økonomiske tiltræknings- evne, som Nordslesvigs landbrug havde haft på fremmede. I følge J. H. Schmidts tidligere nævnte forklaring blev dette medvirkende til »Nybyggerforeningen«s ruin. Samtidig fristede de stigende kon- junkturer flere tyske »nybyggere« til at sælge påny med en hurtigt tjent profit. Dertil kom den moralske betydning. Fondens eksistens, men ikke dens baggrund og størrelse, blev hurtigt en offentlig hem- melighed. Både fra tysk og fra dansk side gjorde man sig vidt over- drevne forestillinger om dens midler.⁹³ De dansksindede så her for første gang et effektivt middel i den hidtil så ulige kamp, og det øgede den enkeltes modstandskraft. De, der stod for at skulle sælge, udsatte salget, til man fandt en dansk køber, og liebhavere vovede handler, som de tidligere ville være vejet tilbage for.⁹⁴

Endelig skal J. H. Schmidts personlige indsats fremhæves.⁹⁵ Da »5. oktober Foreningen« knyttede ham til sig, var han uden erfaring i ejendomshandel, men hans evner og energi tilførte foreningen en kraft, som må have overgået selv de lyseste forhåbninger. Hans mæglerforretning blev mere end et alibi. Som foreningens tillids- mand søgte han i videst mulige omfang at ordne sagerne uden dens økonomiske bistand. Han sanerede ejendommenes belåning, fik de lokale 1. prioriteter udskiftet med penge fra Kiel og udnyttede, ofte gennem moralsk pres, alle forhåndenværende muligheder. Hans virk- somhed var ledet af nationale motiver, men han lod sig ikke lokke

ud i økonomisk uforsvarlige foretagender og lagde således bånd på de opportunistiske tilbøjeligheder hos danske sælgere, der jobbede prisen op under henvisning til tyske liebhavere. Det sidste i forbindelse med hans stejle, selvbevidste væremåde skaffede ham mange fjender og megen uretfærdig kritik på halsen.

Han forstod også at udnytte lovgivningens juridiske smuthuller til sin sags fordel. I følge Den borgerlige Lovbog var en handel med grundejendom først bindende, når den underskrevne kontrakt var attesteret af en notar eller amtsdommer. På dette grundlag fik Schmidt i flere tilfælde omstødt en handel til sin fordel, og han sørgede selv for ikke at begå tilsvarende fejl.⁸⁶

Han erhvervede gårde på egen regning og risiko, når han ikke kunne nå at konferere med København, men i modsætning til andre dansksindede ejendomscommissionærer videresolgte han kun til danske. Af de breve, der er bevaret i hans arkiv, får man et imponerende indtryk af hans arbejdskraft. Så godt som hver brevskriver repræsenterer en landejendom, der skal omsættes eller hjælpes, og i perioden 1899-1910 skriver 700-800 personer til ham.⁸⁷

Trøjborg, Søgård, Vojensgård.

Det nationale sindelag hos ejerne af Nordslesvigs relativt få storgårde havde en vis lokalpolitisk indflydelse på grund af 3-klassevalget.⁸⁸ Men dertil kom på bredere sigt en psykologisk begrundet betydning. Ejendommene havde en position i den offentlige bevidsthed, som næredes af pressen, og både fra dansk og fra tysk side betragtedes erhvervelsen eller fastholdelsen af dem som nationalpolitisk ønskelig. I konkurrencen var danskerne klart de svageste, efter at den preussiske stat havde indledt sine domæneopkøb.

»5. oktober Foreningen« var ikke økonomisk stærk nok til at deltage i ret mange storhandler, da dens køberemner kun sjældent mønstrede nogen større egenkapital, og da de danskdrevede, lokale pengeinstitutters midler var for begrænsede til, at de kunne bidrage med tilstrækkeligt store hypoteklån. I tidens løb måtte man trække sig ud af flere store forretninger.⁸⁹ Men på grund af foreningens ledes personlige indsats lykkedes det et par gange at sikre kendte ejendomme for danskheden. I begyndelsen af 1906 blev godset Trøjborg i Visby sogn udbudt til salg af den dansksindede ejer H. A. Knudsen. Efter lange og trange forhandlinger med mange

potentielle købere og om forskellige finansieringsmuligheder løstes problemet omsider, da Holger Petersen personligt forstrakte den unge B. Høyer med et beløb på o. 100.000 mark. »5. oktober Foreningen« synes ikke direkte at have støttet, men har måske ydet Holger Petersen en begrænset garanti overfor et eventuelt tab.¹⁰⁰

Forretningen var meget kompliceret, ikke mindst fordi der samtidig skulle findes en køber til Søgård gods i Kliplev sogn. Det var i 1898 blevet erhvervet af bankdirektør Heide, København, men nu ønskede han at sælge. Det viste sig umuligt at finde en lokal køber, så i 1907 overtog Villars Lunn personligt ejendommen. De nødvendige lån blev i første omgang tilvejebragt i Privatbanken mod foreningens garanti. Senere (i 1910) anbragte den direkte 60.000 mark i Søgård. I 1912 videresolgte Lunn gården til dens bestyrer, Raben. Både Lunn og foreningen synes at have lidt et anseligt økonomisk tab.¹⁰¹

Yderligere økonomiske problemer fik man, da J. H. Schmidt i 1907 fra tysk hånd erhvervede den knap 400 ha store og forsømte Vojensgård. De løstes, som i Søgård-tilfældet, ved at foreningen garanterede for et lån i en københavnsk bank. Senere synes foreningen at have indfriet lånet og selv anbragt penge i ejendommen.¹⁰² J. H. Schmidt havde købt Vojensgård med videresalg for øje og besluttede sig først siden til selv at beholde den. I foreningsudvalget var betænkelighederne ved at lade tillidsmanden nyde personlig støtte fra fonden forståeligt nok store, og i det hele taget blev Schmidt udsat for en del kritik i anledning af denne handel, både indenfor og udenfor foreningens rammer. Den var dog mere grundet på personlige modsætninger end på saglighed, og han blev varmt bakket op af især Julius Nielsen og Holger Petersen. I et brev til H. V. Clausen undrede Julius Nielsen sig således over Lunn's kritik af Schmidt. Han skulle dog kunne vurdere hans indsats og forstå, »at netop Schmidts gode arbejde er årsag i, at manganen ikke er ham god!«¹⁰³ Den interne modsætning blev dog kun af forbigående karakter, og udadtil forsvarede foreningsudvalget til stadighed Schmidts person.

Tyske initiativer fra århundredskiftet til 1912.

Set på baggrund af dens begrænsede ressourcer fik »Foreningen af 5. oktober 1898« en meget stor indflydelse på den nationale

ejendomsfordeling i Nordslesvig. Dens virksomhed blev naturligvis stærkt begunstet af, at to af dens virksomme konkurrenter, »Nybyggerforeningen« i Rødding og pastor Jacobsens bank i Skærbæk, krakkede ret tidligt efter dens oprettelse og ikke fik afløsere.

Den stærkt nationalistiske »Tyske Forening« så med uro, hvorledes danskerne ikke alene blev i stand til at fastholde deres landejendomme, men endog kunne genvinde en del af de tabte. Den krævede i stadigt skarper vendinger officiel indgriben. I første omgang resulterede det i et forsøg på i Nordslesvig nationalt at udnytte den allerede eksisterende rentegårdslovgivning, som det var tilfældet i de østlige, polskdominerede provinser.

Rentegårdene.

Den preussiske rentegårdslovgivning blev indledt i 1885 og havde socialt sigte. Den skulle bidrage til en mere rimelig fordeling af landbrugsjorden. Man ønskede en størstilet udstykning af større ejendomme i mindre brug, og for at lette erhvervelsen af disse for kapitalsvage landmænd ville staten yde størsteparten af etableringssummen som lån mod en lav rente. Rentegårdserhververen kom med det samme formelt til at stå som ejer, men kontraktligt havde staten mulighed for at forbeholde sig visse rettigheder, som reelt kunne indskrænke den frie ejendomsret. Princippet fik derved en vis lighed med tidligere tiders arvefæste.¹⁰⁴

Rentegårdslovgivningen fandt sin første praktiske anvendelse, da Preussen den 26. april 1886 med »Lov om befordring af tysk kolonisation i Vestpreussen og Posen« for første gang inddrog økonomiske midler i sin germaniseringspolitik. Gennem loven oprettedes »Den kgl. preussiske Bosættelseskommission«, som arbejdede direkte under statsministeriet, og som i første omgang blev udstyret med en bevilling på 100 mill. mark.¹⁰⁵ Kommissionen benyttede rentegårdsprincippet, som hermed fra starten fik tilført et politisk element. Dets sociale fordele kunne kun udnyttes af tysksindede statsborgere, og samtidig sikrede man sig en varig indflydelse på de nyoprettede landbrugs nationale ejerforhold, for i de polske provinser dannede man »ikke fuldt afløselige rentegårde«. Det skete ved at lade en brøkdel af statslånet være uopsigeligt fra låntagerens side, hvilket medførte, at staten skulle godkende alle senere ejerskifter.

1890-91 fik hele den preussiske stat adgang til at benytte rente-

gårdsordningen. Såvel den offentlige forvaltning som private foretagender kunne i samråd med regeringens »Generalkommission« grundlægge rentegårde overalt. Finansieringen skete gennem statsgaranterede »rentebanker«, og udenfor de nationalt blandede områder ydedes der i almindelighed fuldt afløselige lån, uden at staten dog opgav sin kontraktlige ret til en vis indsigt med ejendommene. Love af 1896 og 1899 om hovedarvingsret (»Anerbenrecht«) sikrede dertil staten en forkøbsret, når et senere ejerskifte ikke foregik ved direkte arvegang.

Rentegårdsdannelse kunne principielt kun finde sted gennem udstykning af større ejendomme, men i 1902 blev det muligt at omdanne bestående gårde i Posen og Vestpreussen til rentegårde og i 1912 også i Slesvig-Holsten. En rentegårds arealstørrelse skulle oprindelig ligge mellem 2 og 40 hektar, men ved Lov af 8. januar 1907 sænkedes minimumsgrænsen til 12,5 ar, udfra ønsket om at etablere en jordejende landarbejderstand.¹⁰⁶

Rentegårdserhververen kunne som lån i »rentebanken« (der for Nordslesvigs vedkommende havde sæde i Stettin) opnå tre fjerdedele af jordens og bygningernes takserede værdi. Udbetalingen skete i »rentebreve«, som frit omsattes på kapitalmarkedet. Den årlige rente var på 3,5 %, og dertil svarede 0,5 % i amortisation. Det var altså særdeles gunstige betingelser i forhold til det almindelige låne-markeds, lånegrænsens størrelse taget i betragtning. Til gengæld var statslånet som regel fra låntagerens side uopsigeligt i 10 år, og i det hele taget krævedes »Generalkommissionen«s samtykke til videre-salg, så længe lånet ikke var fuldt udbetalt. I kontrakterne forbeholdt den sig ofte en form for genkøbsret, endda til 90 % af taksationsværdien. En rentegårdsejers handlefrihed kunne således gøres ret begrænset, hvilket især blev udnyttet nationalpolitisk i grænseegnene.¹⁰⁷

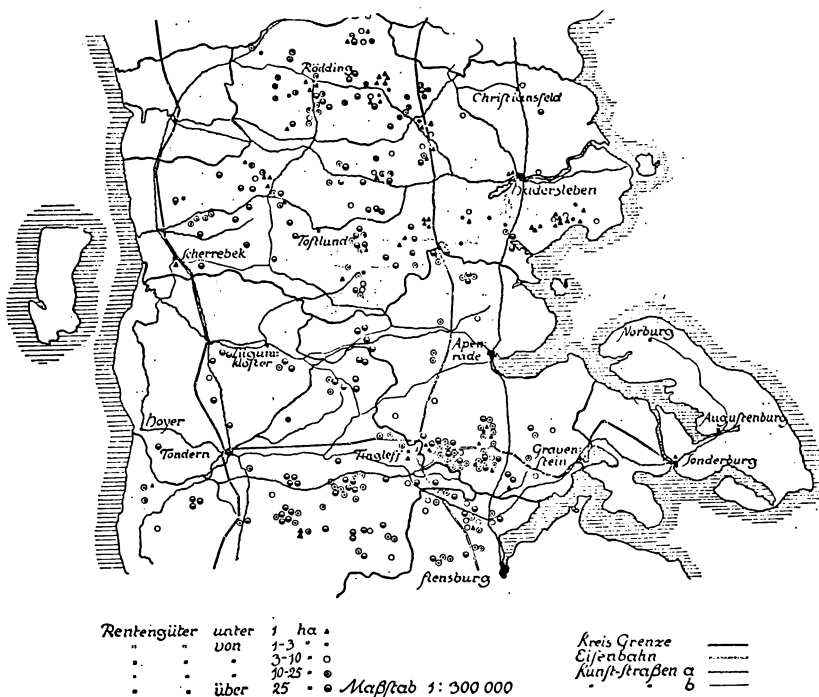
Rentegårdene i Nordslesvig.

I Nordslesvig dannedes den første rentegård i 1892, men der var ialt kun oprettet 13 før 1906. Derefter ønskede man af nationalpolitiske grunde at udnytte systemet mere effektivt, og »Generalkommissionen« (som havde sæde i Hannover) åbnede først en, siden flere lokale filialer med ganske gode resultater. Fra 1906 til verdenskrigens udbrud dannedes der 344 rentegårde med et samlet jordtilliggende på knap 6700 ha.

1892-1919 blev der i de 4 nordlige kredse ialt oprettet 365 rentegårde som vist i tabel 8.¹⁰⁸

Kreds	Antal ejendomme	Areal i kvadratmeter (1 ha = 10.000 m ²)	Gennemsnitsstørrelse i ha
Haderslev	179	28.469.352	16
Åbenrå	69	14.126.369	20
Sønderborg	1	1.250	1/8
Tønder	116	28.020.622	24
De 4 kredse	365	70.617.593	19

TABEL 8. De nordslesvigske rentegårde 1892-1919.

Rentegårdenes størrelsesmæssige og geografiske fordeling.

Af kortbilaget til tabel 8 fremgår det, at kun godt en fjerdedel af rentegårdene i Tønder kreds lå i Nordslesvig. Til gengæld er nogle

ejendomme i den nordslesvigske del af Bov sogn (som lå i Flensborg landkreds) ikke medregnet blandt de 365 rentegårde. Man noterer sig i øvrigt, at de helt små brug næsten udelukkende blev dannet i Haderslev kreds.

Der nedsattes altså ca. 300 tyske familier i Nordslesvig, men hvor meget de forrykkede det nationale ejerforhold lader sig vanskeligt sige, så længe der ikke foreligger materiale over, hvormange ejendomme der medgik til denne udstykning, og fra hvem de blev erhvervet. I visse egne må rentegårdene dog have styrket det tyske element betydeligt, især i den sydlige del af Åbenrå kreds. Men på trods af dette medførte de ikke så store resultater, som »Den tyske Forening« havde lagt op til, for princippet blev kun i ringe udstrækning anvendt af hjemmetyskerne.¹⁰⁹ Dette manglende lokale initiativ søgte man derfor at afhjælpe gennem dannelsen af en effektiv bosættelsesorganisation.

Tyske bosættelsesselskaber.

Initiativet var udgået fra provinsens »Landwirtschaftskammer«, som gennem sin formands, grev Rantzaus politiserende virksomhed gradvist var blevet engageret i den nationale kamp.¹¹⁰ I august 1909 indledte »Schleswig-Holsteinische gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft« sin virksomhed, for (med Rantzaus ord) at »rejse en vold af tyske kolonister tværs over Nordslesvig«. ¹¹¹ Det var et andelsforetagende med et samlet indskud på 524.000 mark, hvoraf statslige, amtslige og kommunale institutioner havde tegnet den altovervejende part, mens private personer ialt tegnede 85.000 mark.¹¹²

Forud for oprettelsen havde der i landdagen været fremført en række heftige angreb på Nordslesvigs dansksindede. Landdagsmanden Schifferer begrundede et krav om offentlig støtte med en opgørelse fra Haderslev kreds 1908. I følge den var landbrugsjord for 1.770.000 mark og andre erhvervsvirksomheder for 350.000 mark overgået fra tysk til dansk eje, medens tyske fra dansk hånd kun havde erhvervet for ialt 640.000 mark.¹¹³ I februar 1909 bebudede den preussiske indenrigsminister økonomisk støtte til den betrængte tyskhed, men den valgte form, andelene i »Siedlungsgenossenschaft«, førte imidlertid ikke til store resultater. Selskabet blev i 1913 optaget i »Höfebank« (som omtales senere) og havde da ialt i Nordslesvig opkøbt 693 hektar landbrugsjord. Heraf havde

det solgt 5 gårde som fri ejendom, bortforpagtet 5 gårde og oprettet 16 rentegårde.¹⁴ Dets virksomhed havde i de to første år været mærkbar på ejendomsmarkedet, men den fik ingen reel nationalpolitisk betydning.

Heller ikke »Gemeinnützige Kleinsiedlungsgenossenschaft« opnåede iøjnefaldende resultater. Det startede i juli 1910 med sæde i Haderslev. Det dannedes under formen »selskab med begrænset hæftelse« og besad en andelskapital på 52.000 mark. Formålet var at oprette landarbejderboliger med små jordtilliggender, og hertil modtog selskabet efter Lov af 10. august 1909 statstilskud. Men foretagendet ebbede hurtigt ud på grund af manglende efterspørgsel fra landarbejderside. I 1912 indstillede selskabet sin faktiske virksomhed efter at have oprettet 17 småejendomme.¹⁵

De to bosættelsesorganisationer fik således kun en forbigående og i det hele taget beskednen forbedring af den tyske stilling til følge. På længere sigt fik de snarere en negativ virkning, idet danskerne som modtræk mod deres oprettelse stiftede et betydeligt mere effektivt, nationalt arbejdende pengeinstitut.

Nordslesvigske Kreditforening.

Efter alle udtalelser at dømme måtte Nordslesvigs dansksindede befolkning i begyndelsen af 1909 frygte et massivt og økonomisk velfunderet tysk fremstød mod dens talmæssige overlegenhed på landet. Den 6. april samme år nedsatte Vælgerforeningen derfor et 15-mandsudvalg til forberedelse af et modtræk. Indenfor dette udarbejdede Julius Nielsen, H. P. Hanssen og bankdirektør Hübbe, Haderslev, på kort tid et udkast, som blev almindeligt accepteret.¹⁶ Gennem lokale tillidsmænd udsendtes i slutningen af april over hele landsdelen en »Indbydelse til tegning af forretningsandele i Nordslesvigske Kreditforening«. Heri opfordrede en række fremtrædende mænd til dannelsen af et »selskab med begrænset hæftelse«, hvis hovedformål skulle være at yde hypoteklån imod sekundær pant i landejendomme. Andelene var sat til 500 mark (eller multipla af dette beløb) og skulle være fuldt indbetalt efter 12 måneder.¹⁷

Man havde stilet efter en grundkapital på 500.000 mark, men i løbet af et halvt år tegnedes der 1406 andele på ialt 830.000 mark.

Lokalt var fordelingen således:¹¹⁸

Haderslev vesteramt	523 andele på ialt 294.000 mark
Haderslev østeramt	329 andele på ialt 197.500 mark
Åbenrå kreds	221 andele på ialt 130.000 mark
Sønderborg kreds	210 andele på ialt 119.000 mark
Tønder kreds	80 andele på ialt 58.500 mark
Flensborg kreds	43 andele på ialt 31.000 mark

Gennem sin personlige indsats havde landdagsmand Kloppenborg-Skrumsager stærk andel i vesteramtets glimrende repræsentation.¹¹⁹

Nordslesvigsk Kreditforening oprettedes officielt den 1. november 1909 og indledte sin virksomhed den 1. januar 1910. Navnet var for så vidt vildledende, da der ingenlunde var tale om en kreditforening i ordets gængse betydning. Kun de andelshavende var medlemmer, der med en stemme for hver 500 mark på den årlige generalforsamling valgte et tilsynsråd på 17 medlemmer, som igen udnævnte tre direktører og overvågede deres daglige forretningsførelse. Andelene var personlige, og blev de afhændet, skulle tilsynsrådet godkende den nye ejer, før denne kunne udøve medlemsret. Udover hypoteklånsydelse skulle »kreditforeningen« befatte sig med de fleste forretninger, som normalt fandt sted i banker og sparekasser, og dertil skulle den handle med landejendomme, eventuelt udparcellere.¹²⁰ Fra starten havde Julius Nielsen forestillet sig en del af »kreditforeningen«s udlån finansieret gennem udstedelsen af »partialobligationer«, en slags gældsbeviser med dobbelt sikkerhed i landejendomme og i Nordslesvigsk Kreditforening. Disse skulle omsættes frit.¹²¹ Planen måtte imidlertid opgives, og først fra begyndelsen af 1912 kunne virkemidlerne forøges gennem udstedelsen af 4,5 % bankobligationer, funderet i »kreditforeningen«s hypoteker, som i takt med tegningen deponeredes i Haderslev Bank.¹²² Tegningen blev dog ikke nogen stor succes, dertil var Nordslesvigs dansk-drevne pengeinstitutter for kapitalsvage. Kun for nogle få hundrede tusinde mark blev afsat, så der måtte fortsat efter 1912 udvises den yderste forsigtighed i udlånspolitikken.¹²³

Da Nordslesvigsk Kreditforening efter sine statutter måtte anbringe sin kapital mod relativt ringe sikkerhed, blev det af stor betydning, at den fra starten rådede over en stor garantikapital. »5. oktober Foreningen« besluttede nemlig at stille den sine aktiver til disposition, dog med forskellige betingelser. Grundkapitalen skulle

bevares intakt, medmindre »kreditforeningen« led tab. I så fald ville »5. oktober Foreningen« årligt afholde tabet op til 30.000 kr. Den forbeholdt sig ret til at beklæde en af de tre direktørstillinger og fastsætte dennes vederlag, som skulle afholdes af renteindtægten fra dens obligationer. Af de resterende renter kunne »kreditforeningen« henlægge tre fjerdedele til sin reservefond. Tre af »5. oktober Foreningen«s mænd skulle have tilsynsret på linje med tilsynsrådets medlemmer.¹²⁴

Den 21. maj 1910 vedtog forretningsudvalget i »Foreningen af 5. oktober 1898« at sende værdipapirer (og receptisser for sådanne) for et beløb af 425.465 mark til Nordslesvigsk Kreditforening og yderligere bebudedes 56.000 mark.¹²⁵ Det havde allerede da som sin direktør udpeget J. H. Schmidt. De to andre poster besattes med landbrugskonsulent, gårdejer M. Refslund Poulsen og den unge bankuddannede Jens Schmidt.

J. H. Schmidts selvvrådige karakter skaffede ham mange modstandere i »kreditforeningen«s tilsynsråd og i Nordslesvig i det hele taget. Men bag ham stod dels hans tidligere foresatte i »5. oktober Foreningen«, dels tilsynsrådets (omend spinkle) flertal med formanden Julius Nielsen i spidsen.

Hans forhold til meddirektørerne var gnidningsløst. De var formelt ligestillede med ham, men han førte dog reelt ledelsen, selv om arbejdet til en vis grad var differentieret. Den begrænsede kapital gjorde det naturligt at fortsætte arbejdet efter »5. oktober Foreningen«s praksis, men på et enkelt område skete der dog en væsentlig ændring. Nordslesvigsk Kreditforening var ikke underlagt noget hemmelighedskrav og kunne åbent optræde som køber af landejendomme. Schmidt behøvede derfor ikke længere at handle personligt, når der ikke umiddelbart kunne findes en egnet køber til en udbudt gård. Som følge heraf besad »kreditforeningen« til stadighed en række ejendomme, som den under Marten Refslund Poulsens opsyn lod drive med bestyrere, til det blev muligt at videresælge dem.¹²⁶

Udover den långivende virksomhed ydedes der fra kontoret i Haderslev, som lededes af Jens Schmidt, rådgivende assistance til sanering af prioritetsgæld. Først når en landejendoms finansiering ikke kunne klares gennem udnyttelse af de almindelige kreditmuligheder (især »Kreditverband« og »Landschaft«), trådte Nord-

slesvigsk Kreditforening til med direkte økonomisk bistand. Lånene tildelte efter indstilling af J. H. Schmidt og Refslund Poulsen og først efter en indgående undersøgelse af forholdene på stedet. Schmidts forretningsmæssige erfaring og Poulsens landbrugsfaglige uddannelse supplerede her hinanden glimrende. Efter verdenskrigens udbrud begrænsedes »kreditforeningen«s virksomhed til at administrere, hvad den besad af ejendomme. I 1920 erhvervede den en større gård, men begyndte så fra 1921 at afvikle sine forretninger.¹²⁷

Detaljerede opgørelser over Nordslesvigsk Kreditforenings virksomhed lader sig ikke opstille, da dens forhandlingsprotokol må anses for tabt.¹²⁸ Dens samlede indsats gennem långivning og køb er derimod tidligere blevet opgjort. Herigennem medvirkede den til på danske hænder at bevare (eller erhverve) ca. 350 landejendomme med et samlet jordtilliggende på 14.000 ha og til en værdi af 18,5 mill. mark.¹²⁹ Derimod foreligger der intet om den geografiske placering af de enkelte ejendomme. I enkelte danske fremstillinger er det imidlertid blevet nævnt, at man i de sidste år før verdenskrigen begyndte at bosætte unge dansksindede landmænd i Slogs og Vis herreder, umiddelbart nord for den nuværende grænse.¹³⁰ Der sigtes ikke direkte til Nordslesvigsk Kreditforening, men på det tidspunkt har den været det eneste institut, der kunne organisere en sådan bosættelse.

»Lov om styrkelse af tyskheden i nogle landsdele«.

Med Nordslesvigsk Kreditforening lykkedes det for de dansksindede sønderjyder at hævde sig overfor de nye tyske foretagender i konkurrencen om landsdelens jord. Den 8. maj 1912 fremlagdes i landdagen et lovforslag om ejendomsbefæstelse. Det var møntet på de polske og danske provinser, og i motiveringen udtalte landbrugsministeren blandt andet:

»Jeg har for mig en beretning fra den Nordslesvigske Kreditforening, som allerede i nogle år har befattet sig med styrkelsen af dansk besiddelse i de preussiske slesvigske kredse. Den giver dermed også den preussiske statsregering et eksempel på, hvorledes denne ligeledes må bidrage til opretholdelsen og befæstelsen af tysk ejendom i Slesvig. Af hensyn til den kendsgerning, at tysk ejendom er i stadig aftagen i de nordslesvigske kredse Sønderborg, Haderslev, Tønder og Åbenrå, mens på den anden side danskheden trænger

frem, måtte provinsen Slesvig-Holsten omfattes af dette forslag«. Han fremførte, at ejendomsforskydningen i de fire kredse for årene 1910 og 1911 havde medført et nettotab for tyskerne på 10 ejendomme med 322 ha.¹³¹

Med vedtagelsen af denne »Lov om styrkelse af tyskheden i nogle landsdele« den 26. juni 1912 blev Nordslesvig for første gang inddraget under den økonomiske særlovgivning, man kendte fra de østlige provinser. Loven stillede 100 millioner mark til regeringens disposition »til befæstelse og styrkelse af den forhåndenværende sum af tyske landejendomme i de nationalt truede egne af provinserne Østpreussen, Pommern, Schlesien og Slesvig-Holsten«.¹³²

Pengene skulle bruges til erhvervelse af landejendomme, bøndergårde og godser, som udelte eller eventuelt delte skulle omdannes til rentegårde og sælges til tyske landmænd og landarbejdere. Op til 5 mill. mark af beløbet kunne staten anvende til andele i »almennyttige selskaber«, der virkede som mellemmand ved rentegårdsdannelsen (§ 1). Ejendommens bevarelse i tysk besiddelse skulle sikres ved en statslig genkøbsret (til 90 % af taksationsværdien), og ejeren skulle ikke ved retslig kendelse kunne befries fra de ham pålagte forpligtelser (§ 3). Renten (d. v. s. statslånet) skulle kun kunne afløses med begge parter samtykke (§ 2), og ejendommen blev underlagt loven om hovedarvingsret (§ 4), som medførte en temmelig skæv arvedeling.¹³³ Loven havde mødt stærk modstand, også i tyske kredse, men blev dog vedtaget med stort flertal. Den blev imidlertid først underskrevet af Vilhelm II den 12. marts 1913 og fik kun virkning i et års tid indtil udbruddet af 1. verdenskrig.¹³⁴ Samtidig med underskrivelsen blev i en forordning »de nationalt truede områder« defineret. For Slesvig-Holstens vedkommende udgjorde de foruden det nuværende Sønderjylland 10 tilgrænsende sogne i Tønder kreds og 3 i Flensborg landkreds.¹³⁵

Til varetagelse af den administrative side af loven dannedes et institut i Kiel, »Höfebank«, med en aktiekapital på 1 mill. mark, af hvilken staten besad majoriteten. Provinsen, kredsene og byerne tegnede sig for det meste af resten.¹³⁶ (Höfebank overtog som nævnt også resterne af »Schleswig-Holsteinische gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft«). »Höfebank« foretog ejendomsbefæstelsen, det vil sige omdannelsen af en landejendom til rentegård, gennem en sanering af prioritetslånene. Den skaffede et 1. prioritetslån i Kiel-

kreditforeningerne og derefter et ligeledes amortisabelt statslån til en årlig rente på ca. 4 0/0. Den sidste mark af lånet kunne dog ikke afløses, uden at staten indvilligede. »Höfebank« stod overfor staten som kautionist for lånet, men krævede til gengæld lokale garantier for ejendomsbefæsteren. Omdannelsen var befriet for statslige afgifter, men til gengæld var »Höfebank«s provision forholdsvis høj.¹³⁷

Ejendomsbefæstelse betød et kraftigt indhug i den private ejendomsret, hvilket man fra dansk side stærkt påpegede. På længere sigt var dens økonomiske fordele også tvivlsomme, så den danske modagitation fandt betydelig genklang hos Nordslesvigs hjemmetyskere. Men de resultater, som »Höfebank« opnåede i sin korte virketid, var dog betydelige. Der omdannedes ialt 359 ejendomme med 10.726,64 hektar tilliggende jord.¹³⁸ På kredsene var fordelingen:

Haderslev kreds	96 ejendomme med ialt 3.016,26 hektar
Åbenrå kreds	66 ejendomme med ialt 1.722,19 hektar
Sønderborg kreds	16 ejendomme med ialt 263,70 hektar
Tønder kreds	122 ejendomme med ialt 4.087,57 hektar
Flensborg kreds	59 ejendomme med ialt 1.636,92 hektar

Nogen egentlig forskydning i det nationale ejerforhold fik det dog ikke til følge. Det var primært bestående landejendomme, som omdannedes, og »Bindeloven« (som danskerne kaldte den) truede sådan set ikke direkte de danskejede gårde, da de dansksindede i lovteksten klart var unddraget adgang til at benytte princippet. Men en overgang kunne ske via en tysk mellemhandler, og under alle omstændigheder udelukkede danske fra enhver mulighed for at erhverve én gang bundne ejendomme. Økonomisk var det udelukket at tage konkurrencen op, så i stedet greb man til en tilsvarende befæstelse, men på frivillig basis.

»Landeværnet«.

Det skete gennem »Landeværnet«, som stiftedes i Åbenrå den 21. oktober 1913 med H. P. Hanssen som formand. Formålet var »i videst mulig udstrækning at bevare fri mands jord på fri mands hånd«.¹³⁹ Det optog i en vis udstrækning enkeltpersoner som medlemmer, men først og fremmest tilsvarende lokalforeninger, »sogneværn«. Den 1. marts 1914 var der etableret 84 sogneværn (i de 111 sogne, hvor ejendomsbefæstelsesloven havde gyldighed) med ialt 5032 medlemmer, deriblandt adskillige hjemmetyskere. Dertil havde »Landeværnet« små 700 individuelle medlemmer.¹⁴⁰

Dets formål var at udøve en national justits. Medlemmerne forpligtede sig til ikke at sælge deres jord til tyske og til at forhindre andre i det.¹⁴¹ Gennem udsendelse af pjecer, »Landeværnets Arkiv«, som også udkom på tysk, udsprede det oplysninger om »Binde-loven« og dens konsekvenser. Desuden ydede »Landeværnet« gratis bistand til omprioritering af gæld og dannede endelig et hede- og moseudvalg, som fik oprettet flere afvandings- og tilplantnings-selskaber.¹⁴²

Det sidste år før verdenskrigen.

Den preussiske regering havde før 1912 kun til en vis grad ladet sig påvirke af »Den tyske Forening«s krav om en storstilet økonomisk indsats i Nordslesvig. Ganske vist havde det offentlige ydet en vis støtte gennem lån til f. eks. Skærbæk-banken og »Nybyggerforeningen« i Rødding og i 1909 tegnet andele i »Siedlungsgenossenschaft«, ligesom der var blevet anvendt nogle millioner mark til domænekøb, men hidtil havde man dog afholdt sig fra en decideret undtagelseslovgivning. Fra 1912 fandt de nationalistiske synspunkter imidlertid stadig bedre gehør. Den 14. februar 1914 krævede Schifferer i Landdagen, at kreditforeningerne i Kiel skulle nægte lån til dansksindede. Forvaltningsrådet i »Landschaftlicher Kreditverband« tog henstillingen til følge, men danskerne stod ikke uforberedte i denne situation. Vælgerforeningen havde optaget en fortegnelse over samtlige dansksindede medlemmer af »Kreditverband« og kunne mobilisere dem til generalforsamlingen d. 14. maj. Knap 200 danskere mødte frem i Kiel, hvor de besatte de 4 ledige pladser i forvaltningsrådet og forhindrede, at kreditforeningen tegnede andele i »Höfebank«. Herefter vendte »Kreditverband« tilbage til sin neutrale udlånspolitik, men »Schleswig-Holsteinische Landschaft«, i hvilket låntagerne ikke havde stemmeret, satte ikke mere i samme omfang som tidligere penge i danske ejendomme.¹⁴³

Denne officielt inspirerede økonomiske boykot blev det sidste gennemførte initiativ i den organiserede dansk-tyske kamp om Nordslesvigs landbrugsjord før genforeningen. Efter verdenskrigens udbrud indstillede man fra begge sider alle større bestræbelser. Inden denne gennemgang afsluttes, skal imidlertid endnu en plan fremdrages, som, hvis den var blevet gennemført, kunne have medført en særdeles mærkbar forskydning i det nationale ejerforhold.

I begyndelsen af 1914 krævede flere landdagsmænd gentagne gange yderligere forholdsregler gennemført i de nationalt blandede egne. Den 8. marts fremsatte regeringen et lovforslag om udstykning af landejendomme, der blandt andet ville give staten forkøbsret til alle ejendomme på mere end 10 ha, når salget ikke skete til slægtninge af ejeren.¹⁴⁴ Fra dansk og fra polsk side opfattedes loven som rettet mod dem, hvilket benægtes af indenrigsministeren.¹⁴⁵ Selv om der formelt ikke var tale om national særlovgivning, kan der imidlertid næppe herske tvivl om, at en sådan lov ville have været et stærkt våben for en germaniseringspolitik. Men udvalget nåede ikke at færdigbehandle forslaget inden krigsudbruddet, og det kom aldrig til 2. behandling.

Jordkampen. Mål, midler og konsekvenser.

Den nationale kamp om jorden medførte en meget stærk stigning i priserne på landejendomme. I Posen og Vestpreussen steg gennemsnitsprisen for en hektar landbrugsjord således fra 571 mark i 1895 til 1383 mark i 1906.¹⁴⁶ I Nordslesvig var stigningen vel ikke slet så kraftig, men for Røddingegnens vedkommende har M. Refslund Poulsen dog anslået, at den androg 100 % i tiden 1890-1914, og så har han endda korrigeret for driftsmæssige forbedrings indvirkning.¹⁴⁷

Naturligvis må en del af forklaringen på den voldsomme prisstigning søges i landbrugets glimrende konjunkturer fra o. 1890 til 1914. Disse skyldtes dels driftsmæssige fremskridt dels den tyske beskyttelsestold på landbrugsvarer. Men det nationalpolitiske element ved handlerne bragte med tiden ejendomspriserne op over det landøkonomisk forsvarlige. Det fremgår blandt andet af den stedse voksende hypotekgæld, som relativt kom til at udgøre en stadig større procentdel af landmændenes bruttoformue. Sålænge konjunkturerne bar, gav det sig ikke alvorlige udslag, men den alvorlige krise for det sønderjyske landbrug efter genforeningen har sikkert en del af sin forklaring i prisudviklingen før 1. verdenskrig.

Ansvar for den nationale jordkamp i Nordslesvig er fra dansk side altid blevet pålagt tyskerne, en anskuelse, der også deles af den tyske historiker Hedemann Heespen.¹⁴⁸ Der kan næppe heller herske tvivl om, at det var tyskerne, der introducerede en koordineret national bosættelsespolitik i landsdelen, og at danskerne først senere

greb til tilsvarende metoder. Ganske vist havde H. V. Clausen allerede i 1888, altså før noget tysk initiativ forelå, overvejet danselsen af et nationalt arbejdende kreditgivningsinstitut, men ideen var rent defensiv, at muliggøre det for den dansksindede befolkning at bevare sine ejendomme. Naturligvis så han gerne en dansk landvinding, men det vigtigste var at bringe tabene til ophør, at bevare det danske flertal på landet. I øvrigt udelukkede de dansksindedes ringe købekraft enhver tanke om en offensiv rettet mod tyske landejendomme.

De tyske initiativer i begyndelsen af 1890'erne havde derimod et klart offensivt sigte. De skulle fremskynde den langsomme, men dog umiskendelige tilgang af tyskere til Nordslesvigs landejendomme, og således bidrage til en hurtigere nedbrydning af landsdelens danske flertal. Alle senere organiserede tyske fremstød havde dette samme mål, og alle danske modforholdsregler var principielt defensive. Når danskerne bestræbte sig på at erhverve tyske ejendomme (og i perioder kunne forbedre deres samlede stilling), var det udfra ønsket om at udligne deres tilbagegang før århundredskiftet. At de under preussisk styre skulle kunne fortrænge Nordslesvigs tyske befolkningsselement, var en mulighed som ansvarlige danske ledere næppe overhovedet kunne forestille sig, endside søge at realisere.

Ansvar for jordkampen må placeres hos tyskerne. Den påbegyndtes i Nordslesvig på privat basis (men var dog tydeligt inspireret af den officielle politik i øst), og efter nogle år trådte den preussiske stat aktivt til. Men regeringens bestræbelser på at sikre de nationalt blandede grænseegne gennem bosættelsen af en talrig tysksindet landbefolkning lykkedes ikke. Efter Versaillesfreden måtte Tyskland afstå såvel Nordslesvig som Posen og Vestpreussen, og den overvejende del af befolkningen i disse områder var tilhængere af grænseflytningen. Fra 1886 havde tyskerne, mere eller mindre energisk, forfulgt deres mål, uden at en mærkbar forskydning i den nationale sammensætning kunne påvises. Grunden hertil må først og fremmest søges i danskernes og polakernes effektive modforholdsregler, men andre elementer spillede også ind.

Det er et bemærkelsesværdigt træk ved den preussiske lovgivning i denne forbindelse, at den sammenblandede nationale og sociale motiver. Formelt var intet punkt i lovteksterne (men derimod nok i motiveringerne) direkte rettet mod mindretallene. Det var en

geografisk indskrænket lovgivning til fordel for tyske landmænd. Bevillingerne var ikke direkte udset til opkøb af ikke-tyske ejendomme. Rent faktisk blev der da også anvendt betydeligt flere midler til køb af tyskejede. Det var i de nationalistiske, altskye kredse, der åbent taltes om økonomiske midler anvendt mod mindretallene. I den endelige, officielle formulering var midlerne ikke vendt mod nogen befolkningsgruppe. Lovene var ikke nedbrydende, men konstruktive foranstaltninger, og først herefter viste forskelsbehandlingen sig, idet kun den tysksindede befolkning skulle nyde godt af dem.

Lovene indeholdt mange særdeles værdifulde sociale elementer. For eksempel gav rentegårdslovgivningen (som i 1891 fik gyldighed for hele Preussen) et glimrende grundlag for etableringen af en selvejende husmands- og bondestand, men den skæmmedes af, at den lod sig anvende politisk. I danske fremstillinger af den preussiske jordlovgivning har man nok været tilbøjelig til at betone dens nationale og overse eller undervurdere dens sociale baggrund, hvilket dog har sin naturlige forklaring. Dels betød den i Nordslesvig en forskelsbehandling, en deklassering af en gruppe statsborgere, og den blev anvendt som et våben mod danskernes nationale bestræbelser, dels var de sociale forhold i Nordslesvig ret forskellige fra det øvrige Preussens. Jorden var mere ligeligt fordelt, og om et stort, besiddelsesløst landarbejderproletariat var der ikke tale. Sociale brydninger udgjorde ikke noget væsentligt problem. Lovgivningen blev derfor vurderet udfra andre forudsætninger. For eksempel blev »hovedarvingsretten«, som gennem lov i 1896 var blevet indført på alle rentegårde, stærkt angrebet som reaktionær og uretfærdig mod de øvrige arvinger. Den gav vitterligt en skæv arvedeling, hvilket skulle gøre hovedarvingens overtagelse af gården mulig, uden at han måtte tegne alt for store nye prioritetslån til indfrielse af medarvingernes andel. Hovedarvingsretten kunne dog undgås ved testamente, og i andre preussiske provinser betegnede den et fremskridt.

Den nationale idé bag bosættelsesbestræbelserne var blandt andet, at kolonisterne skulle virke som tyske »kulturbærere« og gennem deres kulturelle overlegenhed præge egnen.¹⁹ Noget sådant blev ikke tilfældet. I øst kunne de tyske »ansiedlere« måske nok være den lokale befolkning overlegne i landbrugsmæssig kunnen, men de slog sig ned i nyetablerede, lukkede landsbysamfund og knyttede ikke

mange kontakter udadtil. I Nordslesvig var landbruget højt udviklet gennem den snævre kontakt med foregangslandet Danmark, og i samtidige danske vurderinger harcelleredes der gang på gang over de nyankomnes faglige kunnen. Også fra kompetent tysk side er det blevet indrømmet, at den ofte kunne være af ringe beskaffenhed.¹⁵⁰ Heller ikke på åndelige områder kunne det nye befolknings-element udøve nogen hvervende kraft på sønderjyderne.

Det dobbelte, sammenblandede sigte i de officielle bestræbelser hæmmede fremgangen på begge områder. Havde det udelukkende været socialt, ville man for de samme midler givetvis have udrettet mere, da ejendommene i så fald næppe var steget så kraftigt i pris. Og havde man åbent bekendt sig til og indrømmet den nationale særlovgivning, ville det vel have været muligt, i det mindste i Nordslesvig med dets relativt talsvage befolkning, at ændre ejerforholdet og befolkningssammensætningen mærkbart i løbet af forholdsvis få år.¹⁵¹ Så vidt gik man ikke. I stedet greb man mere eller mindre energisk til midler, som nok var en trussel mod danskheden, men som den dog evnede at modstå. Den nationale forskelsbehandling viste sig endog at have en forstærkende virkning på de dansksindedes modstandskraft. Indtil 1890 blev der normalt ikke taget nationale hensyn ved ejendomshandler, men i løbet af 1890'erne blev det en moralsk pligt for en dansk landmand at bevare sin gård for ligeindede. I almindelighed var det en spontant opstået indstilling, men også mindre idealistiske sønderjyder betænkte sig to gange, før de solgte til tyskere. De risikerede i givet fald at blive hængt ud i pressen og i det hele taget at blive udstødt af deres omgangskreds.

Uden den almindeligt udbredte modstandsvilje hos de dansksindede landmænd havde det været håbløst at forsøge at dæmme op for den bevidste tyske infiltration. De organiserede midler, man havde til rådighed, var ret beset utroligt svage. »5. oktober Foreningens og Nordslesvigsk Kreditforenings samlede udlån androg kun nogle få millioner mark. Det må man tage i betragtning, før man overhovedet leder efter hovedlinjer i danskernes strategi i jordkampen.

Som forholdene var, måtte bestræbelserne hovedsageligt gå ud på at sikre de bestående danskejede gårde mod overgang til tysk eje, men på det punkt lå initiativet hos modparten. Det var dens bestræbelser, der blev retningsgivende for, hvor man skulle sætte ind, så

når en stor procentdel af »5. oktober Foreningen«s støttegivning blev koncentreret på Røddingegnen, var det ikke så meget et udtryk for en dansk som for en tysk politik. I anden række kunne man så forsøge at erhverve tyskejede landbrug, men konsekvente eller planmæssige opkøb var udelukkede. Dertil var midlerne alt for begrænsede. Hvad J. H. Schmidt kunne erhverve under sin virksomhed for »Foreningen af 5. oktober 1898« og Nordslesvigsk Kreditforening, afhang af det almindelige tyske udbud. Han var ikke i stand til at betale urimelige overpriser og besad således ikke den økonomiske tiltrækningskraft, som f. eks. domæneforvaltningen kunne have på danskere. Når det alligevel forholdsvis hyppigt lykkedes for ham at formidle tyske ejendomme over på danske hænder, skyldtes det hans handelstalent i forbindelse med et omhyggeligt forarbejde. Gennem sine tillidsmænd blev han orienteret om potentielle tyske sælgere overalt i Nordslesvig og på et så tidligt tidspunkt, at han blev i stand til at forsøge sig, før udbuddet blev almindeligt kendt.

På denne vis var det ikke muligt særligt energisk at iværksætte en dansk bosættelsespolitik i enkelte, afgrænsede områder, selv om det kunne forekomme ønskeligt. H. V. Clausen havde tidligt (bl. a. i sin store undersøgelse af gårdenes fordeling) henledt opmærksomheden på »den truede firkant«, som var afgrænset af linjer trukket mellem Flensborg, Åbenrå, Løgumkloster og Tønder. Her var det danske flertal ret spinkelt og havde et stort behov for støtte. Dette var klart allerede i 1894, men »5. oktober Foreningen« var dog ikke i stand til at udrette noget der. Derimod synes det, som om Nordslesvigsk Kreditforening koncentrerede en del af sin indsats langs Nordslesvigs sydgrænse, men hvor meget det betød for den nationale ejendomsfordeling, lader sig ikke sige. Men de mange rentegårde, der blev grundlagt i dette område, har tyskerne næppe tabt terræn.

Megen samtidig kritik blev fremsat mod den måde, »5. oktober Foreningen« og Nordslesvigsk Kreditforening forvaltede deres opgave på, eller rettere sagt, kritikken rettedes mod J. H. Schmidt, den suveræne leder af begge foretagender. På intet tidspunkt var det dog hovedlinjerne i arbejdet, der anklagedes, derimod hans vurderinger i enkelttilfælde. Schmidt modtog under sin virksomhed mængder af ansøgninger om økonomisk bistand, langt flere end

han havde økonomiske muligheder for at efterkomme. Han måtte disponere forsigtigt over sine midler og i hvert enkelt tilfælde skønne, om hjælp kunne og burde ydes. At hans afslag vakte bitterhed, var naturligt, men heller ikke de støttede var altid fuldt tilfredse med bistandens størrelse. Hertil kom, at hans lidet diplomatiske væsen næppe har gjort utilfredsheden mindre.

Formodentlig har Schmidt skønnet forkert adskillige gange og således fortjent en del af kritikken, men en vis margin for fejlvurderinger må dog indrømmes en mand, som i løbet af 15 år skulle dømme i hundredvis af tilfælde. Intet menneske i en tilsvarende situation kunne have undgået fejltagelser og kritik, og næppe nogen anden kunne have udrettet en så stor og fremragende indsats, hvad meddirektøren i Nordslesvigsk Kreditforening, Marten Refslund Poulsen, uforbeholdent har givet udtryk for: »En mand, der kunne erstatte Schmidt i jordkampen, fandtes ikke. Denne min udtalelse har vægt, for der er ingen, der har set hans arbejde på så nært hold som jeg«. ¹⁵²

I de første 30 år efter afståelsen fra Danmark gav de nationale modsætninger sig ikke udslag på ejendomsmarkedet. En del af de udvandrede danske landmænd blev erstattet med nyankomne tyskere, men det var en naturlig proces, som ikke dirigeredes af nogen politisk organisation. Den foregik i et sindigt tempo og resulterede kun i en tilbagegang i antallet af danskejede gårde på et par procent.

I de følgende 20 år blev stadig mere energiske nationalpolitiske bestræbelser udvist overfor landbrugets ejerforhold. Der foreligger ikke noget samlet materiale, som klart belyser resultatet af disse bestræbelser. På grundlag af forskellige oplysninger skulle det imidlertid være muligt at danne sig et billede deraf.

I 1890'erne vandt tyskerne stærkt frem som følge af »Nybyggerforeningen«s uhæmmede virksomhed på Røddingegnen. Derved fik en tidligere rent dansk egn et stærkt tysk islæt. For Nordslesvig i det hele taget må dette have betydet en relativ dansk tilbagegang af samme dimensioner som tabet i alle de foregående år, ja, snarere et endnu større tab. Gennem etableringen af »Foreningen af 5. oktober 1898« bragtes den forcerede tyske bosættelse til ophør. »Nybyggerforeningen« måtte indstille sin virksomhed i 1901, og danskerne mødte i 5-6 år kun organiseret konkurrence, når det gjaldt de helt

store domæne-egnede gårde. I denne tid lykkedes det «5. oktober Foreningen» at generhverve en del af det tidligere tabte, så det samlede antal af dansksindede landejendomme må formodentlig være steget både absolut og relativt. Perioden 1906-10 lader sig vanskeliggere vurdere, men udviser næppe store forskydninger. Gennem den forcerede rentegårdsdannelse nyetableredes der dog ved udstykning et større antal brug, hvilket kan have betydet en procentvis stigning i antallet af tyske ejendomsbesiddere.¹⁵³ 1910-11 kunne danskerne (i følge tyske opgørelser) notere sig for en beskednen absolut fremgang, og derefter har parterne vel nogenlunde holdt hinanden stangen.

Ovenstående skøn forudsætter, at nationale tab og gevinster ved private, uorganiserede handler så nogenlunde har opvejet hinanden. Dette synes måske betænkeligt, set på baggrund af den tyske fremgang før 1890. Men dog er det snarere et spørgsmål, om ikke danskerne efter århundredskiftet erhvervede mere, end de mistede gennem individuelle handler. H. V. Clausens undersøgelse viste allerede en beskednen fremgang i antallet af danskejede gårde fra 1888 til 1893, og siden var den nationale modstandsvilje blevet stærkere mobiliseret, mens den tillokkende prisbillighed forsvandt.

Den endelige vurdering af jordkampens betydning i Nordslesvig må blive, at den overhovedet ikke forrykkede den samlede nationale stilling på landet, eller i det mindste kun påvirkede den forsvindende lidt. Den havde voldsomme virkninger på mange områder, men selve dens målsætning, en national forskydning i den nordslesvigske selvejende landmandsstand, blev ikke virkeliggjort. I 1914 ejede de dansksindede nogenlunde lige så mange landejendomme, som de gjorde i 1890, og tyskerne havde ikke forøget deres antal synderligt.

Lige så lidt som periodens øvrige tvangspolitik formåede de tyske bestræbelser på jordfordelingens område at svække danskheden i Nordslesvig. Men fremstødet var farligt og blev kun overvundet i kraft af et dygtigt ledet forsvar og en offervillig og nationalt bevidst befolkning.

»Kampen om jorden var en væsentlig side af den danske kamp i årene op til 1914, fordi bønderne i ethvert samfund er den af staten mindst afhængige befolkningsdel.«¹⁵⁴ Den almene gyldighed af begrundelsen for denne påstand kan måske betvivles, men den gjaldt

i Vilhelm II's Preussen. I et område som Nordslesvig var det af vital betydning for danskhedens hævvelse, at den til stadighed kunne dominere landbruget, thi dette erhverv spillede en altovervejende rolle i landsdelens økonomiske og samfundsmæssige struktur.

KILDER OG LITTERATUR

Rigsarkivet, København:

»Foreningen af 5. oktober 1898«, dens arkiv (forkortet *Oktoberforeningens arkiv*), lektor H. V. Clausens arkiv, og landdagsmand Julius Nielsens arkiv. Endvidere er Niels Hjorts, Carl Kruses og Villars Luns arkiver forgæves undersøgt for relevant materiale.

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå:

Gårdejer J. H. Schmidts privatarkiv.

Af den benyttede litteratur vil der ofte blive refereret til:

Clausen, H. V.: Fra Köllerpolitikens dage. I *Festskrift* til H. P. Hanssen (1932), s. 330-41.

Clausen, H. V.: *Nordslesvig 1863-93*. Den nationale stilling på landet. I *SJy Årb* 1894, s. 33-146.

Hanssen, H. P.: *Fra Kampårene*. Afhandlinger og foredrag I-II (1927-29).

Hanssen, H. P.: *Köllerpolitikken*. Særtryk 1907 (af *SJy Årb* 1903-07)

Hanssen, H. P.: Om vor bondestands købeevne og salgstrang. I *SJy Årb* 1891, s. 312-20.

Hanssen, H. P.: *Et Tilbageblik* II-IV (1930-34).

Hanssen, H. P.: Tyske ejendoms køb i Nordslesvig. I *SJy Årb* 1897, s. 249-71.

Hübbe, Chr.: Det nordslesvigske *Pengevæsen*. I *SJy Årb* 1910, s. 82-121.

Hübbe, Chr.: *Vore Kreditforhold*. I *SJy Årb* 1912, s. 129-72.

Japsen, G.: *De nordslesvigske sparekassers historie* (1970).

Jessen, Franz v.: *Håndbog* i det slesvigske spørgsmåls historie 1900-1937, bd. I (1938).

Jørgensen, Harald: *To Ungdomsvenner*. H. P. Hanssen - H. V. Clausen. En brevvæksling (1962).

Landeværnets Arkiv, nr. 1-4 (1913-14).

Mordhorst, H. H.: *Der landwirtschaftliche Hypothekarkredit in Schleswig-Holstein* (Tübingen 1914).

Poulsen, M. Refslund: *Erindringer* I-II (1955-57).

Skalweit, August: *Agrarpolitik* (Berlin 1923).

Svendsen, Nicolai: *Kampen om jorden*. I *Jessen Håndbog*, bd. 1, s. 89-118.

Sønderjyske Årbøger (1889 ff.). Diverse årgange. Forkortes *SJy Årb*.

Thomsen, Kr. Refslund: Den finansielle udvikling i de sønderjyske landsdele før, under og efter krigen. I *Sjy Arb* 1926, s. 78-115.

I noterne henvises der til ovenstående ved angivelse af den kursiverede del af titlen. Yderligere litteratur angives uforkortet.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Svendsen. Den store »Geschichte Schleswig-Holsteins«, som begyndte at udkomme i 1955, vil med tiden måske give en bedre tysk dækning.
2. Hartung: Deutsche Verfassungsgeschichte (5. udg., Stuttg. 1950) s. 287 ff.
3. Mann: Deutsche Geschichte des XX. Jahrhunderts (Frankf. am M. 1958) s. 23.
4. Elsass-Lothringen var et særligt »rigsland«, styret af en kejserlig statholder. Først i 1911 fik det en forfatning og repræsentation i Rigsdagen. Da dets status var en anden end Nordslesvigs og de polske provinser, vil der ikke blive draget sammenligninger.
5. Hartung (se note 2) s. 297 ff.
6. Et statsministerielt cirkulære af 1898 pålagde stats- og kommunalembetsmænd (også lærere) pligt til at være foregangsmænd i alle fortyskningsbestræbelser, bl. a. nævntes dannelse af økonomiske interessentskaber. (Hanssen Kampårene I, s. 57 f.).
7. Grot, Zdzislaw: Pruska polityka Narodowosciowa w Szlezwiku (Poznan 1967), med engelsk og tysk resumé.
8. Hanssen Kampårene I, s. 49 ff.
9. Sering: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein (Berlin 1908), s. 15 f.
10. Svendsen, s. 93.
11. Mordhorst, s. 19. Gældsprocenten er udregnet som de på landejendommene hvilende forpligtelser i forhold til ejendommenes salgsværdi + ejerens formue.
12. Hanssen Tilbageblik II, s. 145, mener det modsatte. Wests beregninger findes i Franz v. Jessens Håndbog i det nordslesvigske spørgsmåls historie (1901), s. 303 ff.
13. Hedemann-Heespen: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit (Kiel 1926), s. 761.
14. Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909 (1910), s. 69.
15. Mordhorst, s. 26 f.
16. Se nærmere hos Poul Nissen: Om ansættelsen til Grundsteuerreinertrag ... I *Sjy Arb* 1950, s. 264-84.
17. Jørgensen Ungdomsvenner, nr. 27. Det er nogenlunde samme idé, som senere realiseres med Foreningen af 5. oktober 1898. Se også nr. 54 og 74.
18. Clausen: Nordslesvig 1863-93. I *Sjy Arb* 1894, s. 33-146. Hertil henvises for mere detaljerede oplysninger.
19. Clausen Nordslesvig, s. 36 ff.
20. Nik. Andersen: De tyske rigsdagsvalg ... I *Sjy Arb* 1912, s. 185.
21. Clausen Nordslesvig, s. 40. Efter afslutningen af 1. slesvigske krig var hertugen af Augustenborgs ejendomme i Åbenrå og Sønderborg amter blevet inddraget til fordel for den danske krone.
22. Hanssen *Sjy Arb* 1891, s. 312-20.
23. Clausen Nordslesvig, s. 70.
24. I det senere afsnit om rentegårdene omtales Den kgl. Besættelseskommission.

25. Citeret efter Hanssen Sjø Årb 1891, s. 312 f.
26. Hanssen Sjø Årb 1891, s. 313 og 319.
27. Hanssen Sjø Årb 1897, s. 249-71.
28. Hanssen Sjø Årb 1897, s. 257 f. 1865-90 havde tilvandrede tyskere erhvervet 21 gårde i Haderslev østeramt, 19 i Åbenrå kreds, 14 i Sønderborg kreds, men kun 10 i Haderslev vesteramt.
29. Hanssen Köllerpolitikken, s. 149-68. Hanssens behandling synes at ligge til grund for alle senere danske fremstillinger. I tyske fremstillinger forbigås foreningens afslutning, se således Sievers: Die Köllerpolitik . . . (Neumünster 1964), s. 156 ff.
30. Hanssen Köllerpolitikken, s. 168.
31. Schmidts arkiv, nr. 26. Foredrag d. 6. dec. 1935.
32. Refslund Poulsen: »Nybyggerforeningen for det vestlige Nordslesvig«. I Sjø Årb 1914, s. 49-64, findes en mere detaljeret, men dog ufuldstændig opgørelse.
33. Svendsen, s. 96.
34. En udførlig behandling findes i Hanssen Köllerpolitikken, s. 178-205.
35. Sammenlign Hanssen Sjø Årb 1897, s. 261 og 267.
36. Sievers: Die Köllerpolitik, s. 156 f. Hanssen Köllerpolitikken, s. 167.
37. Hanssen Köllerpolitikken, s. 176.
38. For mere detaljerede oplysninger henvises til Svendsen, s. 101 ff. og Lebeck: Domænerne i Haderslev amt (1912).
39. Den for sin hårde politik kendte Math. v. Köller var overpræsident i Slesvig 1897-1901. I 1909 bebudede regeringen i landdagen en skærpet germaniseringspolitik i Nordslesvig.
40. Svendsen, s. 104.
41. Mangelen på dansksindede liebhavere til de udbudte ejendomme var ganske vist også stor, men tildels også af økonomisk natur. Med større pekuniær støtte til ubemidlede unge landmænd kunne mangelen overvindes.
42. Wolff: Om landbrugets kreditforhold. I Sjø Årb 1893, s. 12-27.
43. Mordhorst, s. 75 f. Reaktionen på Wolffs artikel er skildret af Japsen, s. 199-210.
44. Jørgensen Ungdomsvenner, nr. 96.
45. Jørgensen Ungdomsvenner, nr. 137.
46. Svendsen, s. 98.
47. Hanssen Tilbageblik IV, s. 102.
48. Thomsen Sjø Årb 1926, s. 85 f.
49. Selv om der ikke foreligger nogen statistik over det, må gældsprocenten også efter århundredskiftet være steget ret stærkt. En opgørelse over indtegnede og slettede prioriteter i landdistrikterne for 1900, 1904-08 og 1908 (som dog også inkluderer ikke-landbrugsejendomme) tyder stærkt derpå. For de 4 nordlige kredse var tilvæksten i prioritetslån i 1900 på 3.397.500 mk., det årlige gennemsnit 1904-08 var på 8.546.500 mk., og i 1908 var tilvæksten 10.346.500 mk. I tallene er der dog ikke taget hensyn til betalte afdrag, idet prioriteterne slettedes i deres helhed efter fuldendt amortisation. (Beregnet efter Iversen: Statistiske bidrag . . . I Jessen Håndbog, s. 233).
50. De nordslesvigske sparekasser tog 4,75-5,0 % i årlig rente af prioritetslån indenfor de rammer, som Kreditverband og Landschaft dækkede mod 3-4 % (Hanssen Tilbageblik II, s. 146).
51. Thomsen Sjø Årb 1926, s. 80.

52. Mordhorst, s. 69 f.
53. Hanssen Tilbageblik II, s. 254 ff. Se dertil Japsens gennemgang s. 227-38 og Skovrøy og Hanssen: Loven vedr. selskaber med begrænset hæftelse (1901).
54. Japsen, s. 239 og 256.
55. Efterfølgende skildring bygger især på Mordhorst, s. 55-68, men også på Hübbe Kreditforhold, s. 137-44.
56. Mordhorst, s. 23.
57. Hübbe Kreditforhold, s. 138.
58. Thomsen Sjø Årb 1926, s. 83.
59. Efterfølgende bygger især på Mordhorst, s. 30-54, men også på Hübbe Kreditforhold, s. 145-47.
60. Hübbe Kreditforhold, s. 145.
61. Ifølge Thomsen Sjø Årb 1926, s. 83, androg udlånet fra »Zentral-Bodenkredit«, de tyske sparekasser og andre tyske långivere tilsammen 20 mill. mk.
62. Clausen Festskrift, s. 335.
63. Illustreret Tidende 1903, s. 665 f. (Nekrolog ved E. Meyer).
64. Udover biografiske opslagsværker kan der henvises til Stein: Holger Petersen (1943) og Holger Petersen: Min slægtebog (1918).
65. Clausen Festskrift, s. 334 f.
66. Se ud over opslagsværker også Hübbe og Andersen: Haderslev Bank 1875-1925 (1925), s. 176 ff.
67. Clausen Festskrift, s. 335.
68. Oktoberforeningens arkiv, I.
69. Clausen Festskrift, s. 338.
70. Listen er gengivet efter Oktoberforeningens arkiv, I.
71. Oktoberforeningens arkiv, III.
72. Oktoberforeningens arkiv, IV. (Niels Hjorts koncept).
73. Oktoberforeningens arkiv, IV (H. V. Clausens beretning om virksomheden i de første 5 år). Bidragslisterne må være mangelfuldt ført, da en sammentælling udfra dem giver et beløb på ca. 450.000 kr., ydet af 660 personer. Overføres listernes gennemsnitlige bidragsstørrelse til det endelige beløb, bliver foreningens samlede medlemstal 768.
74. Fremstillingen støtter sig især på Oktoberforeningens arkiv, I-II.
75. Oktoberforeningens arkiv, I. D. 9. maj 1899 er den eneste gang, det er nævnt i de bevarede papirer.
76. Clausen Festskrift, s. 337.
77. Se udover biografiske håndbøger Hejmdal, d. 23.-24. aug. 1937, Bech: Et langt liv ... (Sprogforeningens Almanak 1943, s. 47-55), Poulsen Erindringer og endelig adskillige foredrag i Schmidts arkiv, nr. 26.
78. At benytte et ejendomsmæglerfirma som dække havde man haft i tankerne fra starten. Se Julius Nielsens udkast til et sådant med beregninger over rentabiliteten, af 12. juli 1898 i Oktoberforeningens arkiv, IV.
79. Oktoberforeningens arkiv, I (d. 20. april 1901).
80. Oktoberforeningens arkiv, I (d. 9. maj 1899). I presserende tilfælde kan han på egen hånd disponere over indtil 3000 mk.
81. I Clausen Festskrift, s. 340, erindrer han ikke et eneste tilfælde af misligholdelse. Det sker dog i flere tilfælde, se f. eks. Oktoberforeningens arkiv, I (d. 30. nov. 1903).
82. Oktoberforeningens arkiv, I-II. En sammentælling herudfra viser, at foreningen til 1910 anvendte knap 900.000 mk.
83. Oktoberforeningens arkiv, I-II.

84. Clausens arkiv, H. Listen er skrevet af J. H. Schmidt.
85. Sammenlign et regnskab fra foråret 1904 i Oktoberforeningens arkiv, IV.
86. Der er dog utvivlsomt foregået en større tilvandring til vesteramtets landbrug fra Als og Sundeved, men køberne derfra har gennemgående kunnet klare sig selv (sammenlign Svendsen, s. 101).
87. Svendsen, s. 99.
88. I Clausens arkiv, H, findes en af Schmidt skrevet fortegnelse, dateret d. 13. nov. 1903, over ejendomme, foreningen har medvirket til at bevare på danske hænder uden at yde pekuniær bistand. Den tæller 34 ejendomme med 1897 ha til en værdi af 1.785.600 mk.
89. Kortet findes i Clausens arkiv, H. Forklaringen til det derimod i Oktoberforeningens arkiv, IV (Diverse oplysninger om sprogekort ...).
90. Oktoberforeningens arkiv, II (d. 14. febr. 1922).
91. Oktoberforeningens arkiv, IV (status pr. 31. dec. 1921). En del blev dog afskrevet, inden Flensborgbanken overtog formuen.
92. Se f. eks. brev af 29. febr. 1904 fra Clausen til Hjort i Oktoberforeningens arkiv, IV.
93. Se Clausen Festskrift, s. 339, og sammenlign med Niels Møllers brev af 4. maj 1904 i Schmidts arkiv, nr. 9.
94. Clausens arkiv, A. Brev af 4. dec. 1899 fra J. H. Schmidt.
95. Skildringen bygger især på brevene i hans privatarkiv.
96. Kamphövener: Urgermanerne i Abildstorp (Sprogforeningens Almanak 1938, s. 91-99) giver en ganske vist litterært udformet skitse af dette. Dertil Poulsen Erindringer I, s. 255 f.
97. Der er kun tale om løst skøn. »5. oktober Foreningen« støttede ifølge Svendsen, s. 99, ialt 237 ejendomme, men disse er langt fra alle repræsenteret i brevene i Schmidts arkiv. Mange af hans andre foretagender har formodentlig heller ikke sat sig spor. Brevene repræsenterer lavt sat 400 tilfælde, som naturligvis ikke alle førte til et for danskheden gunstigt resultat. En indgående analyse er ikke foretaget, da hensigten blot er at underbygge påstanden om Schmidts store personlige indsats.
98. De prussiske klassevalg medførte bl. a., at kredsdagenes (amtsrådenes) ene tredjedel blev udpeget af en meget fåtallig gruppe (sjældent over 50) af de største grundejere. (Jvfr. Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909, s. 177 ff.
99. Se adskillige breve fra J. H. Schmidt i Clausens arkiv, A.
100. Trøjborg- og Søgårdhandlen kan følges i Clausens, Nielsens og Schmidts arkiver. Se breve 1906-07 fra bl. a. H. V. Clausen, B. Høyer, H. A. Knudsen, Kr. Linnet, Villars Lunn, Julius Nielsen, Holger Petersen og J. H. Schmidt. Sammenlign også Jørgensen Ungdomsvenner, nr. 242-248, og Schmidts arkiv, nr. 23. (Papirer vedr. Trøjborghandlen).
101. Oktoberforeningens arkiv, I-II. Indførelser juni 1906, 3. april 1907 og 3. nov. 1909. Dertil i IV en udateret beregning »Raben køber Søgård«. Se også note 100.
102. Oktoberforeningens arkiv, I (april 1907) og Clausens arkiv, H (i en status over foreningens aktiver 1914 figurerer Schmidt med et lån på knap 30.000 mk.).
103. Clausens arkiv, A (Brev af 11. febr. 1909 fra Julius Nielsen).
104. Skalweit, s. 129 ff.
105. I Bernhard: Die Polen-frage (2. udg. Leipzig 1910) er loven aftrykt i sin helhed s. 265 ff. Samme værk giver en detaljeret gennemgang af den polsk-

- tyske jordkamp. Kommissionen tildeltes gentagne gange store bevillinger, 1886-1913, ialt 950 mill. mk. (Hanssen Kampårene II, s. 22).
106. Svendsen, s. 105.
 107. Hübbe Kreditforhold, s. 148 ff.
 108. Tabellen er opstillet efter Retzmann: Die Kulturwerte der Rentengüter (Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920, s. 116-20), s. 117. Kortet efter samme, s. 118.
 109. Se f. eks. Den tyske Forenings kvartalsskrift, Die Nordmark 1909, s. 32-34, og 1910, s. 12-13.
 110. Hedde: Die Tätigkeit der Landwirtschaftskammer ... (Kiel 1921). Kammeret var en halvoffentlig, landøkonomisk sammenslutning og havde fra starten i 1896 både danske og tyske medlemmer. Men trods dets uomtvistelige faglige værdi havde danske landboforeninger og mejerier trukket sig ud af det i protest mod formanden, grev Rantzaus politiske linje (sammenlign Sønderjyllands Historie V, s. 254).
 111. Sjø Årb 1910, s. 289 (dagshistorie).
 112. Hanssen Tilbageblik IV, s. 101 f.
 113. Svendsen, s. 107 f.
 114. Hanssen Tilbageblik IV, s. 102.
 115. Se Nordmark 1912, s. 87, og Hanssen Tilbageblik IV, s. 102. Loven af 10. 8. 1909 gjaldt ikke hele Preussen, men udover de nationalt blandede områder kun Brandenburg og Hannover (Skalweit, s. 152).
 116. Poulsen Erindringer I, s. 239.
 117. Indbydelsens fulde ordlyd er gengivet i Hübbe Pengevæsen, s. 107 f.
 118. Hübbe Pengevæsen, s. 108.
 119. Poulsen Erindringer I, s. 240.
 120. Udkast til vedtægter for Nordslesvigsk Kreditforening (8 s., trykt i Åbenrå 1909).
 121. Poulsen Erindringer I, s. 240 og 243 f.
 122. Prospekt og emissionsbetingelser er aftrykt i Hübbe Kreditforhold, s. 152 ff. Prospektet er interessant, da det åbent omtaler den dansk-nationale mål-sætning.
 123. Poulsen Erindringer I, s. 249. Bankobligationerne handledes også i Danmark, hvor »5. oktober Foreningen«s forretningsudvalg afsatte for mindst 100.000 mk. (se brev af 6. febr. 1912 fra S. Nellemann i Nielsens arkiv, A).
 124. Nielsens arkiv, D 1 (udkast til overenskomst ... tilstillet Julius Nielsen m. fl. af »5. oktober Foreningen«, dateret juli 1909).
 125. Oktoberforeningens arkiv, II.
 126. Om Nordslesvigsk Kreditforenings daglige forretningsgang henvises til Poul-sens Erindringer I, s. 237-71.
 127. Poulsen Erindringer II, s. 83 ff.
 128. Poulsen Erindringer II, s. 94.
 129. Svendsen, s. 110. Sammenlign Poulsen Erindringer II, s. 95.
 130. Således Fink: Rids af Sønderjyllands historie (3. udg. 1955), s. 200.
 131. Jessen Håndbog, s. 487 f. (Stenografisk referat af landdagsmødet).
 132. Lovens fulde ordlyd er gengivet i Landeværnets Arkiv, nr. 2, s. 17 ff. Bemærk, at de tre førstnævnte provinser heller ikke tidligere havde været underlagt den særlovgivning, som kendtes i Posen og Vestpreussen.
 133. Jvfr. Landeværnets Arkiv, nr. 1, s. 8 ff.
 134. Svendsen, s. 113.
 135. Landeværnets Arkiv, nr. 3, s. 34.

136. Hanssen Tilbageblik IV, s. 110.
137. Landeværnets Arkiv, nr. 4, s. 51 f., 59, 62.
138. Officielle tyske tal citeret efter Svendsen, s. 115.
139. Svendsen, s. 115.
140. Landeværnets Arkiv, nr. 4, s. 63 f.
141. Poulsen Erindringer I, s. 276.
142. Hanssen Tilbageblik IV, s. 117.
143. Hanssen Tilbageblik IV, s. 151 ff. Poulsen Erindringer I, s. 271 ff.
144. Svendsen, s. 117.
145. Jessen Håndbog, s. 522 f. (stenografisk referat af landdagsmødet d. 21. marts 1914).
146. Bernhard: Die Polenfrage, s. 568.
147. Refslund Poulsen: »Nybyggerforeningen for det vestlige Nordslesvig« (Sjy Årb 1914), s. 51. Jordpriserne på Røddingegnen var dog i 1890 unaturligt lave.
148. Hedemann-Heespen: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein, s. 771.
149. Skalweit, s. 138.
150. Retzmann: Die Kulturwerte der Rentengüter (Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920, s. 116-20).
151. »Den kgl. preuss. Bosættelseskommission« erhvervede i Posen og Vestpreussen 1886-1916 ialt 462.000 ha jord, hvor den oprettede 19.557 selvstændige rentegårde og 2170 brug, som bortforpagtedes. Tre fjerdedele af de etablerede tyske familier stammede fra andre egne (Skalweit, s. 134 og 138). Det samlede landbrugsareal i de 4 nordligste kredse i Slesvig udgjorde kun 367.553 ha.
152. Poulsen Erindringer I, s. 232.
153. Også fordi danskerne af mangel på egnede købere måtte gå den anden vej, nemlig sammenlægge landbrug. 1895-1907 nedlagdes 711 selvstændige landejendomme i Nordslesvig, eller 3,8 % (Hanssen Tilbageblik IV, s. 103).
154. Fink: Rids af Sønderjyllands historie, s. 200.

Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918-20

Af Dorrit Andersen

Indledning

Kieleropstanden og dens følger

Om morgenen den 4. november 1918 valgte marinesoldaterne i Kiel et soldaterråd, 40.000 soldater var i oprør, og den røde fane hejstes over slagskibene.

Den første verdenskrig havde nu varet over fire år, og krigstrætheden var udbredt i befolkningen. Imidlertid havde flådeledelsen lagt hemmelige planer om at sende flåden til søs i slutningen af oktober for at udkæmpe et afgørende og måske selvmorderisk slag mod den engelske flåde. Men matroserne på flere krigsskibe i Wilhelmshaven gættede admiralernes hensigter og gjorde mytteri. Flådefremstødet måtte opgives. Mere end tusinde mytterister blev arresteret og sendt til militærfængsler i Kiel for at blive stillet for en krigsret. I Kiel bredte oprøret sig videre. Soldaterne forlangte deres fængslede kammeraters frigivelse, og efter flere dages uroligheder valgtes så et soldaterråd, der skulle overtage magten.

Oprørsbevægelsen blev nu ført langt ud over sit oprindelige formål, fangebefrielsen, og forandrede sig til en omstyrtelsesbevægelse, der endte med afsættelse af de militære befalingsmænd og soldaterrådets magtovertagelse. Også byens arbejdere sluttede sig til bevægelsen. De dannede et arbejderråd, og bevægelsen havde hermed fået en utvetydig politisk karakter — forbilledet for rådene fandtes i den russiske 1917-revolutions sovjetter. Fra Kiel bragte soldater oprørsparolen videre, og bevægelsen omfattede i løbet af få dage hele landet. I de første dage lå initiativet hos soldaterne. Derefter blev der mere og mere tale om en fælles aktion af soldater og arbejdere.

Kielerrevolten satte den udvikling i gang, der beseglede kejserdømmets skæbne. Om aftenen den 9. november udråbtes den tyske

republik, der fik socialdemokraten Ebert som rigskansler. Den nye regering sammensattes af repræsentanter for de to socialdemokratiske partier, flertalssocialisterne (SPD) og de uafhængige (USPD). USPD var blevet grundlagt i 1917 af oppositionelle socialdemokrater i protest mod SPD's voksende nationalisme og samarbejde med de borgerlige partier.

Flertalssocialisterne og en del af de uafhængige mente, at revolutionens mål var nået med magtovertagelsen den 9. De havde nok i en borgerlig-demokratisk revolution og ønskede ikke dyberegående samfundszændringer. Derfor måtte de betragte rådene som et overgangsfænomen, indtil de styrende organer var blevet nyvalgt efter den almindelige og lige valgrets principper. Men flertallet i USPD ønskede en forsigtig socialisering og en forfatning, hvor rådssystemet på en eller anden måde var indbygget som en ligeberettiget faktor i forfatningen ved siden af parlamentet. Disse uoverensstemmelser mellem regeringspartierne bidrog til, at USPD-repræsentanterne 29. december trådte ud af regeringen, som så blev en ren SPD-regering.

En venstrefløj i USPD, spartakisterne, ønskede at gå endnu længere. Rådene skulle være det bærende element i forfatningen i et socialistisk Tyskland. Den 30. december havde spartakisterne forladt USPD og stiftede Tysklands kommunistiske parti (KPD), der ikke fik held med at føre revolutionen videre. Fra januar 1919 rådede der borgerkrigslignende tilstande i store dele af Tyskland, hvor SPD-regeringens militær nedkæmpede de revolutionære.

Regeringens politik betød, at rådene ved midten af 1919 havde mistet det meste af deres indflydelse. Denne proces lettedes af, at SPD fra begyndelsen havde været i flertal i arbejdsrådene.¹

Rådsbevægelsen i Slesvig-Holsten

I Kiel var bevægelsen hurtigt kommet under SPD's ledelse. Den 4. november var rigsdagsmanden Gustav Noske blevet sendt til Kiel som repræsentant for partiet. Da soldaterne savnede en ledelse, var det let for Noske at blive valgt til formand for soldaterrådet den 5., og den 6. november blev han valgt til guvernør for provinsen Slesvig-Holsten. Den 7. november udsendte arbejder- og soldaterrådet i Kiel et opråb til Slesvig-Holstens befolkning om at oprette råd i alle byer og overtage den politiske magt. Denne parole blev

fulgt i hele landsdelen. Noske fulgte rådsdannelsen nøje for at kunne holde bevægelsen under kontrol. Det lykkedes for ham. Revolutionen forløb uhyre fredeligt de fleste steder.

Arbejder- og soldaterrådene i provinsen organiserede sig på den måde, at de på en konference midt i november valgte Kielerrådet som en provisorisk provinsialregering, altså som centrum for den politiske organisation. På en ny konference 12. december i Neumünster vedtoges en organisationsstatut for rådene i Slesvig-Holsten. Den provisoriske regering skulle afløses af det såkaldte Volksrat på seks mand. Rådene i Flensborg, Neumünster, Itzehoe og Eckernförde valgte hver ét medlem hertil, rådet i Kiel to.

Men oprettelsen af den provisoriske regering og Volksrat betød ikke udskiftning af det gamle embedsapparat. Som det blev tilfældet i hele Tyskland, blev der udpeget tilforordnede til at kontrollere forvaltningen ved de forskellige embedssteder, der bevaredes uændrede. Den 11. november havde Kielerrådet således indsat den socialdemokratiske redaktør Eduard Adler som tilforordnet ved regeringspræsidenten i Slesvig. Det blev i praksis Adler, der fik overopsynet med de lokale arbejderråd.²

Bevægelsens organisation i Nordslesvig

Oversigt over udviklingen

Revolutionen i Nordslesvig fulgte det forløb, der var typisk for Tyskland som helhed. Først revolterede soldaterne ved de forskellige garnisoner, begyndende med garnisonerne i de fire største byer Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder. Efter et par dages forløb oprettedes arbejderråd, der i samarbejde med soldaterrådene overtog kontrollen med forvaltningen og indsatte tilforordnede ved embedsmændene. Soldater- og arbejderrådene dannede så fælles forretningsudvalg og desuden overordnede forretningsudvalg for de fire kredse. Eksistensen af arbejder- og soldaterråd er konstateret i følgende byer: Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Tønder, Toftlund, Vojens, Løgumkloster, Højer, Skærbæk og Høruphav. Rene soldaterråd fandtes i Rødding, Lintrup, Rødekro og Årøsum, rene arbejderråd i Augustenborg, Nordborg og Egersund.³ Sandsynligvis er denne fortegnelse ikke engang udtømmende. Det er rådene i de fire største byer, der er bedst kendt, og den følgende fremstilling koncentrerer sig derfor om dem.

Foruden arbejder- og soldaterrådene oprettedes de såkaldte landarbejder- og bonderåd i landdistrikterne. De skal omtales i et særskilt afsnit.

Soldaterrådene

Bortset fra Sønderborg fulgte revolutionen i Nordslesvig det samme mønster. Der oprettedes soldaterråd i Åbenrå 6. november under ledelse af overmatros Melzer, i Tønder den 5. og 6. under ledelse af overmatros Alexander Leppert og i Haderslev den 7. ledet af Feldwebel Guthke.⁴ Det gik hurtigt og modstandsløst. I Tønder kunne Leppert berette med stolthed, at det kun havde taget ham 3½ time at gennemføre nyordningen. Men det havde også været på høje tid »at løfte Tønder op af elendighedens sump ...«⁵

Hejsningen af den røde fane blev revolutionens mest iøjnefaldende manifestation over for civilbefolkningen. På kaserneerne stillede soldaterne efter parolen fra Kiel forskellige krav til officererne: en vidtgående demokratisering skulle gennemføres i hæren, officererne skulle anerkende soldaterrådets myndighed, og de måtte ikke bære skydevåben. I Haderslev skal officererne have nægtet at gå ind på disse krav; men de fik lov til uantastet at rejse fra byen som civilpersoner.⁶ Kort efter oprettelsen søgte rådene om at blive anerkendt af Kielerrådet og om at få tilsendt yderligere instrukser derfra, og i det hele taget virkede de i nær forbindelse med bevægelsens centrum i Kiel.⁷

Als som republik?

De berømteste begivenheder under revolutionsdagene i Nordslesvig fandt sted i Sønderborg-soldaterrådets første dage, der gang på gang er blevet skildret og diskuteret i modsætning til den øvrige del af rådsbevægelsen i Nordslesvig. Disse begivenheder skal derfor behandles udførligere her, end deres betydning for helheden egentlig kan berettige.

Soldaterrådet i Sønderborg oprettedes 6. november og lededes til 9. november af marinesoldaten Bruno Topff, en 32-årig skræddersvend fra Potsdam. Ligesom rådene andre steder erklærede Sønderborg-rådet at have overtaget den offentlige magt og garanterede for opretholdelsen af ro og orden.⁸ Der udstedtes forbud mod eksport af levnedsmidler fra øen, således at den strenge levnedsmiddelratio-

nering kunne ophæves. Dette forbud betød også, at de levnedsmiddeleverancer, som Als ligesom de øvrige landdistrikter var forpligtet til at yde til andre dele af riget, ophørte. Dette var ikke enestående for Als. Flere steder i Slesvig-Holsten glemte soldaterråd solidariteten med det øvrige land og indførte transportforbud for levnedsmidler, formodentlig for at opnå popularitet hos lokalbefolkningen og i hæren.⁹ Den 8. blev Sonderburger Zeitung pålagt rådets censur med henvisning til, at avisen fuldstændig skulle stille sig i den nye bevægelses tjeneste.¹⁰

Befolkningen vidste ellers ikke meget om, hvad der foregik. Men man kunne dog se Topff køre rundt i landråd Schönbergs privatautomobil, der var rekvireret til formålet.¹¹ Rygterne gik. Det fortælles, at en del danske borgere troede, at Topff havde udråbt Als til republik med sig selv som præsident, og at man derfor overvejede betimeligheden af at sende gesandter fra Als til Danmark for at forsikre om det danske borgerskabs loyale holdning.¹² Men der findes intet samtidigt vidnesbyrd om, at Topff betragtede sig selv som præsident over en republik Als — først 48 år efter revolutionsdagene har der meldt sig et øjenvidne til selve proklamationen.¹³ Hans udsagn står helt alene. Første gang Topff i det skriftlige kilde-materiale kaldes »præsident for republikken Als« er, såvidt det kan konstateres, i nekrologen over ham i Dybbøl-Posten 12. november 1920. Og denne opfattelse har dannet tradition. Som den første har Kaj Rolfsen Nissen i Sønderjyske Årbøger 1965 sat spørgsmålstegn ved traditionens pålidelighed. Han mener, at Topff nok »overskred sine beføjelser«, men at han ikke tænkte på at gøre sig til præsident over Als.¹⁴ Denne teori synes at bygge på ræsonnementet, at hvis Topff havde villet være præsident, så havde det også stået i aviserne i revolutionsdagene. Men det er naturligvis et altfor snævert grundlag at konkludere på, så meget mere som væsentlige kildesteder ikke er inddraget i undersøgelsen.

Lad os først se på, hvad Topff selv skriver i 1919 i et forsvar for sin virksomhed i revolutionsdagene: »Jeg har i sin tid handlet som idealist, ene og alene som sådan har jeg overtaget ledelsen af 4-5000 mand ... Da ... vort fædreland i dette frygtelige kaos truede med at hjemfalde til anarkiet, da var også jeg én af dem, der først havde mod til at lægge bånd på en vild og delvis tøjlesløs masse. Her i Sønderborg gjorde jeg det helt alene.«¹⁵ Det ideelle

skær, Topff kaster over sine motiver, tilslører ikke hans indrømmelse af at have handlet selvrådigt og på egen hånd. Når han omtales i Sønderburger Zeitung i 1919, er det som »tidligere diktator i Sønderborg«. ¹⁶ Endelig skriver Gustav Noske i sine erindringer fra 1920 om Topff, »at han ville regere øen Als alene . . .« ¹⁷ Det må herefter anses for godtgjort, at Topff har forsøgt at regere diktatorisk, og altså har betragtet sig selv som mere end blot leder af soldaterrådet. I den tale, han holdt 9. november, skal han da også have udtalt, at han så sig tvunget til at lægge sin virksomhed i hænderne på en kommission, hvilket ikke kan betyde andet, end at et normalt soldateråd nu skulle til at fungere.

Der er også tegn på, at Topff planlagde at overtage forvaltningsledelsen på længere sigt. Den 7. november sendte soldaterrådet i Sønderborg nemlig et telegram til rådet i Kiel med en forespørgsel om, hvorvidt Kielerrådet kunne stille 100.000 mark til rådighed for Sønderborgrådet »til lønudbetalinger«. ¹⁸ Betaling til hvem? Beløbet er for sin tid af en så anseelig størrelse, at man vist ikke kan forestille sig, at det skulle gå til soldaterrådet alene. Altså kan man tænke sig den mulighed, at det skulle bruges til aflønning af embedsmænd, udnævnt af Topff. Rådet har naturligvis fået afslag på anmodningen. Også i Sønderborg søgte Topff at skaffe penge. Han tvang lederne af byens pengeinstitutter til at opgive, hvor store deres kassebeholdninger var, og bebudede, at han ville lade pengene afhente. Det blev dog ikke til noget. ¹⁹

Var Topff også gået så vidt som til at udråbe sig selv til præsident i en republik, der skulle løsrives fra det øvrige rige? Under alle omstændigheder var han præsident, nemlig for soldaterrådets forretningsudvalg, »Præsidium«. Denne præsidenttitel kan i forening med Topffs øvrige optræden have givet anledning til rygter om, at Als var udråbt til republik. Imidlertid var Topff givetvis psykisk ude af balance i sin korte regeringstid, »helt utilregnelig af mangel på søvn«, som Noske skriver. ²⁰ Som et udslag heraf skal Topff pludselig have forkyndt, at nu ville han skifte tøj og køre med en bil over den danske grænse for at forhandle med regeringen, så Als blev dansk. ²¹

I betragtning af Topffs abnorme sindstilstand kan det ikke udelukkes, at han også har fået den vanvittige idé at udråbe sig selv til præsident for republikken Als. Meget i Topffs opførsel, som vi kan

*Bruno Topff (1886–1920),
skeræddersvenden fra Pots-
dam, der som præsident for
soldaterrådet optrådte som
diktator i Sønderborg 6.–9.
nov. 1918. Efter at være
hjemsendt fra marinen bo-
satte han sig i begyndelsen
af 1919 i Sønderborg, hvor
han uden større held søgte
at gøre sig gældende i den
lokale arbejderbevægelse.
(Museet på Sønderborg slot).*

konstatere den nu, taler for denne traditions rigtighed. Men det eneste, der med fuldstændig sikkerhed kan siges, er, at han prøvede at regere som diktator.

Hvorfor endte Topffs regime så hurtigt? Den 9. meddelte han, at han trak sig tilbage af helbredsgrunde (han led af tuberkulose). Denne omstændighed har appelleret til fantasien: »Det kunne se ud, som om hans bestræbelser simpelthen var gået ud på at sætte alt på rette plads på det sted, hvor han nu sad. Derfor kunne han også med rolighed i sindet trække sig tilbage som leder af rådet, da revolutionen uigenkaldeligt var gennemført over hele riget. Og dette var faktisk, hvad der skete. Topff blev ikke afsat af soldaterrådet . . .«, formoder Rolfsen Nissen.²² Nok kan det ikke bevises, at Topff blev afsat af soldaterrådet i Sønderborg eller Kiel; men det er ihvertfald sandsynligt, at han kom sådan en afsættelse i forkøbet ved selv at gå. De tidligere nævnte udslag af Topffs diktatoriske tilbøjeligheder

måtte vække udbredt modstand, også hos hans kammerater. Hos soldaterne fra infanteriet var der desuden stærk utilfredshed med den dominerende stilling, marinen havde i rådet.²³ Det lovstridige eksportforbud for levnedsmidler fra øen måtte også i sig selv være nok til at medføre indgreb fra Kiel før eller siden. Topff har faktisk ikke haft megen grund til at have ro i sindet den 9. november.

Hvad skete der så med Topff efter den 9. november? Det synes at være gået i glemmebogen; men Noskes erindringer giver svaret. Noske skriver, at han lod Topff indlægge på lazaret hele to gange, men at han stak af igen hver gang. Efter den sidste flugt blev han under arrest ført fra Sønderborg 12. december og stillet for en krigsret i Kiel.²⁴ Anklagepunkterne kendes ikke; men Topff blev frifundet, ikke så meget fordi retten anså ham for uskyldig, men fordi den mente, at hans handlinger blot var udslag af en »forbigående forrykthed«, og at der altså ikke kunne ske noget ved at lade ham slippe fri. Revolutionshelten blev afhentet af sin kone Anna, og før han vendte tilbage til Sønderborg, sagde han farvel til Noske: »Hr. guvernøren har spærret mig inde. Det betakker jeg mig for. Nu er jeg igen fuldstændig fornuftig«.²⁵

Således endte den berømteste episode fra revolutionen i Nordslesvig. I virkeligheden er Topff-affæren ikke så enestående endda. Fra flere steder i Slesvig-Holsten modtog Noske indberetninger om brovtende soldaterråds udskejelser; men i Nordslesvig er den vist det eneste eksempel.

For fuldstændighedens skyld skal det tilføjes, at Topff på ingen måde havde fået ro i sindet, da han var vendt tilbage til Sønderborg. Tværtimod forsøgte han ivrigt at komme til at spille en politisk rolle igen. Politiet holdt øje med ham og foretog ransagninger efter våben på hans bopæl, selvom Topff bedyrede, at han var en fredelig mand, der holdt sig uden for partipolitik. Men senere på året var han blevet formand for den lille Sønderborgafdeling af USPD. Han synes dog kun at have opnået ringe politisk indflydelse. Han døde af bughindetuberkulose den 9. november 1920 på krigsinvalideskolen i Sønderborg.²⁶

Arbejderrådene og bevægelsens videre udvikling

Et par dage efter oprettelsen af soldaterråd fulgte dannelsen af arbejderrådene, som regel på initiativ af de lokale socialdemokra-

tiske ledere. I Sønderborg dannedes arbejderrådet først 10. november, efter at Topff havde forladt soldaterrådet. I Haderslev og Tønder oprettedes rådene 8. november og i Åbenrå engang før 10. november. Dannelsen af arbejder- og soldaterråd synes i Nordslesvig at være koncentreret om tiden før 15. november. Kun i Augustenborg er der konstateret en senere rådsdannelse, nemlig 15. december 1918.²⁷

Det ser ikke ud til, at bevægelsen stødte på modstand fra befolkningens side. Det skyldes bl. a., at landsdelens overvejende dansksindede befolkning var sympatisk indstillet over for enhver omvæltning af det gamle preussiske system. Et tegn herpå er, at også dansksindede lod sig vælge ind i arbejderrådene som f. eks. den 9. november i Skærbæk, hvor arbejderrådet fik en af de ledende danske i Vestslesvig som medlem. Det var hjulmager Hans Jepsen Jepsen, Gjering, der før sit valg udtrykkeligt havde fastslået sit danske sindelag.²⁸ Arbejderrådene i de fire større byer må dog som helhed betegnes som tysksindede.

Mens revolutionsinitiativet var udgået fra soldaterne, så blev det arbejderrådene, der hurtigt kom til at dominere i samarbejdet i arbejder- og soldaterrådernes forretningsudvalg. Arbejdernes indflydelse støttedes af deres større lokalkendskab og større politiske erfaring. Hertil kom, at soldaterne snart var i færd med at blive hjemsendt efter verdenskrigens ophør. Der findes ikke mange oplysninger om forholdet mellem arbejdere og soldater i den tid, samarbejdet varede. Men soldaterrådernes stilling var stærkest i den første tid efter revolutionen. Dette var i udpræget grad tilfældet i Tønder, hvor arbejderrådet kun havde én repræsentant i rådernes første seks mand store fælles forretningsudvalg.²⁹ I Haderslev opstod en stærk strid mellem soldater- og arbejderråd, der i februar endte med, at arbejderrådet erklærede, at det ikke længere ville samarbejde med soldaterne, der blev beskyldt for at drive smughandel i stort omfang.³⁰

I 1919 opløstes alle soldaterrådene omkring 1. marts, bl. a. som en følge af demobiliseringen. Garnisonerne beholdt dog interne råd uden indflydelse på civilforvaltningen.³¹ Arbejderrådene fortsatte deres virksomhed noget længere. I Åbenrå, Sønderborg, Egersund, Augustenborg og Tønder kan det konstateres, at rådene først blev opløst den 15. januar 1920, efter at Den internationale Kom-

mission havde overtaget forvaltningen i afstemningsområdet. Rådet i Haderslev blev vistnok opløst 1. juli 1919.³² Rådene i de fleste mindre byer blev sandsynligvis opløst hen på foråret 1919.

Når valgene til arbejderrådene gik forskriftsmæssigt til, var arbejdstagere over tyve år stemmeberettigede. Valgene organiseredes som regel af de eksisterende arbejderorganisationer, nemlig fagforeningskartellerne (fagforeningernes fællesorganisationer) og de socialdemokratiske foreninger, hvor der fandtes sådanne organisationer. Rådene aflagde rapport om deres virksomhed til parti-forening og kartel, der på denne måde fik betydelig indflydelse på rådernes arbejde, ligesom det også var dem, der i 1919 tog stilling til, om arbejderrådene skulle fortsætte med at bestå efter soldaterådernes opløsning, og om der skulle foretages nyvalg til dem. I foråret 1919 foretoges nyvalg til arbejderrådene i Tønder, Sønderborg og Augustenborg, mens rådene i Haderslev blot blev suppleret med nogle repræsentanter, valgt af fagforeningerne.³³ I Tønder og Åbenrå opfattedes de første arbejderrådvalg i november 1918 som provisoriske, og der foretoges senere på måneden bekræftelses- og suppleringsvalg, der skulle sikre rådene en bredere basis.³⁴

Bemærkelsesværdig er optagelsen af såkaldte borgerrepræsentanter i arbejderrådene. Tankegangen bag dette skridt forklaredes i Tønder af socialdemokraten Wienecke i et foredrag om revolutionens betydning for socialdemokratiet. Han erklærede her, at han ikke som tidligere stod afvisende over for et samarbejde med de borgerlige, for proletariatet kunne ikke alene gennemføre opbygningen af et nyt Tyskland.³⁵ Det var en selvfølgelig forudsætning, at de borgerlige medlemmer skulle støtte den nye regering og socialreform. Systemet med borgerrepræsentanter kendes fra rådene i Haderslev, Åbenrå, Tønder og Toftlund.³⁶

Der vides næsten intet om, hvordan samarbejdet med de borgerlige egentlig fungerede, og hvilken indflydelse de eventuelt har haft på rådernes arbejde. Formanden for Haderslevrådet erklærede dog på et møde 23. februar 1919, at de borgerlige helt havde underordnet sig den kurs, der var lagt efter revolutionens udbrud.³⁷ I Tønder skete der derimod et brud mellem de borgerlige og arbejderne. Ved arbejderrådsvalgene den 27. marts opstilledes en borgerlig liste, der fik valgt ti repræsentanter, mens en arbejderliste fik

valgt fjorten. Det borgerlige mindretal nægtede herefter at indtage sine pladser i rådet.³⁸

Borgerrepræsentanterne har næppe været ligeberettigede, men kun rådgivende medlemmer af rådene. I organisationsstatutten for rådene i Slesvig-Holsten fra december 1918 blev det ihvertfald udtrykkeligt fastslået, at medlemmer af arbejderrådene skulle være medlemmer af et af de socialdemokratiske partier. Rene borgerråd kunne heller ikke anerkendes.³⁹ Et arbejderråd som det i Løgumkloster må betegnes som helt ureglementeret. Her var kun ét af rådets seks medlemmer arbejder. De øvrige medlemmer repræsenterede krigsinvalidere, selvstændige håndværkere, landbruget, embedsmændene og flækkeforvaltningen, der repræsenteredes af borgmesteren selv.⁴⁰ Hvor mange andre råd, der havde en lignende sammensætning, kan ikke siges; men ihvertfald fandtes der flere arbejderråd i Nordslesvig, der aldrig blev godkendt af Volksrat i Kiel.⁴¹

I de fire større byer ledes arbejderrådene af fremtrædende socialdemokrater, alle fra SPD, der var helt dominerende i Nordslesvig. I Haderslev var rådets formand brugsforeningsuddeleger Ferdinand Zimmermann (1878-1969), der tillige var formand for den lokale socialdemokratiske forening. Zimmermann var født i Vejbæk, Bov sogn, og var erklæret tysksindet. Fra 1918 var han en årrække medlem af byrådet.⁴² I Åbenrå var rådsformanden murer Wilhelm Ewald (1874-1952), ligeledes en fremtrædende socialdemokrat. Han var født i Genschmar i nærheden af Frankfurt an der Oder og var kommet til Nordslesvig kort før århundredskiftet. I afstemningstiden ønskede han Nordslesvigs forbliven ved Tyskland.⁴³ I Sønderborg var formanden for rådet murer Richard Hempel (1882-1921), der også var formand for den socialdemokratiske forening. Han var født i Volkmarisdorf ved Leipzig og var kommet fra Kiel til Sønderborg i 1906, hvor han var med til at stifte den socialdemokratiske forening. Ved folketingsvalget i september 1920 opstillede han på en kommunistisk liste. Også han var tysksindet.⁴⁴

I Tønder fik arbejderrådet tre formænd. Den første hed Ludwig Göbig. Han var formand til 23. december 1918, hvor han efterfulgtes af den hidtidige næstformand Langschwager. Efter nyvalget til arbejderrådet 27. marts 1919 valgtes murer Heinrich Wienecke (1885-1957) til formand.⁴⁵ Wienecke var født i Bremen og havde boet i Tønder ihvertfald fra 1907, hvor han var med til at stifte

den socialdemokratiske forening. Også han ønskede Nordslesvigs forbliven ved Tyskland. Wienecke havde fra november 1918 været meget aktiv i rådsarbejdet, selv om han ikke var medlem af det arbejderråd, der fremgik af valget den 23. november. Når han ikke blev valgt, skyldes det formentlig, at han på dette tidspunkt var statsløs. Han tilknyttedes bl. a. landråden som tilforordnet, og det var også ham, der skulle organisere bonderådsvalgene. Som presse-referent repræsenterede han arbejderrådet udadtil. I det hele taget må man få det indtryk, at Wienecke i realiteten var politisk leder af rådet allerede fra 1918.⁴⁶

Wienecke var en dygtig organisator, og hans indflydelse på Tønders arbejdere var betydelig. Dette bragte ham i en voldsom konflikt med de borgerlige i Tønder. I februar 1919 foranledigede et borgerudvalg i Tønder, at der udstedtes en arrestordre mod Wienecke for højforræderi. Sammen med nogle soldater fra luftskibsstationen skulle han have planlagt et spartakistisk revolutionsforsøg. Det var jo på denne tid, at den socialdemokratiske regering var i fuld gang med at nedkæmpe de revolutionære i hele Tyskland. Den socialdemokratiske forening protesterede voldsomt mod arrestationen af Wienecke, og han blev hurtigt løsladt igen og genindsat i sine tidligere tillidshverv. Der kan heller ikke være tvivl om, at Wienecke var overbevist flertalssocialdemokrat. Han udtalte f. eks. på et møde 3. januar 1919, at han stod bag den nuværende flertalssocialistiske regering og var modstander af enhver form for volds-politik. Men i litteraturen om denne tid bliver han gang på gang kaldt spartakist. Den samtidige propaganda har således haft succes med at præge eftertidens opfattelse.⁴⁷ Fra juli 1919 udgav Wienecke det socialdemokratiske blad »Der freie Arbeiter« i Tønder, og i juni 1920 blev han udvist fra Nordslesvig af Den internationale Kommission sammen med flere andre arbejderledere, der havde været med til at organisere en effektiv generalstrejke i hele Nordslesvig.⁴⁸

Det var altså fælles for arbejderrådene i Nordslesvig, at de var flertalssocialdemokratiske. I løbet af sommeren 1919 samlede de mere radikale socialistiske partier USPD og KPD ellers også tilhængere i Nordslesvig; men det ser ikke ud til, at de fik tilhængere blandt arbejderrådernes medlemmer.⁴⁹

Bortset fra i Tønder kom det ikke til åbne konflikter mellem rådene og befolkningen på grund af politiske spørgsmål; men rådene

måtte dog konstant være alle borgerlige, både tyske og danske, mistænkelige som potentielle redskaber for en revolutionær udvikling. I det dansksindede befolkningsflertals holdning synes en nationalt betinget mistro desuden at spille ind. Således var de nationale toner stærke i de meget skarpe angreb, som den danske avis i Sønderborg, *Dybbøl-Posten*, under redaktør Andreas Graus ledelse rettede mod rådene.⁵⁰

Konflikten mellem dansk og tysk satte også sit præg på arbejderrådsvalget i Sønderborg i foråret 1919, hvor arbejderne delte sig efter nationale sympatier. Valgresultatet blev, at en tysk, borgerlig liste fik valgt to repræsentanter til rådet, socialdemokraterne to og Sønderjysk Arbejderforening fem. Denne forening var stiftet i 1911 med navnet Dansk Arbejderforening. Dens formål var »at højne småkårsstanden på håndens og åndens område samt at varetage arbejderens interesse til gavn og lykke for vort folk og vor nationale sag«. ⁵¹ Foreningen havde fra sin oprindelse stræbt efter at give småkårsstanden en stærkere placering i det danske nationale arbejde, der i udpræget grad domineredes af de bedrestillede. Først i 1919 fik foreningen dog for alvor betydning, da talrige dansksindede småkårsfolk sluttede op om den, da den forenede en kraftig social protest med en national bekendelse til danskheden. Socialdemokratiet, der opfattedes som overvejende tyskorienteret, havde ikke den samme folkelige tiltrækning, især ikke på landet.

Valget i Sønderborg blev imidlertid erklæret ugyldigt af Eduard Adler, og ved omvalget den 29. juni blev der kun opstillet en socialdemokratisk liste. Men forholdet mellem danske og tyske var stadig spændt.⁵²

Også i Haderslev var der strid med Sønderjysk Arbejderforening, der i december 1918 krævede at få sæde i rådet. Dette afvist af Zimmermann med den begrundelse, at kun arbejdere, der stod i en fagforening, kunne få indflydelse på rådets sammensætning.⁵³

Det nationale spørgsmål betød også, at rådene blev angrebet fra rigsdansk side for at føre et sandt rædselsregimente.⁵⁴ Disse påstande må dog betegnes som mere propaganda end realitet.

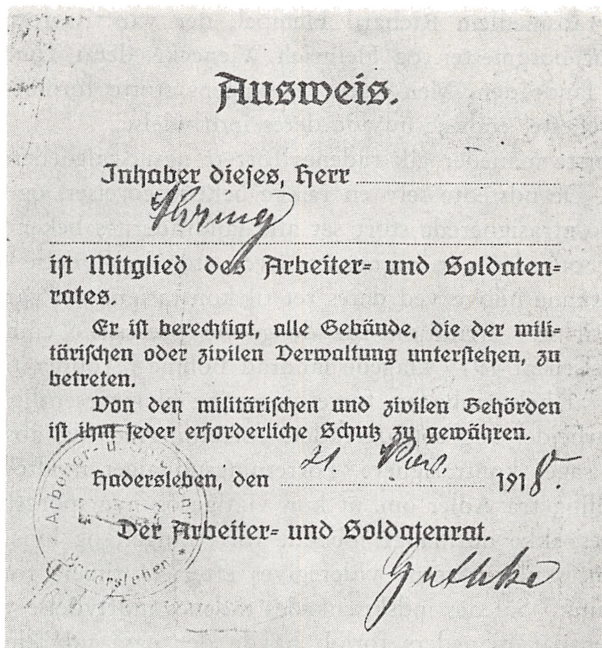
De særlige forhold i Nordslesvig fik altså til følge, at rådsbevægelsen her både måtte hæmmes af den politisk betingede modstand, den også mødte i det øvrige Tyskland, og desuden måtte virke i en atmosfære af nationalt betinget mistillid.

*Rådenes kompetance og virksomhed**Politisk kompetance*

I løbet af november og december 1918 fastlagdes rammerne for rådenes kompetance ved en række regeringsbekendtgørelser.⁵⁵ De uddybedes for Slesvig-Holstens vedkommende i bekendtgørelser fra regeringspræsidentens tilforordnede Eduard Adler og Paul Gress. Den vigtigste er organisationsstatutten fra 18. december 1918. Det fastslås heri til indledning, at arbejder- og soldaterrådene, støttet på de socialdemokratiske partier, er bærere af den politiske magt, indtil organisationen af den tyske republik er sikret.⁵⁶ Men i realiteten var rådenes politiske magt beskåret stærkt. Dybtgående indgreb i administrationen ansås nemlig for udelukket i omvæltningsøjeblikket, da det udpinte Tysklands levnedsmiddelforsyning formodedes at være betinget af forvaltningens funktionsdygtighed. Hertil kom, at de nye magthavere var helt uforberedte på en tilbundsgående omvæltning og følgelig ikke havde planlagt administrative forholdsregler med henblik på en sådan situation. Derfor kunne de gamle embedsmænds administrative erfaring ikke undværes.

Som et tvangsprodukt af disse forhold indførtes så systemet med de tilforordnede. Det gamle administrative apparat bevaredes intakt, men skulle kontrolleres af tilforordnede, som rådene indsatte, i Nordslesvig især ved landråder, borgmestre og amtsforstandere. Arbejder- og soldaterrådet i Åbenrå ventede sig meget af ordningen: »Vor virksomhed vil ... inddrænke sig til at holde øje med gennemførelsen af de forholdsregler, vi beordrer, og at revidere dem i den ny tids ånd, i retfærdighedens og menneskelighedens ånd. Således håber vi at vække det rustne statsmaskineri til nyt liv og nyt arbejde. Magten er lagt i vor hånd. Vi vil forstå at bruge den og dermed komme nærmere til demokratiets høje mål: folkenes befrielse«. ⁵⁷

Men i praksis kom de tilforordnedes arbejde til at bestå i at godkende embedernes ind- og udgående skrivelser med deres underskrift, kontrasignatur. Deres kompetance var af rent negativ art: de kunne nedlægge veto mod embedsmændenes beslutninger. Dette veto var kun af foreløbig natur. Den endelige afgørelse skulle i stridsspørgsmål træffes af regeringen. Rådene var altså afskåret fra at gribe direkte ind. Hvis de ønskede at afsætte en embedsmand — eksempler

Legitimationskort for et medlem af arbejder- og soldaterrådet i Haderslev, underskrevet af arbejdderrådets formand Ferd. Zimmermann og soldaterrådets formand Guthke. (Haderslev byhistoriske arkiv).

herpå kendes ikke fra Nordslesvig — skulle indenrigsministeriet have den endelige afgørelse, og rådene havde under ingen omstændigheder nybesættelsesret. Ligeledes skulle de helt afholde sig fra indgreb i finansforvaltningen og retsplejen. Desuden måtte de ikke kræve gennemførelse af nogen administrativ forholdsregel, der stred mod gældende lov eller ville forstyrre den punktlige forretningsgang ved embedet.⁵⁸

Denne strenge begrænsning af rådernes kompetance måtte reducere deres politiske indflydelse betydeligt til fordel for en bevarelse af status quo. I revolutionsdagene fulgte de fleste embedsmænd ganske vist med strømmen og erklærede sig loyale over for den nye regering; men de mistede hurtigt respekten for rådene. De tilfornordnede fik derfor svært ved at gøre sig gældende over for administrationen, selv om nogle af dem var politisk trænede mænd. Blandt de tilfornordnede kan således nævnes arbejdderrådsformanden i Sønderborg,

senere byrådsmedlem Richard Hempel, der var tilforordnet både landråd og borgmester, og Heinrich Wienecke, der i Tønder tilforordnedes landråden. Men uden regeringens støtte formåede rådene ikke at befæste, endsig udvide deres indflydelse.

I de første måneder gik rådernes forretningsudvalg ellers energisk til værks. De udstedte selv en række bekendtgørelser, og de tilforordnede kontrasignerede stort set alle landrådernes bekendtgørelser. Men selv om det var begrænset, hvor stor indflydelse de tilforordnede kunne udøve ved deres ret til kontrasignatur, var den hele ordning til stor irritation for de gamle preussiske embedsmænd. I begyndelsen af 1919 klagede landråd Böhme i Tønder til regeringen over, at hele embedets forretningsgang blev væsentlig forsinket ved, at arbejder- og soldaterrådets forretningsudvalg absolut ville lade alle sager kontrasignere. Forretningsudvalget modtog derefter en henstilling fra Adler om, at kun vigtige og nye spørgsmål skulle efterprøves, ikke de mange løbende forretninger, og hvis det kneb med tiden, skulle akterne videregives efter 24 timers forløb uden bearbejdning.⁵⁹ Således indskrænkedes rådernes indflydelse yderligere.

Efter et par måneders forløb havde der også udviklet sig den praksis, at kontrasignaturen ikke blev medtaget i offentliggørelserne. Dette godkendtes også af Adler, der erklærede sig tilfreds med signatur i konceptet. Ligeledes synes kontrasigneringen som i Sønderborg at indskrænke sig til socialpolitiske og ernæringspolitiske bekendtgørelser med særlig lokal interesse.⁶⁰

Den gradvise indskrænkning i de tilforordnedes virkeområde medførte også, at de i løbet af foråret 1919 mistede adgangen til byråds- og kredsudvalgsmøder. Dog synes ordningen med de tilforordnede ikke at have givet anledning til voldsomme stridigheder i Nord-slesvig. Det kom ikke til uoverensstemmelser af så voldsom karakter som dem, der herskede mellem regeringspræsident Schneider og hans tilforordnede Eduard Adler.⁶¹ Dårligst var forholdet nok mellem landråd Böhme og Wienecke i Tønder. I sommeren 1919 synes Böhme at have forsøgt at slippe af med Wienecke som tilforordnet; men store arbejderdemonstrationer den 27. juni tvang ham til at love, at den tilforordnedes stilling skulle være uændret. Wienecke trådte først tilbage i januar 1920 ligesom de øvrige tilforordnede.⁶²

Selve indsættelsen af de tilforordnede gik fredeligt for sig i byerne Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder; men andre steder fore-

kom konflikter. I Rødding havde en dansksindet forsamling således valgt en dansk tilforordnet til den meget upopulære tyske amtsforstander. Han blev imidlertid smidt ud af amtsforstanderens kontor, og valget kunne heller ikke godkendes af kredsforretningsudvalget, fordi det ikke var foretaget af et reglementeret arbejderråd.⁶³

For deres arbejde skulle rådene og de tilforordnede have udbetalt en passende godtgørelse, der betaltes af den administrative myndighed, ved hvilken rådet virkede. Godtgørelsen betaltes for tabt arbejdsfortjeneste og specificerede udgifter til rådets arbejde: leje af kontor, inventar, rejser til rådkongresser etc. Da regeringen 16. november 1918 forordnede udbetalingen af godtgørelser, indskærpede den samtidig, at der ved fastsættelsen heraf skulle anvendes den største sparsommelighed, eftersom der jo var tale om offentlige midler, der skulle inddrives ved skatter.⁶⁴ Denne tilføjelse gav byråd og kredsudvalg rygdækning for deres stadige forsøg på at begrænse godtgørelsernes størrelse eller helt at nægte at udbetale noget. En stor del af det sparsomme kildemateriale vedr. de nordslesvigske råd handler netop om sådanne stridigheder om godtgørelser. Disse besværligheder med finansieringen måtte også bidrage til at svække rådene.

Ikke-politisk virksomhed

Arbejder- og soldaterrådernes politiske rolle var som omtalt hurtigt udspillet; men de skulle dog komme til at udføre forskellige praktiske, administrative opgaver af social og økonomisk art.

Nogle af de mest påtrængende opgaver lige efter revolutionen opstod i forbindelse med demobiliseringen af den tyske hær. For det første skulle soldaterne fra de nordslesvigske garnisoner hjemsendes. Nogle steder havde soldater ureglementeret forladt deres afdelinger. For at hjælpe dem oprettedes der ihvertfald i Tønder et hjemsendelseskontor. Kontoret ville hjælpe alle ikke-hjemsendte i kredsen med de nødvendige papirer og derved spare dem for en tilbagerejse til deres troppeafdeling for at blive hjemsendt. Denne ret selvstændige virksomhed fra arbejder- og soldaterrådets side må have irriteret landråden, der 26. februar bekendtgjorde, at hjemsendelserne blev forsinket, når anmodningerne herom ikke korrekt rettedes til landråden, men bl. a. til soldaterråd.⁶⁵

En anden side af demobiliseringen var at hjælpe de soldater, der

nu vendte tilbage til hjemstavnen. I Åbenrå arrangerede rådet en hjemkomstfest 30. december og kunne desuden udbetale pengeunderstøttelser til 506 hjemsendte. Størstedelen var indsamlet blandt borgerne, resten var stillet til rådighed af landråden af et overskud fra Røde Kors.⁶⁶

Bl. a. på grund af soldaternes hjemtransport måtte andres jernbanerejser indskrænkes det mest mulige. I de første måneder efter revolutionen var det arbejder- og soldaterrådernes opgave at udstede rejsehjemler til folk, der kunne dokumentere et tvingende behov for rejsen. Uden rådets rejsehjemmel kunne man ikke købe billetter. I Åbenrå mistede rådet dette arbejdsområde marts 1919, og det samme er formentlig sket i de andre byer.⁶⁷

En anden følge af demobiliseringen var problemet med at skaffe de hjemsendte soldater arbejde. Efter revolutionen havde regeringen indført 8-timers arbejdsdagen i alle erhvervsvirksomheder — uden formindskelse af lønnen. Det var truslen om en omfattende arbejdsløshed, der gennemtvang dette arbejderbevægelsens gamle krav. Mange arbejdsgivere rettede sig dog ikke efter anordningen, og arbejdderrådene måtte behandle talrige klager herover. Ihvertfald i Tønder var der også tale om, at arbejdderrådet ledede et arbejdsanvisningskontor, og i Åbenrå lykkedes det rådet at få byrådet til at iværksætte nødhjælpsarbejder for de arbejdsløse.⁶⁸

Arbejder- og soldaterrådernes største indsats blev dog gjort i ernæringsspørgsmålet. Dels skulle fødevarerforsyningerne i det enkelte råds virkeområde sikres, dels skulle afleveringspligten til andre steder af riget opfyldes. Det var en yderst problematisk opgave, for den strenge rationering, der var en følge af krigen og de allieredes »hungerblokade« af Tyskland, havde fået smughandel og hamstring til at blomstre, og desuden kneb det med at få landbefolkningen til fortsat at opfylde deres afleveringsforpligtelser. Men rådene var meget ivrige efter at yde deres bidrag til en effektivisering af levnedsmiddelforvaltningen, der jo var et spørgsmål af største betydning for byernes arbejdere.

Rådene havde efter skriftlig tilladelse fra politiet ret til at foretage ransagninger hos private og også til at foretage beslaglæggelser af hamstringslagre. Rådene blev naturligvis ikke populære hos dem, det gik ud over, og sommetider gik de også for nidkært til værks. I Åbenrå måtte rådsformanden Ewald indskærpe, at folk gerne

måtte have et lille forråd liggende til eget brug. Det var de større lagre, der var beregnet til at blive solgt på den sorte børs, der først og fremmest skulle efterspores, og her havde man da også heldet med sig af og til.⁶⁹ I Sønderborg veg rådet heller ikke tilbage for at foretage razziaer hos mere prominente borgere, også hos den upopulære landråd Schönberg.⁷⁰ Rådene foretog også hyppige ransagninger hos bønderne på landet, der ofte ikke opfyldte deres afleveringsforpligtelser. I Tønder havde arbejder- og soldaterrådet desuden udpeget en levnedsmiddelkommissær, der skulle prøve at skaffe levnedsmidler fra udlandet; men det viste sig at være umuligt på grund af de allieredes blokade mod Tyskland, der først blev ophævet 12. juli 1919, da Tyskland havde underskrevet og ratificeret Versaillesfreden.⁷¹

En vigtig side af rådernes indsats i ernæringsspørgsmålet er også deres overopsyn med bonde- og landarbejderrådene, der skal omtales i et senere afsnit. Men til trods for de resultater, der blev opnået, vedblev forsyningsituationen at være kritisk, og den sociale uro i byerne var stigende. I Haderslev førte den nydannede spartakistgruppe i sommeren 1919 en virkningsfuld agitation med udgangspunkt i den mangelfulde levnedsmiddelforsyning. Presset heraf indkaldte fagforeningskartellet til et stort demonstrationsmøde 14. juli for at protestere mod voksende fødevarerpriser og huslejer. På dette møde dannedes et såkaldt tolvmandsråd, der særlig skulle bekæmpe smughandelen nu, hvor arbejdderrådet var opløst. I dette råd skulle den splittede arbejderbevægelse samles. Det kom til at bestå af tre SPD'er, tre USPD'er, tre spartakister og tre fra Sønderjysk Arbejderforening.⁷² Selv om rådets indsats i bekæmpelsen af smughandelen blev ret omfattende, nåede det dog ikke de forventede resultater, og uroen varede ved. I oktober valgtes der to gange et helt nyt råd, og under presset fra arbejderdemonstrationer indvilgede byrådet omsider i at overlade rådet en fuldmagt, der berettigede det til at udøve fuld politimyndighed på egen hånd ved beslaglæggelser og razziaer.⁷³

Spørgsmålet om tildelingen af politibeføjelser til arbejdderrådene var en væsentlig forudsætning for, at de kunne nå flere resultater i bekæmpelse af smughandel og hamstring. Ellers hæmmedes rådernes handlekraft ved, at de skulle sørge for, at politiet var med ved ransagninger, og politiet havde jo også andet at tage sig til. Det ser

ud til, at det kun var i rådernes første tid i 1918, at det blev tolereret, at de handlede på egen hånd i dette spørgsmål, som det kendes fra Åbenrå. Allerede i foråret 1919 rejste Wilhelm Ewald over for magistraten spørgsmålet om tildeling af politibeføjelser til nogle af arbejderrådets medlemmer, hvilket der synes at have eksisteret lovhjemmel for. Men landråd Siemon og magistratens modstand forhindrede i første omgang, at det blev til noget. Men i september indsendte Ewald og fagforeningskartellet påny et andragende til kommunen og kredsudvalget om, at en kommission bestående af fem arbejderrådsmedlemmer og tre medlemmer fra byrådet skulle udstyres med politibeføjelser med henblik på bekæmpelsen af smughandelen. Sønderjysk Arbejderforening ønskede dog en anden kommission nedsat, uden deltagelse af det tyskorienterede arbejderråd. Dette har formodentlig sin baggrund i de dansksindedes særlige uvilje mod Ewald, som de mente brugte sin stilling som formand for arbejderrådet til at favorisere den tysksindede del af befolkningen. Ewald betegner selv Sønderjysk Arbejderforening som en »offensiv-central« imod ham. Striden endte med, at det danskdominerede kredsudvalg 1. november 1919 udnævnte en kommission, der fulgte Sønderjysk Arbejderforenings forslag. Kommissionen, hvis medlemmer kaldtes »Hilfsbeamte«, fik dog ikke andre beføjelser, end at den fik lov til at undersøge levnedsmiddelforsendelserne. Ved husundersøgelser skulle politiet være med. Med udnævnelsen af denne kommission synes arbejderrådet at have mistet sit hovedarbejdsområde.⁷⁴

Også i Tønder søgte arbejderrådet uden held at skaffe nogle af sine medlemmer politibeføjelser. I Skærbæk, hvor arbejderrådet var opløst i foråret 1919, nedsattes 28. august et ellevemandsudvalg til at bekæmpe smughandelen, bestående af tre socialdemokrater, tre fra Sønderjysk Arbejderforening og fire borgerrepræsentanter.⁷⁵

I Sønderborg er der ikke konstateret noget lignende, selv om den sociale uro også var stærk her. Således afholdtes 16. august 1919 en stor demonstrationsforsamling, der var arrangeret af fagforeningerne, SPD, USPD, Spartakusbund og Sønderjysk Arbejderforening. På dette, i øvrigt kortvarige møde, var hovedtaleren Sønderborgs forhenværende diktator, USPD-formanden Bruno Topff, der ved denne lejlighed altså spillede en ret betydelig rolle, vistnok den eneste gang efter revolutionsdagen, hvor han har kunnet gøre sig

gældende. Forsamlingen vedtog en protestresolution til kredsudvalget, hvor der krævedes større levnedsmiddelrationer og indsættelse af en tilforordnet som kontaktperson mellem befolkningen og kredsudvalget. Disse krav blev dog ikke imødekommet.⁷⁶ Arbejderrådet hører man ikke noget til ved denne lejlighed, hvor initiativet synes at være gået tilbage til de politiske foreninger.

Som helhed kan det siges om de nordslesvigske arbejder- og soldaterråds aktivitet, at den var størst i de første måneder efter revolutionen. Den stadige indskrænkning af kompetancen, som regeringen gennemførte, gik side om side med et fald i aktiviteten. Dette gælder også for den tyske rådsbevægelse i almindelighed. Om efteråret 1919 var rådernes rolle nærmest udspillet. Det må fremhæves, at rådene formåede at løse en del konkrete opgaver, især på ernæringsvæsenets område. Men dyberegående indgreb i samfundsordenen synes de som helhed hverken at have forsøgt eller ønsket, ligesom resultaterne af deres virke ikke kunne dæmpe den sociale uro, der skulle kulminere i den store strejkebevægelse lige før generalforsamlingen 1920. Men deres opbakning i den nordslesvigske befolkning var heller ikke stor. Det var den dansk-nationale Sønderjysk Arbejderforening, der opnåede en betydelig folkelig succes i løbet af 1919, ikke det overvejende tyskorienterede socialdemokrati.

Afståelsesspørgsmålet

Arbejder- og soldaterrådernes stilling i 1918

»Den tyske folkerepublik vil lade den danske befolkning få sin ret«, telegraferede guvernør Noske den 16. november 1918 til soldaterrådet i Åbenrå. Anledningen var det møde, som den danske vælgerforening holdt på »Folkehjem« i Åbenrå 16.–17. november, hvor de dansksindedes afstemningskrav skulle formuleres. Soldaterrådet havde i den anledning bedt Noske sende en repræsentant, der kunne erklære, at det nye Tyskland ville give Nordslesvigs dansksindede befolkning »ubetinget ligeberettigelse«. Herved skal utvivlsomt forstås ligeberettigelse inden for Tysklands grænser. Rådet fandt tilstedeværelsen af en sådan repræsentant fra Noske meget nødvendig »for at drage de vaklende over i den tyske lejr«. Men i sit korte svar afslog Noske at sende en repræsentant.⁷⁷

Alligevel optrådte et medlem af soldaterrådet i Rødekro på

»Folkehjem«s-mødet den 17. november. Han fortalte, at han var fløjet ned til Noske i Kiel, og at Noske havde sagt til ham, at de danske skulle have lov til at holde deres møde i fred uden militær indgriben, også hvis de fandt på at hejse Dannebrog. Under forsamlingens jubel opfordrede han den til at synge »I alle de riger og lande«.

Det har senere været hævdet, at flyveren, der hed Krüger, var en bedrager uden forbindelse med Åbenrårådet overhovedet. I en erklæring til Noske fra arbejder- og soldaterrådet i Åbenrå 30. november 1918 hedder det imidlertid, at Krüger havde fået til opgave at optræde som tolk for et medlem af soldaterrådet, Oberleutnant Barg. Barg, der var leder af luftskibsstationen i Åbenrå, var den 17. november fløjet ned til luftskibshavnen i Holtenau uden for Kiel for at hente nye instrukser vedrørende driften af stationen i Åbenrå. Da han kom hjem, havde han Krüger med i maskinen. Det kan afgjort betvivles, at Krüger har haft nogen forbindelse med Noske selv, der dagen før havde afslået at sende en repræsentant til »Folkehjem«s-mødet. Men såvidt det har kunnet konstateres, har Noske ikke dementeret, at Krüger kom fra ham, og endvidere kaldes Krüger »den af Dem sendte repræsentant« i Åbenrårådets protest til Noske 30. november.

Efter de foreliggende modstridende udsagn lader det sig kun sige med sikkerhed, at Åbenrårådet har ønsket at afgive en erklæring på »Folkehjem«s-mødet på linje med synspunkterne i telegrammet til Noske den 16. november, nemlig om ligeberettigelse for den dansksindede befolkning i Nordslesvig. Ved afgivelsen af denne erklæring har Krüger så ladet sig rive med af stemningen på mødet og udtrykt sig med en hjertelighed over for de dansksindede, der ikke var typisk for rådene i almindelighed.⁷⁸ Det er nemlig det væsentlige i denne forbindelse, at episoden provokerede rådene til at markere deres stillingtagen til afståelsesspørgsmålet.

Den 25. november lod soldaterrådet i Haderslev offentliggøre en protest til Noske på arbejder- og soldaterrådets vegne imod det, som Noske skulle have sagt ifølge flyveren på »Folkehjem«s-mødet. Rådet ville bestemt ikke finde sig i, at nogen hejste Dannebrog, eller i andre dansk-nationale demonstrationer, »så længe vi har den ære at stå som tyske soldater på nordslesvigsk grund ...« Noske svarede, at protesten var grundløs. Han ville naturligvis ikke finde sig i

Forretningsudvalget for arbejder- og soldaterrådet i Sønderborg. På nederste række yderst til venstre ses murer Richard Hempel (1882–1921), der var arbejderrådsformand og leder af den socialdemokratiske arbejderbevægelse i Sønderborg. (Museet på Sønderborg slot).

utilbørlige dansknationale demonstrationer; men på den anden side havde »enhver på tysk grund ret til den største ytringsfrihed«. Han var enig i det beklagelige i, at tyskere måske ville blive afstået fra fædrelandet, og derfor havde de tyske ikke alene ret, men også pligt til kraftigt at imødegå den form for dansk agitation, der blot havde til formål at indfange tyskere. I øvrigt mente Noske, at det mest beskæmmende resultat, krigen havde haft, var, at tyske mænd nu legede med tanken om løsrivelse fra det nødstedte fædreland »for usle pengeinteressers skyld«.79 Denne udtalelse vidner om Noskes overensstemmelse med det tyske soldaterråd og hans overfladiske opfattelse i øvrigt af det nationale spørgsmål, som han formodentlig kun har haft et minimalt kendskab til.

Fra Åbenrå modtog Noske en protest 30. november 1918 fra arbejder- og soldaterrådet. Det hed heri bl. a., at flyverens udtalelser havde bragt alle tysksindede i harnisk, selv om »vi tyske« naturligvis

stod på selvbestemmelsesrettens grund.⁸⁰ I almindelighed anerkendte socialdemokratiet selvbestemmelsesprincippet; men der var stor uenighed om, hvorledes dette princip egentlig skulle praktiseres. I slutningen af november 1918 førte regeringspræsidentens tilforordnede Adler således fortrolige forhandlinger med bl. a. den dansksindede rigsdagsmand H. P. Hanssen og Vælgerforeningens næstformand, gårdejer Peter Grau. Adler forsøgte herunder at få medhold i sin opfattelse af selvbestemmelsesrettens princip. Han mente, at hvis Nordslesvig blot fik kulturelt selvstyre, ville befolkningen ikke føle nogen trang til at komme til Danmark. Denne plan afvistes totalt fra dansk side, hvor man krævede en folkeafstemning til at afgøre det nationale tilhørsforhold.⁸¹

Foranlediget især af Adlers manøvrer begyndte rygterne at gå om, at det slesvigske spørgsmål ville være afgjort om kort tid ved forhandlinger mellem de to regeringer, og uden at grænselandets befolkning ville få indflydelse på afgørelsen. Det er formentlig disse rygter, der foranledigede det sønderborgske arbejder- og soldaterråd til at udtale sin frygt for, at Nordslesvig om kort tid ville blive overladt til dansk militær besættelse og provisorisk forvaltning efter aftale mellem regeringerne. Rådet fastslog, at det anerkendte folkenes selvbestemmelsesret; men indtil regeringerne havde fundet en løsning i overensstemmelse hermed, ville rådet bekæmpe ethvert forsøg fra den dansksindede befolknings side på at udnytte Nordslesvigs nuværende stilling til at få indflydelse på forvaltning og retsudøvelse eller til at sabotere levnedsmiddelaflieferingerne.⁸²

Formodentlig har det samme baggrund, når det åbenråske arbejder- og soldaterråd i december sendte et brev til rigskansler Ebert. Der udtryktes heri bl. a. frygt for, at regeringen skulle afgøre det slesvigske spørgsmål hen over hovedet på Nordslesvigs tyske befolkning. Rådet forsikrede om, at alle Åbenrås arbejdere ville blive ved Tyskland, en i øvrigt ikke helt korrekt formodning. Rådet fik et meget kort svar fra statssekretær Solf, der blot erklærede, at det var regeringens pligt at hindre enhver voldførelse af den tyske befolkning i Nordslesvig. Som bilag vedlagde han det brev, han havde skrevet til H. P. Hanssen den 14. november, hvori han havde meddelt, at den tyske regering ville løse det nordslesvigske spørgsmål efter selvbestemmelsesrettens principper.⁸³

Arbejder- og soldaterrådernes henvendelser til regeringen stod ikke

alene — talrige protester blev fremsendt fra den tyske befolkning i Slesvig, f. eks. fra Det tyske Udvalg, der var blevet stiftet i oktober 1918 med det formål at varetage de tyske slesvigeres interesser over for de dansksindedes afståelsesbestræbelser. Udvalget havde således i en protest til Ebert 13. november modsat sig afståelse af nogen del af Slesvig overhovedet.⁸⁴

Som helhed må man sige, at de nordslesvigske arbejder- og soldaterråd i efteråret 1918 fulgte en tysknational kurs, omend rådene med deres ganske vist forbeholdne anerkendelse af selvbestemmelsesretten ikke hørte til på den mest rabiate tyske fløj. De var på dette punkt i overensstemmelse med det tyske socialdemokratis holdning i øvrigt til spørgsmålet, i hvert fald når man ser bort fra det haderslevske soldaterråds erklæring, der må tages som et udtryk for, at soldaterrådene fulgte en mere yderliggående national kurs end arbejderådene.

Fra rådene i Tønder kendes ikke lignende nationalpolitiske erklæringer. Dog udtalte Wienecke den 20. november, at han og partiet gik ind for, at Nordslesvig blev ved Tyskland, for i den nye demokratiske republik ville de danske få alle de rettigheder, der kunne beskytte deres kultur.⁸⁵ Det var et argument, der gang på gang fremførtes fra socialdemokratisk side, at Tyskland efter revolutionen var blevet et nyt, demokratisk land, som både de danske og arbejderne burde foretrække for det reaktionære, monarkistiske Danmark. I det hele taget må det antages, at den socialdemokratiske deltagelse i regeringsansvaret har betydet en styrkelse af de nationalistiske tendenser i partiet.

Haderslevresolutionen den 15. januar 1919

Solfs svar til Åbenrårådet måtte forekomme noget magert, ligesom de tysksindede slesvigere i almindelighed syntes, at regeringens holdning var for nationalt valen. Arbejder- og soldaterrådet i Haderslev besluttede derfor at sende to repræsentanter til Berlin for at forklare regeringen forholdene i Nordslesvig. Repræsentanterne skulle medbringe en resolution, som alle de nordslesvigske råd stod bag. Resolutionen vedtoges på et delegeretmøde i Haderslev 15. januar 1919, hvor rådene i Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Tønder og Flensborg var repræsenteret. Hvem der er ophavsmand til resolutionen vides ikke — måske er den blevet forelagt af det haderslevske råd. Den

tanke er blevet fremsat, at det var de tre tysksindede borgermedlemmer af Haderslevrådet, der stod bag resolutionen, og det kan hverken afvises eller bekræftes, om det forholder sig således. Men under alle omstændigheder videreførte resolutionen tanker, der var fremført i rådernes tidligere tilkendegivelser.⁸⁶

I resolutionen hedder det bl. a., at forsamlingen er imod afståelse af nordslesvigske område, men at man dog vil bøje sig for selvbestemmelsesrettens princip. Imod en afståelse taler dog, at tusinder af tyske i så fald vil blive udstødt af den frie tyske republik, og at alle befolkningslag vil lide stor økonomisk skade ved afståelsen. De danskes kulturelle krav kan sagtens opfyldes i den nye tyske stat. Men »hvis en grænseregulering ikke kan undgås«, så skal den ske på grundlag af en folkeafstemning.

Resolutionen redegør derefter for, hvilke krav rådene stiller til den eventuelle afstemningsløsning. Afståelse bør kun finde sted, hvis der er $\frac{2}{3}$ flertal herfor i afstemningsområdet. Kan dette ikke gennemføres, så skal grænsen trækkes ved kommunevis afstemning således, at der forbliver lige store mindretal boende på begge sider af grænsen. Dette krav var vendt imod det danske ønske om en en bloc afstemning i en zone svarende til det nuværende Nordslesvig. Denne zoneinddeling ville betyde, at også sogne med en stærk tyskthed ville blive afstået til Danmark. Resolutionens holdning ligger på linje med standpunktet i den resolution, som i april 1919 vedtoges af repræsentanter for alle Slesvig-Holstens tyske, og også af Socialdemokratiet.⁸⁷

Men Haderslevresolutionen må siges at være mere afvisende over for de danske afstemningskrav end den overenskomst, som i februar 1919 sluttedes i Bern mellem repræsentanter for det danske socialdemokrati og SPD-USPD. I Bernoverenskomsten, der ganske vist er ret uklar, er der bl. a. ingen forbehold over for praktisering af selvbestemmelsesretten og ingen krav udtalt om $\frac{2}{3}$ majoritet i de afståede områder.⁸⁸

Rådernes vedtagelse i Haderslev svarede dog ikke til alle de nordslesvigske socialdemokraters opfattelse — der var her tale om store individuelle forskelle. Derfor blev der også fra socialdemokratisk side protesteret mod resolutionen, f. eks. af den dansksindede typograf Jørgen Møller på et møde for socialdemokratisk forening og fagforeningerne i Haderslev.⁸⁹

Herefter ser det ikke ud til, at de nordslesvigske arbejder- og soldaterråd har fremsat selvstændige udtalelser om grænsespørgsmålet. Soldaterrådene blev som tidligere omtalt opløst omkring 1. marts 1919, og arbejderrådene overlod åbenbart det nationalpolitiske til de socialdemokratiske partiforeninger, hvis stilling det ikke er opgaven at skildre her. Det skal dog nævnes, at senere på året 1919 deltog repræsentanter for de nordslesvigske soldaterråd i en rådkongres for alle Slesvig-Holstens råd, hvor også det nationale spørgsmål blev diskuteret, nemlig i Neumünster den 29. juni 1919. Forsamlingen var her enig om at opfordre alle i afstemningsområdet til at deltage i afstemningen, og ikke følge den udbredte indstilling, at de tysksindede skulle afholde sig fra at stemme i protest mod afstemningsreglerne. En lignende resolution vedtoges på en konference af arbejderrådene i 1. og 2. afstemningszone den 5. august i Flensborg.⁹⁰

Arbejder- og soldaterrådene var de håndgribelige udtryk for nyordningen i Tyskland; men i deres holdning til det nationale spørgsmål er det svært at spore nye tanker. De nordslesvigske råd mødte de dansksindedes afstemningskrav med en i realiteten traditionel, tysknational holdning, kulminerende i Haderslevresolutionen med dens mildest talt halvhjertede tilslutning til selvbestemmelsesrettens princip.

Landarbejder- og bonderåd

Oprettelse

Ved oprettelsen af soldaterrådene kan man tale om en bevægelse, der i vid udstrækning var spontan. Derimod var oprettelsen af de såkaldte arbejder- og bonderåd i landdistrikterne fra begyndelsen dirigeret fra højeste sted. Rådenes opgave skulle være at organisere levnedsmiddeludskrivningerne, der i det krigsudpinte land behøvede en effektiv organisation. Bønderne fik stadig sværere ved at opfylde afleveringskravene, ligesom lysten hertil naturligvis blev stadig mindre. I denne situation mente regeringen nu, at rådsideen kunne vise sig nyttig, hvis den udstræktes til landbefolkningen. Allerede 12. november 1918 udgik opfordringen til dannelse af bonderåd i den forventning, at frivillighed og selvforvaltning ville give bedre og hurtigere resultater end selv den bedste bureaukratiske organisation.⁹¹

Valg og organisation

Ved udgangen af 1918 var valgene i Slesvig-Holsten stort set tilendebragt. Der valgtes et arbejder- og bonderåd i hver kommune, der vel at mærke var en væsentlig mindre administrativ enhed end i dag; normalt var der flere kommuner i hvert sogn. Rådene skulle bestå af mindst seks medlemmer, hvoraf tre skulle være selvstændige landbrugere, de andre tre arbejdstagere. Det gik i praksis sådan, at landboere, der ikke var grundejere, kunne vælges som arbejderrepræsentanter. Alle mænd og kvinder over tyve år var stemmeberettigede. Rådene var underordnet arbejder- og soldaterrådernes kredsforretningsudvalg, der skulle godkende valgene. Ihvertfald i Tønder deltog arbejderrådet også i selve organiseringen af de lokale bonderådsvalg, idet Wienecke blev udnævnt til organisator ved grundlæggelsen af bonderådene.³²

Nordslesvigs overvejende dansksindede landbefolkning stod skeptisk over for disse nye tyske påfund nu, hvor man allerede følte sig på vej til Danmark. Men indstillingen var den, at rådene var et onde, man nødtvungent måtte affinde sig med i overgangstiden. Den danske befolkning skulle ikke boykotte valgene, men tværtimod sørge for, at rådene fik så mange danske medlemmer som muligt.³³ Mange steder nedlagdes protester mod valghandlingerne bl. a. med henvisning til, at folk med dansk statsborgerskab havde stemt; men det havde de lov til, da rådene regnedes for en økonomisk og ikke en politisk organisation.³⁴ Under disse forhold blev de nordslesvigske arbejder- og bonderåd danskdominerede, bortset fra dele af Tønderkredsen.

Efter valgene skulle de lokale arbejder- og bonderåd under ledelse af arbejder- og soldaterrådernes kredsforretningsudvalg vælge overordnede forretningsudvalg for kredsene. I Tønder skete det på et møde 3. januar 1919. Wienecke holdt her en lang tale om bonderådernes opgaver, og der var flere andre foredrag. Til sidst var der gået så lang tid, at mødeledelsen skønnede, at der alligevel ikke var tid til at vælge et kredsforretningsudvalg. I stedet besluttede forsamlingen så at udpege bonderådernes formænd som et økonomisk sagskyndigt råd, der skulle bistå et kredsforretningsudvalg, der skulle være fælles for soldater-, arbejder- og bonderåd. Wienecke blev medlem af dette råd som politisk leder for alle kredsens forskellige råd; de to andre medlemmer skulle varetage de økonomiske opgaver.

Dette arrangement, som Wienecke utvivlsomt var ophavsmand til, sikrede altså arbejder- og soldaterrådets fuldstændige kontrol med bonderådene, men var helt i strid med reglerne. Valgene til lokalrådene var øjensynlig også ureglementerede, for de blev kort efter erklæret ugyldige allesammen.⁹⁵ Der har ikke kunnet findes oplysninger om eventuelle nyvalg.

I Haderslev, Åbenrå og Sønderborg valgtes kredsbonderåd henholdsvis 7., 11., og 10. januar. Det gik til på næsten samme måde de tre steder. Der valgtes kredsråd med seks medlemmer: tre arbejdsgiver- og tre landarbejderrepræsentanter. I Åbenrå lededes valgene på arbejder- og soldaterrådets vegne af Ewald, i Sønderborg af Hempel. I Haderslev havde rådene taget sagen i deres egen hånd, idet gård ejer Nis Thuesen, Skovrup, både havde indkaldt mødet og styrede det. Han valgtes til formand for kredsrådet. Formand for kredsrådet i Åbenrå blev gårdejer Falle Lildholdt, Løjt Kirkeby, og for kredsrådet i Sønderborg mejeriejer J. Zachariassen, Dybbøl. I Sønderborgrådet sad endvidere de velkendte dansksindede gårdmænd Peter Grau, Pøl, og Chr. Ernst Christensen, Asserballe.⁹⁶

Opgaver og kompetance

Det var regeringspræsidentens tilforordnede Eduard Adler, der ledede organiseringen af de slesvig-holstenske råd, og ham, der skulle godkende valgene. Da kredsbonderådene var valgt, indkaldte han repræsentanter for dem til et møde i Kiel 13. januar. Dette provinsbonderåd valgte her seks mand som forretningsudvalg for hele provinsen Slesvig-Holsten. På mødet gav Adler en redegørelse for den nye organisations arbejdsopgaver og kompetance.

Det var ikke meningen, at bonderådene skulle træde i stedet for nogen del af ernæringsvæsenets allerede eksisterende apparat — ihvertfald ikke lige med det samme — ligesom de skulle virke i snævert samarbejde med byernes arbejder- og soldaterråd. Rådene skulle først og fremmest få opstillet en liste over de fødevarer mængder, der fandtes inden for deres områder. De havde derfor ret til at kontrollere bøndernes opgivelser over bestanden ved inspektioner. Herved skulle opnås, at myndighedernes udskrivninger blev foretaget på et sikrere grundlag. Samtidig skulle de bekæmpe smughandel og hamstring, eventuelt ved at tilkalde politiets hjælp gennem kredsrådet. Rådsmedlemmerne skulle have godtgørelser for

deres arbejde ligesom medlemmerne af arbejder- og soldaterrådene.⁸⁷ Det var i høj grad påkrævet at få bonderådernes arbejdsopgaver og kompetance fastlagt. Ved valgene til kredsbonderådene i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg kreds opstod der nemlig uenighed mellem kredsradene og arbejder- og soldaterrådernes repræsentanter om de nye bonderåds politiske kompetance. Kredsbonderådene mente sig nemlig berettiget til at indsætte tilforordnede hos landrådene ligesom arbejder- og soldaterrådene. I Haderslev valgte bonderådene P. J. Refshauge, der selv blev landråd i 1920, til tilforordnet ved landråden. Refshauge valgtes på bonderådsmødet 7. januar, hvor han forsikrede forsamlingen om, at den afholdte landråd von Löw ikke ville føle det som en ydmygelse at få en tilforordnet. Det havde han selv sagt til Refshauge.

I Åbenrå valgte bonderådene den senere amtmand, redaktør Kresten Refslund Thomsen som tilforordnet, og i Sønderborg valgtes landdagsmand Nis Nissen, Viby. Men arbejder- og soldaterrådene var vel vidende om, at enhver sådan indrømmelse til kredsbonderådene ville begrænse deres egen indflydelse. Spørgsmålet blev forelagt Adler, og efter nogen usikkerhed blev det fastslået, at kredsradene ikke havde ret til at indsætte tilforordnede. Det gjaldt også, hvis de lokale bonderåd ville indsætte tilforordnede ved de kommunale embedsmænd. Derimod kunne arbejder- og soldaterrådernes kredsforretningsudvalg udnævne et medlem af et bonderåd som tilforordnet lokaladministrationen.⁸⁸

Hverken Refslund Thomsen eller Refshauge blev godkendt som tilforordnede. I Sønderborg ville arbejder- og soldaterrådsformanden Hempel kun godkende Nis Nissen med det forbehold, at han udelukkende fik rådgivende indflydelse og kun i spørgsmål vedrørende landbruget. Trods kraftige protester bl. a. fra et protestmøde 13. januar opnåede kredsbonderådet ikke den ønskede kompetanceudvidelse for den tilforordnede. Nis Nissen nægtede så at påtage sig hvervet med de givne indskrænkninger.⁸⁹

De dansksindede i Nordslesvig følte altså, at de havde en indlysende interesse i at skaffe sig så stor indflydelse som muligt i den nye rådsorganisation, der kunne få betydelige økonomiske følger for den nordslesvigske landbefolkning, hvis den kom til at virke efter sin hensigt. Derfor deltog de dansksindede ivrigt i valgene for at få deres egne valgt ind. At de tre danske kredsrad også søgte at

få politisk indflydelse, er ikke mærkeligt. Arbejder- og soldaterrådenes eksempel var i så frisk erindring, at mange dansksindede måtte undres over, at soldater, der tilfældigvis lå i garnison i landsdelen, havde fået politiske rettigheder, som nægtedes store dele af den bosiddende befolkning.

Virksomhed

Hvorledes klarede arbejder- og bonderådene nu de opgaver, der var tiltænkt dem? Der er ikke fundet oplysninger om forholdene i Tønder kreds. Oplysningerne vedrørende Sønderborg kredsråd hører op i foråret 1919, idet det sidste møde, der er refereret i rådets forhandlingsprotokol, fandt sted 3. marts 1919. Rådet vides dog ikke at være blevet opløst.

I Åbenrå kreds udbrød der hurtigt strid. Begyndelsen var gjort, da kredsrådet ikke fik lov til at sende en tilforordnet til landråden. Hertil kom så utilfredshed med kravene til kvægafleveringer. Bønderne syntes, at der krævedes for meget, og at fordelingen af udskrivningerne var uretfærdig. Kredsbonderådet satte sagen på spidsen i marts ved at henstille til bønderne hverken at aflevere brødkorn eller kvæg ud over, hvad der var nødvendigt til selve kredsens forbrug. Priserne for kvæget skulle sættes op, afleveringsraten ned. Kredsrådet fastholdt bestemt denne holdning — det var en udbredt opfattelse, at Nordslesvig blev udsuget til fordel for storbyerne mod syd. Men da det jo var ideen med bonderådene, at de skulle effektivisere fødevareafleveringerne, ikke standse dem, blev kredsbonderådet erklæret for opløst den 15. april.¹⁰⁰

Der blev ikke organiseret nyvalg til kredsbonderådet i Åbenrå, som var det eneste kredsbonderåd i Slesvig-Holsten, der blev fjernet fra sin post. Arbejderrådets formand Ewald overtog med stor energi kredsrådets forretninger, herunder forbindelsen til lokalrådene, der fortsatte deres virksomhed. Ewald var i forvejen upopulær blandt de danske, og modviljen mod ham udstraktes nu til hele Åbenrå kreds. I september 1919 samlede Sønderjysk Arbejderforenings afdelinger i kredsen således underskrifter på en protest mod, at Ewald fik bevilget en ekstragodtgørelse for sin varetagelse af kredsbonderådets funktioner. Man mente, at Ewald i sin varetagelse af denne opgave ikke »har varetaget befolkningens interesser, men både i ord og handling har vist at have større sympatier for befolkningen

sydpå«. ¹⁰¹ Den nationale baggrund for vægringen ved at opfylde afleveringskravene udtryktes tydeligt her. Også på et møde i Felsted for Sønderjysk Arbejderforenings medlemmer den 13. september blev Ewald angrebet voldsomt. Foreningens formand Chr. Lageri udtalte herunder, »at den her fødte og bårne arbejderstand ikke længere ville lade sig dominere af sydfra indvandrede elementer«. ¹⁰²

I Haderslev kreds synes bonderådet at have fungeret bedre. Rådet var her indstillet på at få tingene til at glide, selv om det fremsatte lignende protester som rådet i Åbenrå. Da Adler truede rådet med at sende militær til Haderslev kreds, som han mente var 10.000 kreaturer bagefter med afleveringerne, udstyredes kredsrådssekretæren Niels Petersen-Høkkelbjerg med fuldmagt til at udtage kreaturer i kommunerne. Ved forhandlinger med de lokale bonderåd lykkedes det ham som regel at få et eller to kreaturer i al fordragelighed.

I juli 1919 havde kredsbonderådet også held til at dæmpe modsætningsforholdet mellem bønderne og Haderslevs arbejderbefolkning. Rådet kom nemlig til en forståelse med tolvmandsrådet i Haderslev, der var utilfreds med kreaturafleveringerne. Parterne slog en handel af. Bonderådet lovede at sørge for, at Haderslev by ikke kom til at savne levnedsmidler. Til gengæld gik tolvmandsrådet med til en resolution med en protest mod, at der udførtes kvæg fra Haderslev kreds. Denne forståelse blev dog ikke af langvarig karakter, for bønderne var stadig utilfredse med de priser, de måtte tage for levnedsmidlerne. ¹⁰³

Som helhed må man sige, at rådstanken ikke fik succes i Nordslesvig, da den skulle udnyttes til at fremme levnedsmiddelafleveringerne, og der lød da også talrige klager fra myndighederne over de mangelfulde afleveringer. Selv om landbruget i Nordslesvig var forarmet, kunne det måske godt have ydet mere, end tilfældet var; men loyaliteten over for det land, som nordslesvigerne skulle forlade, var opbrugt: »... trods strenge straffebestemmelser forstod landbrugerne at omgå lovene og føre myndighederne bag lyset. De stjal af deres egne produkter med god samvittighed«. ¹⁰⁴ Hvorfor fandt de tyske myndigheder sig nu i disse mangelfulde afleveringer? Det skyldes utvivlsomt hensynet til resultatet af den kommende folkeafstemning. Da ernæringskommissæren for Slesvig-Holsten i juni 1919 ønskede at inddrive kvæg ved hjælp af militærkommandoer,

fik han nok tilladelse til det, men overpræsidenten indskærpede, at det i så fald skulle foregå på en måde, der ikke kunne influere på afstemningsresultatet, og det ville jo i realiteten sige, at det var umuligt at foretage en effektiv militærindgriben.¹⁰⁵

Slutning

Revolutionen i Tyskland i november 1918 vakte stor opmærksomhed uden for landets grænser, også i Danmark. »Med Slesvig under den røde fane er revolutionen nået så nær til Danmarks grænser, som det overhovedet er muligt. Et skridt endnu og »gud-inden« træder over grænsen, og vi har revolutionen i landet«, skrev socialisten, kommunelærerinde Marie Nielsen begejstret.¹⁰⁶ Den danske regering var derimod meget bekymret. Den forøgede bl. a. vagten ved grænsen og gav ordre til at fremskynde hjemsendelsen af det mandskab, der var indkaldt på grund af verdenskrigen. Den frygtede nemlig smitte fra soldaterrevolterne i Tyskland.¹⁰⁷

Men både frygt og forventning viste sig hurtigt at være helt ubegrundet. Oprettelsen af arbejder- og soldaterråd blev ikke indledning til nogen revolutionær udvikling i Tyskland. Det var kun et mindretal i arbejderbevægelsen, især koncentreret i Spartakusgruppen, der ønskede at bruge rådene som revolutionære celler til ledelse af en samfundsomvæltning. Og de revolutionære blev i løbet af 1919 blodigt nedkæmpet af den socialdemokratiske regering.

I Nordslesvig var de radikale strømninger ikke stærke i 1918-19, selv om den sociale uro var stigende. Regeringens politik, der tilstræbte en stadig indsnævring af rådernes beføjelser og indflydelse, stødte derfor ikke på nogen væsentlig modstand fra de nordslesvigske arbejdsråd, der helt beherskedes af flertalssocialdemokrater. Rådernes politiske indflydelse bevaredes ikke langt ind i 1919; men alligevel var rådene vedblivende politisk mistænkelige for alle borgerlige, tyske såvel som danske — frygten for rådene som potentielle bærere af en revolutionær udvikling var rodfæstet.

De nordslesvigske råds største indsats blev ikke gjort på det politiske felt. Den koncentreredes om forskellige praktiske opgaver, især i forbindelse med demobiliseringen af hæren og forsøgene på at effektivisere ernæringsvæsenets administration.

Sit særpræg får rådsbevægelsen i Nordslesvig på grund af de nationale spændinger, der herskede i området. Landarbejder- og

bonderådene blev danskdominerede i størstedelen af Nordslesvig, hvor de dansksindede var i flertal i landbefolkningen, og de dansksindede fik således mulighed for at bruge rådene som redskaber for deres modvilje mod de tyske myndigheders økonomisk stærkt belastende levnedsmiddeludskrivninger. Dette betød, at rådsbevægelsen på landet hurtigt måtte notere en delvis fiasko.

Arbejder- og soldaterrådene i de fire større byer i Nordslesvig må betegnes som tyskorienterede, og de markerede hurtigt dette standpunkt offentligt. Dette har utvivlsomt bidraget til at forstærke deres upopularitet hos det dansksindede befolkningsflertal, efterhånden som den nationale kamp i stigende grad optog sindene. Småkårsstandens levevilkår forværredes kraftigt i denne periode; men alligevel synes det nationale ofte at være kommet i første række for de nordslesvigske arbejdere. Det overvejende tyskorienterede socialdemokrati fik derfor ikke bredere tilslutning i befolkningen, selv om det var blevet regeringsparti og mente at repræsentere en ny demokratisk æra i Tyskland. Stor opbakning fik derimod Sønderjysk Arbejderforening, der forenede den sociale protest med en national bekendelse til danskheden. Man kan derfor med en vis ret sige, at det nationale spørgsmål ydede sit bidrag til, at rådsbevægelsen i Nordslesvig fik så ringe betydning i det hele taget.

KILDEFORTEGNELSE

	forkortet
<i>Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå:</i>	LA
Sønderborg landråds arkiv nr. 1531. 1918-19. Arbejder- og soldaterråd	1
Sønderborg kredsudvalgs arkiv. Uordnede sager. 1919. Akten der Kreisausschusses betr. Arbeiter- und Soldaterräte	2
Ernærings- og overvågelseskontorerne i Åbenrå.	
1919-20. Arbeiter und Soldatenrat	3
1918-19. Bildung von Bauernräte	4
Små embeders og institutioners arkiver. 1919. Forhandlingsprotokol for Sønderborg kreds' arbejder- og bønderråd	5
Foreningsarkiver, Åbenrå amt. 1917-31. Protokoll des Sozialdemokratischen Vereins für den Kreis Apenrade (Socialdemokratisk forening, Åbenrå)	6
1919-31. Forhandlingsprotokol for fællesorganisationen i Åbenrå (Gewerkschaftskartell)	7
<i>Haderslev byhistoriske arkiv, Haderslev:</i>	
1913-21. Forhandlingsprotokol for Gewerkschaftskartell, Haderslev	
<i>Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv, København:</i>	ABA
Socialdemokratiets arkiv, kasse 118	
<i>I privat eje (redaktør N. Petersen-Høkelbjerg, Haderslev):</i>	
1919. Verhandlungsprotokoll des Vollzugsrates des Kreises Hadersleben (Arbeiter- und Bauernrat)	
<i>Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig:</i>	LAS
Abt. 301 (Oberpräsidium), 216. Regelung der Zuständigkeit der Soldatenräte und der Arbeiterräte	
Abt. 309 (Preuss. Regierung), 06993. Arbeiter-, Soldaten- und Bauernräte, 06994, 06995. Entschädigungen für Arbeiter-, Soldaten- und Bauernräte, 21048. Arbeiter-, Soldaten- und Bauernräte	
<i>Bundesarchiv, Militärarchiv, Freiburg:</i>	BMFr
Marinestation der Ostsee.	
F 1663/PG 91855. Räteangelegenheiten, allgemeines	
F 1663/PG 91862. Meldungen über Bildung von Soldatenräte in Schleswig-Holstein und im Reiche.	
<i>Aviser:</i>	
Modersmaalet	
Apenrader Tageblatt	Ap. Tag.
Hejmdal	
Sonderburger Zeitung	Sdbg. Zeit.
Dybbøl-Posten	
Tondernsche Zeitung	Tond. Zeit.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Om rådsbevægelsen i almindelighed er standardværket Eberhard Kolb: Die Arbeiterräte in der deutschen Innenpolitik 1918-19, Düsseldorf 1962 (herefter Kolb), af samme også Rätewirklichkeit und Räteideologie in der deutschen Revolution von 1918/19 i Helmut Neubauer (hrsg.): Deutschland und die russische Revolution, Stuttgart 1968. Om Kielerrevolten endv. Gustav Noske: Von Kiel bis Kapp. Zur Geschichte der deutschen Revolution, Berlin 1920 (herefter Noske).
2. Noske s. 8 ff., Der Volksrat. Organ für die Arbeiterräte der Provinz Schleswig-Holstein 1919 (herefter: Volksrat) nr. 24, s. 1 f., Kolb s. 111, Adler til regeringspræsidenten 7. marts 1919, LAS 309,06993.
3. Karl Alnor: Handbuch zur schleswigschen Frage, III, Die Teilung Schleswigs 1918-20, Neumünster 1930-37 (herefter Alnor) s. 208 ff., Frede Nielsen: Fra udmark til forpost, 1938 (herefter Frede Nielsen) s. 66 ff., Flensburg Avis passim nov. 1918, Modersmaalet 4. nov., Hejmdal 28. dec., Tond. Zeit. 11, 12. nov. 1918, Volksrat nr. 6, s. 5 og 8, og flg. henvisninger.
4. BMFr F 1663/PG 91862 nr. 1, 13, 17, 18, 27, Ap. Tag. og Tond. Zeit. 7. nov., Modersmaalet 8. nov. 1918.
5. Tond. Zeit. 16. nov. 1918. Peter J. Møllers antagelse i Murersvend gennemførte sin egen revolution i Tønder, Sønderjyden 1. nov. 1968, at soldaterrådet i Tønder blev dannet efter opfordring fra murer Heinrich Wienecke, savner ethvert grundlag i det samtidige kildemateriale.
6. Modersmaalet 9. nov. 1918. Der findes ingen detaljerede oplysninger om soldaterrevoltens interne forløb i Nordslesvig. For Flensborgs vedkommende har et medlem af soldaterrådet dog skrevet en udførlig redegørelse, Rues: Meine Eindrücke über die Bildung von Soldaten- und Arbeiterräten in Flensburg, Stadtarchiv Flensburg, hs. 11/26.
7. BMFr, se note 4.
8. Sdbg. Zeit 7. nov. 1918.
9. Bekendtgørelse fra Eduard Adler og Paul Gress, Hejmdal 15. nov. 1918, Amtsblatt der königlichen Regierung zu Schleswig (herefter: Amtsblatt) 1918, s. 360.
10. Sdbg. Zeit. 8, 11. nov. 1918.
11. LA 1, regnskabsbilag 37. Rådet betalte senere landråden erstatning for brugen af bilen. Om Topffs virksomhed: Sdbg. Zeit. 7.-11. nov. 1918, Ernst Christensen: Hvad der skete for ti år siden, Danebod højskoles årsskrift 1928, s. 42 ff.
12. Kai Edvard Larsen: Et halvt århundrede i grænselandet, Sønderborg 1966, s. 48 f.
13. A. Thyssen: Omkring »præsident« Topff, Sønderborg, SJy Årb 1966, s. 204 ff.
14. Kaj Rolfsen Nissen: Problemer omkring »præsident« Topff, SJy Årb 1965, s. 83 ff. (herefter Rolfsen Nissen).
15. Sdbg. Zeit. 2. april 1919.
16. F. eks. Sdbg. Zeit. 14. juni 1919.
17. Noske, s. 32.
18. BMFr F 1663/PG 91862 nr. 26.
19. Folkebanken for Als og Sundeved. Aktieselskab. 1909 — 1. juli — 1934, u. st. 1934, s. 26.
20. Noske, s. 32.

21. Sdbg. Zeit. 4. april 1919 læserbrev fra Oberschneidergast Philipp Weiglein, 10. og 16. april afsluttende indlæg fra Topff og Weiglein.
22. Rolfsen Nissen, s. 88.
23. Se note 21.
24. Noske, s. 32. Topffs ene sanatorieophold var 11.-16. nov. på et lazaret ved Slesvig, LA 1 regnskab for a-s-rådets udgifter og bilag 112 og 31 hertil.
25. Noske, s. 32, frifindelseskendelsen gengivet i Topffs læserbrev i Sdbg. Zeit. 2. april 1919.
26. Sdbg. Zeit. 8. jan., 2. og 10. april, 14. juni, 8. og 29. juli, 18. aug., 6., 8. og 10. nov. 1919, 11. nov. 1920, Sønderborg personreg., døde 1920, nr. 110 (LA).
27. Sdbg. Zeit. 11. nov., Modersmaalet 15. nov., Tond. Zeit. 9. og 18. nov., Ap. Tag. 11. nov. 1918, borgmesteren i Augustenborg til regeringspræsidenten 20. feb. 1919 i LAS Abt. 309, 06993.
28. Wilhelm Ewald: Erinnerungen an die Revolution und den Arbeiterrat in Apenrade, Åbenrå u. år (herefter: Ewald) s. 2, H. J. Jessen: Hvorledes det gik til, at jeg blev medlem af soldater- og arbejdsrådet i Skærbæk, Dybbøl-Posten 12. nov. og Modersmaalet 14. nov. 1918, H. E. Sørensen: Revolution i Skærbæk, Jydske Tidende 22. dec. 1968.
29. BMFr F 1663/PG 91862 nr. 32, Tond. Zeit. 9. nov. 1918.
30. Modersmaalet 27. feb., 3. marts 1919.
31. Modersmaalet 13. feb., Hejmdal 1. marts, Sdbg. Zeit. 28. feb., Tond. Zeit. 11. feb. 1919.
32. Modersmaalet 30. juni 1919.
33. LA 6 18. marts, LA 7 5. maj, prot. for Gewerkschaftskartell, Haderslev, 27. feb. og 10. marts, Tond. Zeit. 28. marts, Sdbg. Zeit. 15. og 28. april 1919.
34. Tond. Zeit. 14., 18.-19., 25. nov., Ap. Tag. 11. nov. 1918.
35. Tond. Zeit. 21. nov. 1918.
36. Modersmaalet 14. nov. 1918, 7. jan. 1919, Ap. Tag. 21., 27. nov. 1918.
37. Modersmaalet 27. marts 1919.
38. Tond. Zeit. 24., 26., 28., 29. marts, 1. april 1919.
39. Amtsblatt 1918, s. 393.
40. Tond. Zeit. 12., 15. nov. 1918.
41. Adler til regeringspræsidenten 4. april 1919 i LAS Abt. 309, 06993.
42. Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924, Åbenrå 1970 (herefter: Gerd Callesen) s. 160.
43. Wilhelm Ewald: Fünfundzwanzig Jahre »Sozialdemokratischer Verein in Apenrade«, u. st., u. år, s. 6 passim.
44. Sønderborg bys historie II, Sønderborg 1966, s. 166, Sønderborg købstads politiforvaltning (LA), afd. 2, fag 3, nr. 5 og 6, Volksrat nr. 6, s. 2.
45. Tond. Zeit. 9. nov., 24. dec. 1918, 28. marts 1919.
46. Tond. Zeit. 18. og 25. nov. 1918, Peter J. Møller: Socialdemokratiet i Tønder 1, Sønderjyden 11. nov. 1967, samme: Murersvend gennemførte sin egen revolution i Tønder, og Den ene revolution efterfulgt af en ny, Sønderjyden 1. og 7. nov. 1968.
47. Tond. Zeit. 6. jan., 6., 10.-12., 14.-15., 18., 20. feb. 1919, Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder. Minder fra udlændighedsårene, Tønder 1952, s. 129.
48. Tond. Zeit. 5. juli, 6. sept. 1919, s. 85 i Jørgen Slettebo: Strejker i Sønderborg 1920, Fra Als og Sundevad 1969, s. 73-88.
49. Modersmaalet 27. juni, 12. juli, 4. nov., Ap. Tag. 29. aug., 25. sept., Sdbg. Zeit. 30.-31. maj, 25. juni, Tond. Zeit. 18. juli, 14. aug. 1919.

50. F. eks. angreb på rådsformanden Hempel i lederen »Sønderborg amts dik-tator« 16. jan. 1919, protest fra Hempel 21. jan. 1919, Dybbøl-Posten.
51. Anker Kirkeby og Erik H. Schack (red.): Sønderjylland som det er, 1920, s. 335-41, Christian Lageri: Arbejderbevægelsen, s. 337, Sønderborgvalget: Sdbg. Zeit. 28. april 1919, Sønderborg bys historie II, Sønderborg 1966, s. 143 f.
52. Volksrat nr. 6, s. 2.
53. Modersmaalet 11. dec. 1918.
54. F. eks. citeret i Sdbg. Zeit. 13. jan., Hejmdal 7. jan. 1919.
55. Om den preussiske regerings holdning til rådene: Kolb, s. 262-81.
56. Amtsblatt 1918, s. 393 f., 406 f.
57. Kreisblatt, Åbenrå, 1918, stk. 66, nr. 700.
58. Bekendtgørelse fra indenrigsministeriet 27. dec. 1918 f. eks. i Kreisblatt, Sønderborg, 1919, stk. 17, nr. 143.
59. Adler til forretningsudvalget i Tønder 17. jan. 1919 i LAS Abt. 309, 06993.
60. Landråd Schönberg til regeringspræsidenten 19. april 1919 i LAS Abt. 309, 06993.
61. Alnor, s. 1263 ff. passim, regeringspræsidenten til overpræsidenten 1. og 5. feb. 1919 i LAS Abt. 301, 216.
62. Tond. Zeit. 26. juni 1920.
63. Modersmaalet 21. nov. 1918, 4. feb. 1919.
64. Amtsblatt 1918, s. 369 f.
65. Tond. Zeit. 24. dec. 1918, Kreisblatt, Tønder, 1918, stk. 68, nr. 529, 1919, stk. 13, nr. 68.
66. LA 6 18. marts 1919, Kreisblatt, Åbenrå, 1918, stk. 78, u. nr., Ewald, s. 6.
67. Kreisblatt, Åbenrå, 1918, stk. 69-70, u. nr., Kreisblatt, Haderslev, 1918, stk. 64, nr. 1077, Ap. Tag. 1. marts 1919.
68. Kreisblatt, Åbenrå, stk. 66, nr. 699, stk. 69, u. nr., Modersmaalet 22. nov. 1918, prot. for Gewerkschaftskartell, Haderslev, 28. maj 1919, Tond. Zeit. 21. dec. 1918, 25. marts 1919, Wilh. Ewalds »Ergänzung zum Bericht der A.u.S. Rates«, indlagt i LA 6, Ap. Tag. 2, 13.-14. dec. 1918.
69. Amtsblatt 1918, s. 394, Ewald s. 7 ff., Modersmaalet 21. feb., 24. april 1919, Tond. Zeit. 25. nov., 10. dec. 1918.
70. Arbejderrådet i Sønderborg til overpræsidenten 3. juni 1919 m. m. i LAS Abt. 309, 06994.
71. Tond. Zeit. 21. dec. 1918.
72. Modersmaalet 15. juli 1919, Olav Christensen: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet, Haderslev 1952 (herefter: OC), s. 87 ff., Jørgen Møller til Alsing Andersen 10. aug. 1919 i Socialdemokra-tiets arkiv (ABA), kasse 118, prot. for Gewerkschaftskartell, Haderslev, 28. jan. 1920.
73. Hejmdal 7. okt. 1919, Modersmaalet 8., 10.-11. okt. 1919.
74. Diverse korrespondance 22. maj-21. juli 1919 i LAS Abt. 309, 06994, Ewald s. 43 ff., LA 7 8. sept. 1919, LA 6 26. okt. 1919, Ap. Tag. 27.-30. okt., 1. nov. 1919.
75. Tond. Zeit. 15., 27. nov. 1919, Hejmdal 3. sept. 1919.
76. Sdbg. Zeit. 18. aug. 1919, LA 2: resolutionen gengivet i brev af 18. aug. fra formændene for de fire arbejderforeninger til kredsudvalget.
77. BMFr F 1663/PG 91862, nr. 15-16.
78. Referat af »Folkehjem«s-mødet i Hejmdal 18. nov. 1918, Åbenrårådets

- erklæring i Ap. Tag. 3. dec. 1918, om trafikken på luftskibshavnen i Åbenrå: udateret båndoptagelse med Fritz Støbener i Historiske Samlinger for Sønderjylland (LA), den forkerte påstand om, at Krüger var uden forbindelse med Åbenrårådet i Ap. Tag. 22. nov. 1928 og Alnor, s. 423.
79. Modersmaalet 25. nov. 1918, OC s. 84 f., Sdbg. Zeit., 30. nov. 1918.
 80. Ap. Tag. 3. dec. 1918.
 81. Alnor, s. 430 ff.
 82. Ap. Tag. 3. dec. 1918.
 83. Ap. Tag. 23. dec. 1918.
 84. En kort redegørelse for de tyske overvejelser på denne tid findes i Harald Jørgensen: Genforeningens statspolitiske baggrund, Tønder 1970, s. 189 ff., desuden Hans Dietrich Lehmann: Der »deutsche Ausschuss« und die Abstimmungen in Schleswig 1920, Neumünster 1969, (herefter: Lehmann), kap. I.
 85. Tond. Zeit. 21. nov. 1918.
 86. Alnor, s. 556 ff., Franz von Jessen: Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie 1900-1937, bd. II, 1918-20, 1938, s. 67 f., Frede Nielsen, s. 100 ff., Gerd Callesen, s. 80, OC s. 84 f., Modersmaalet 27. feb. 1919 meddele, at et ikke navngivet medlem af a-rådet har indrømmet, at det er borgermedlemmerne af rådet, der står bag resolutionen.
 87. Lehmann, s. 55.
 88. Frede Nielsen, s. 98 f., Gerd Callesen, s. 89 ff.
 89. Modersmaalet 27. feb. 1919.
 90. Volksrat nr. 6, s. 1-4, nr. 11, s. 1.
 91. F. eks. i Kreisblatt, Haderslev, 1918, stk. 59, nr. 924.
 92. Amtsblatt 1918, s. 406, 1919, s. 3, Th. Kaufmann: Minder og tanker, Tønder 1962, s. 142, Tond. Zeit. 25. nov. 1918.
 93. Marten Refslund Poulsen: Erindringer II, 1957, s. 59 f., mdtl. medd. fra red. Niels Petersen-Høkkelbjerg, Haderslev.
 94. Mange eksempler i LA 4.
 95. Tond. Zeit. 6. jan. 1919, Kreisblatt, Tønder, 1919, stk. 5, nr. 23.
 96. Modersmaalet 7. jan., Hejmdal 7., 10., 13. jan., Dybbøl-Posten 13. jan. 1919.
 97. Retningslinjer for bonderådene, indlagt i LA 5.
 98. Modersmaalet 17. jan., Ap. Tag. 3. feb. 1919, statskommissæren for folkeernæring til regeringspræsidenten 30. jan., 22. feb., Adler til landrådene 12. jan. 1919 i LAS Abt. 309, 21048.
 99. Dybbøl-Posten 14., 21.-22. jan. 1919, LA 5, s. 1, 3 og 5.
 100. Hejmdal 19. feb., 14., 28. marts, 8., 19. april 1919, Adler til landråden 15. april 1919 i LA 4, Ewald, s. 18 f.
 101. Protesterne samlet i LA 3, Hejmdal 16. sept. 1919.
 102. Hejmdal 15. sept. 1919.
 103. Prot. for a-b rådet i Haderslev kreds 19. feb. 1919 ff. Niels Petersen-Høkkelbjerg: Arbejder- og bonderådene, Sønderjysk Månedsskrift 1961, s. 209-15, Hejmdal 1. aug. 1919.
 104. S. 54 i Jens Bladt: Alsiske minder, Tønder 1966.
 105. BMFr F 1663/PG 91855, nr. 26 og 29.
 106. Klassekampen 10. nov. 1918, citeret efter Carl Heinrich Petersen: Danske revolutionære, 1970, s. 295.
 107. P. Munch: Erindringer 1914-18, 1961, s. 353 f.

Anmeldelser

Günter Weitling: Die historischen Voraussetzungen des »Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig« und dessen Verbindung zur reichsdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende.

Udgivet i 1. skriftrække af »Verein für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte«, Flensborg, 1971.

Det er baggrunden for den nordslesvigske indre missions tilblivelse i 1887 og baggrunden for spaltningen af foreningen i 1912, der er hovedemnerne i denne bog, der er antaget som dissertation ved universitetet i Kiel.

I de to første kapitler behandles de historiske forudsætninger for bevægelsen. Der er to spændingsmotiver, som hele tiden vender tilbage i vækkelsesbevægelserne i Nordslesvig.

I vækkelserne er der tale om et overnationalt fællesskab. En troende dansker føler sig mere knyttet til en troende tysker end til en vantro dansker. Politik er noget verdsligt, der bør forsages.

Derved adskiller de vaktens kreds sig fra frimenighedsbevægelsen og fra tyskhedens kirkelige bestræbelser, der ligner hinanden deri, at de har et stærkt nationalt islæt. Ligheden betones af Weitling måske vel stærkt (»ähnlich wie« s. 26) på bekostning af forskellen. Frimenighederne formåede dog at skabe et kirkeligt liv. De tyske i Nordslesvig havde — som Weitling selv skriver — ikke uden grund ry for ukirkelighed.

Det nationale kunne dog også for vækkelserne blive et problem. Om holsteneren Bruun v. Neergaard, der efter 1864 i sin korte tid som præst i Aller utrætteligt virkede for at skabe vækkelse, bruges det stærke udtryk, at han »strandede på det nationale spørgsmål«. »Kirkelig forening til Guds riges fremme i Slesvig«, stiftet 1868 af nogle præster i Nordslesvig, døde hen, da dens leder nægtede at bede for tysk sejr i 1870 og derfor måtte opgive sit embede.

Det andet spændingsmoment vedrører lægfolkets deltagelse i vækkelsesforkyndelsen. Øvrighedens og gejstlighedens — ikke helt ubegrundede — frygt for sekteriske tilbøjeligheder hos lægfolket fulgte vækkelsesbevægelserne lige fra den gamle pietisme, hvis huslige opbyggelsesmøder af regeringen blev stillet under gejstligt tilsyn ved konventikelplakaten i 1741, til Rinkenæspræsten Emil Wackers

missionsforening i 1875, hvor præsterne afviste samarbejde med lægfolk.

En vækkelsesbevægelse, hvor lægfolket stod i bevidst opposition til gejstligheden, var den »Gemeinschaftsverein«, som slesvig-holstenske bønder stiftede i 1857. Præster blev kun optaget som »brødre«, ikke i kraft af deres gejstlige embede. Ganske vist havde foreningen som formand fra 1873 baron Jasper v. Oertzen, der som gammel officer mente, at præsterne i vækkelsesarbejdet hverken skulle være i eller bag fronten, men foran fronten. Men alligevel havde bevægelsen ved hans død i 1892 fjernet sig fra kirken i flere lærepunkter og brød året efter helt med landskirken.

v. Oertzen spillede en vis rolle, da »Kirkelig forening for indre mission i Nordslesvig« blev stiftet. En tysksindet kommuneforstander, Chr. Holm i Aller, bad ham begynde et lignende arbejde som i Holsten og Sydslesvig med dansktalende lægprædikanter; v. Oertzen fik Vilh. Beck til at tillade en af den danske indre missions folk, Lars Birk, at tage et arbejde op i Nordslesvig. I forståelse med v. Oertzen, og med ham som medlem af bestyrelsen, blev foreningen oprettet i 1887. Men det blev ikke v. Oertzens »Gemeinschaftsverein«, der blev den nye forenings forbillede. Det blev »Kirkelig forening for indre mission i Danmark«.

Det var ikke nationalt sindelag, der knyttede lederne (5 præster og 2 lægmænd) til den danske indre mission. De var alle »deutscher Gesinnung«. Men præsteseminariet i Haderslev havde givet flere af dem forståelse for Nordslesvigs specielle forhold. I øvrigt kan der påvises et broget spil af impulser hos dem. På tyske universiteter havde flere af dem stået under indflydelse af pietistiske og ortodokse professorer. En stor rolle spillede den lokale slesvigske baggrund: gammel slesvigsk pietisme, Christiansfeld, Breklum og den før nævnte forening fra 1868. Meget afgørende blev indflydelsen nordfra gennem Vilh. Beck. Præsten i Højrup, Nic. C. Nielsen, var flere gange rejst over grænsen for at høre Beck prædike. Diakonen i Åbenrå Hans Tonnesen havde på biskop Godts tilskyndelse studeret Grundtvig og i øvrigt hos Vilh. Beck fundet frugtbar udnyttelse af det bedste hos Grundtvig og Kierkegaard. H. C. S. Lawaetz, præst i Ulkebøl, havde kontakt med Vilh. Beck gennem sin broder i Kalundborg, der var nær ven af Beck.

Derfor var det naturligt, at man på foreningens første årsforsamling i Åbenrå 1887 lod ikke blot Oertzen, men også Vilh. Beck prædike.

Foreningen mødte de samme to problemer som de tidligere vækkelser.

Udfra den traditionelle uvilje mod lægprædikanter bad halvdelen af de nordslesvigske præster kultusministeriet forbyde lægfolks prædikevirksomhed. Imidlertid blev det missionærerne forbudt at virke

i et sogn uden præstens tilladelse. På foranledning af lederen af Flensborg diakonissestiftelse, Emil Wacker, sikrede man sig yderligere mod afvigelser fra kirkenes lære ved at give missionærerne en grundig indføring i en lærebog i kristendom, som Wacker udgav til dette formål. Resultatet var, at i 1910 var der næppe nogen præst, der forbød foreningen at virke i sit sogn.

Medens Tonnesen får den anerkendelse, at han med pædagogisk dygtighed førte tilsyn med missionærerne, får Wacker æren for, at den nordslesvigske indre mission blev en kirkelig forening, der stræbte mod samling om søndagens menighedsgudstjeneste og om dåb og nadver.

Indre mission i Nordslevig var fra begyndelsen neutral i national henseende. Der står i instruksens for missionærerne udtrykkeligt, at de i den nationale og politiske kamp tydeligt skal tilkendegive den indstilling, at Guds riges komme er deres eneste mål.

Foreningen blev med stigende styrke angrebet for sin neutrale holdning. Man følte det smerteligt at se den arbejde hånd i hånd med tysk fødte og tysk uddannede præster, der som tyske embedsmænd af den tyske regering lod sig bruge i fortyskningens tjeneste. Indre mission gjorde »med fromme ord« mennesker ligegyldige for deres folkelige forpligtelse, så de afbestilte aviserne og holdt sig fra valgene — eller måske endda gav regeringens kandidater deres stemmer. H. P. Hanssen så det som en af de vigtigste nationalpolitiske opgaver at nationalisere den nordslesvigske indre mission.

Det er Weitlings tese, at opgøret i Danmark om forholdet mellem kristendom og folkelighed afgørende har været medbestemmende for den nordslesvigske indre missions bevægelser i forholdet til det nationale (s. 123). Derfor lægger han afgørende vægt på at efterspore Becks stilling til den nationale kamp.

Da Beck deltog i foreningens første årsforsamling i 1887, var det hans overbevisning, at arbejdet kun kunne lykkes ved at holde sagen udenfor »dette flade politiske liv, hvor alle livets store spørgsmål tvinges ned i disse to flade rubrikker, om det passer til »Højrepolitik« eller til »Venstrepolitik«. Beck så altså nationalitetskampen i lys af provisorietidens politiske kampe i kongeriget. Han gjorde sig skyldig i en »fejlfortolkning« når han betegnede den nordslesvigske situation som »nøjagtig ligesom i Danmark«. Angrebene på foreningen afviste Beck med den erklæring, at bevægelsen ville begå »åndeligt selvmord«, hvis den lod sig bruge i den nationale kamp.

Becks stilling ændredes gradvist, indtil han endelig i en artikel i 1898 erklærede, at »sand dansk følelse, kærlighed til vort land og vort folk er ikke politik, men noget langt større og dybere end politik; det er en af de største og dybeste menneskelige følelser, som intet troende menneske kan fornægte uden at lide skade på sin kristendom«. Denne udtalelse lader sig ikke forene med standpunktet

1887. Der var sket, hvad Weitling kalder »Becks kopernikanske drejning«.

Årsagen til denne drejning finder Weitling deri, at de politiske forhold i Danmark var ved at normaliseres efter provisorietiden, og dermed ændredes også forudsætningen for Becks tidligere fejlagtige vurdering af den nationale kamp. Endvidere skulle baggrunden være en stigende aktivitet i Becks gode ven, Johs. Clausens grundtvigsk-prægede grænsemissionske arbejde og Clausens indlæg i en debat i »Kristeligt Dagblad«. Clausen skulle altså have haft afgørende indflydelse på Becks ændrede standpunkt.

Men på den anden side hævder Weitling, at Becks artikel 1898 skabte endegyldigt de latent tilstedeværende forudsætninger for en nationalpolitisk virksomhed fra indre missions side. I Nordslesvig, hvor man stadig fulgte rørelserne i den rigsdanske forening og betragtede Beck som bevægelsens »åndelige fader«, bidrog den nye kurs til, at det nationale opgør trængte ind i foreningen, og at vennerne af indre mission deltog livligere i valgene. Indre mission var blevet et »politikum«. Ved den rigsdanske indre missions indflydelse havde den danske nationalfølelse, der var kaldt til live ved Grundtvigs virke, og som efterhånden også gennemtrængte indre mission, gjort et fremstød i Nordslesvig.

Men ved denne drejning havde Beck hjulpet med til at mane det selvmord frem, som han tidligere profeterede om. Dermed var forudsætningen skabt for bruddet i 1912, da bevægelsens tysksindede præster skilte sig ud som »Det gamle budskabs indre mission«, medens Hans Tonnesen blev hos den dansksindede fløj, idet han måtte erkende den dansksindede befolknings ret til »at kæmpe sin nationale kamp ud fra troens kristne stade«.

Weitling finder bogens tyngdepunkt i dette afsluttende kapitel om overgangen til den nye kurs. Der er fængslende dramatik over dette afsnit. Alligevel kan man ikke værge sig imod det spørgsmål, om det er tilstrækkeligt dokumenteret, at den afgørende årsag til, at den nordslesvigske indre mission ændrede kurs, er »Becks kopernikanske drejning«, og om ikke påvirkningen i lige så høj grad er gået fra Nordslesvig til kongeriget. Weitling mener selv, at Johs. Clausen har haft afgørende indflydelse på Becks omslag (s. 138). Begivenhederne i Nordslesvig skulle i sig selv være nok til en kursændring. H. P. Hanssen skriver, at mange nordslesvigske folk blev vakt til eftertanke over det nationale spørgsmål ved Köllerpolitikken og ved at se et kuld yngre tysksindede præster rykke ind i præstegårdene.

Dette spørgsmål vil måske kunne belyses nærmere ved en videregående undersøgelse, ligesom man må håbe, at selve bruddet i 1912 vil blive taget op til behandling. Foreløbig er der med denne bog givet en sober og velskrevet skildring af forhistorien, og i øvrigt en pietetsfuld skildring af livet i de missionske kredse.

Fremstillingen bygger overvejende på trykt materiale. Det nye er en flittig brug af den nordslesvigske presse. Det er velgørende, at Weitling holder sin egen person i baggrunden og kun ét sted — ganske naturligt — markerer sit syn på det nærgående problem, som hele sagen drejer sig om: det teologisk korrekte er fremført af Tonnesens fløj, hvorimod bevægelsens særlige nådegave under de givne forhold lå deri, at man ikke stillede de nationalpolitiske forhold i forgrunden og gjorde dem til erstatningsreligion.

Det er et stort savn ved den udmærkede bog, at den mangler et personregister.

Asger Nyholm.

Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis um 1771.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 60, (Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1971), 728 s.

I skriftrækken *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, hvor så mange fremragende bidrag til Sønderjyllands historie i tidens løb er blevet udgivet, foreligger der nu også et digert værk om de store landbrugsreformer i Slesvig og Holsten indtil 1771. Ikke mindst, fordi forfatteren også behandler de nordslesvigske forhold, må et sådant værk vække stor opmærksomhed her i landsdelen. På dansk har vi i forvejen bl. a. Troels Finks meget benyttede bog fra 1941 om udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, men dels behandler Troels Fink kun en del af de emner, som Prange tager op i sin bog, dels griber de sagen an på vidt forskellig måde. Medens Troels Fink stort set inddeler sin bog efter problemstillinger og behandler disse problemstillinger for Slesvig som helhed med beskrivelse af alle de forskelligheder, der er fra egn til egn, så har Prange valgt at behandle hvert område for sig og — som han selv siger i indledningen — uden mange sideblikke og uden at tilstræbe et fælles skema for beskrivelsen af hvert enkelt område. Kun således mener han, at en sagligt forsvarlig fremstilling, der tager hensyn til landets mangfoldighed, er mulig. Vi får altså en række afsnit, der sådan set godt kunne stå alene hver for sig, fordi de egentlig ikke er forbundet med hinanden på anden måde, end at de findes i samme bog, og ved at der til sidst (s. 591–662) bringes en samlet oversigt. Det er karakteristisk for forfatterens arbejdsform ved denne undersøgelse, at afsnittene mange gange igen deles op i en række næsten selvstændige artikler, f. eks. når talen er om nedlæggelsen af de kongelige ladegårde, hvor omtrent hver ladegård får sit eget lille afsnit. Resultatet bliver i nogen grad, at bogen synes at falde fra hinanden, et indtryk, som det sammenfattende afsnit til sidst i bogen ikke helt formår at udlette. Men samtidig må det siges, at systemet

også har sine fordele. Ved i hvert afsnit kun at behandle et område, der er ensartet med hensyn til lovgivningen, myndighedernes holdning til reformerne og – ikke mindst – kildematerialets art, er det muligt at skildre udviklingen i dette område med en konsekvens og klarhed, som ellers ikke ville have været mulig. På dette punkt er det foreliggende værk da også forbilledligt.

Pranges bog er et imponerende værk. Med stor detaljerighed skildres, hvad der skete. Hvorfor det skete, får man derimod mindre at vide om. Det kunne ellers have været interessant at få lidt mere at vide om, hvilke tanker man gjorde sig, hvorfra ideerne kom, hvordan de første eksempler virkede på de øvrige områder, hvorfor nogle områder var så længe om at følge efter osv. Men det er nok meget vanskeligt at nå til klarhed på disse punkter. Hovedvægten er i hvert fald lagt på at beskrive det mere håndgribelige. Da anmelderen har haft yderst kort tid til sin rådighed, er en vurdering af kildebenyttelsen ikke forsøgt, men udvælgelsen af kilder til det nordslesvigske område synes at være tilfredsstillende. Forfatteren henviser frejdigt til Trap, hvilket ikke anses for særlig god tone i dansk videnskabelig litteratur, da det i øvrigt udmærkede værks karakter af oversigtsværk opfordrer til at gå til mere primært materiale, men de anvendte afsnit skal nok være udmærkede. At gøre opmærksomheder over dette punkt ville nok være for småligt.

Værket er sparsomt illustreret med udmærkede kort, men underligt nok er ikke et eneste originalt udskiftningskort gengivet – måske af tekniske årsager? Som bilag bringes meget nyttigt en del vigtige aktstykker, og endelig findes der et udmærket stedregister. Meget rosværdigt og til stor hjælp for danske læsere er det, at de nordslesvigske stednavne også bringes i deres danske form.

Pranges værk bringer et væld af gode oplysninger og bør finde mange benyttere. Ikke mindst de nordslesvigske lokalhistorikere må være opmærksomme på den nytte, de kan have af bogen.

Viggo Petersen.

Gerd. K. Kopper: Zeitungsideologie und Zeitungsgewerbe in der Region. Eine Fallstudie zu den politischen und Strukturbedingungen der Konzentration in Schleswig-Holstein 1945–70.

(Bertelmann Universitätsverlag 1972), 235 s.

Kampen om kontrollen, økonomisk og politisk, med efterkrigstidens vesttyske massemedier har ofte været hård. Man behøver blot at minde om den heftige debat om pressekongen Axel Springers stadig voksende imperium. Den omfattende mediedebat i forbundsrepublikken og den ofte bitre principdebat om massemediernes rolle i det demokratiske samfund har især behandlet kontrolproblemet:

hvordan sikrer man reel ytringsfrihed og alsidighed i en verden, hvor massemedierne i stigende grad koncentrerer på ganske få koncerner.

De borgerlige og rent kommercielle bladforlæggere forfægter naturligvis nok som deres standpunkt, at den frie ejendomsret bedst sikrer pressefriheden. Socialdemokraterne i forbundsrepublikken, der, som man også ser i Danmark, har været mindre heldige med at drive aviser på rentabel måde, har i langt højere grad interesseret sig for monopolkontrol i pressen, så man eliminerer uheldige følger af den stærke pressekoncentration.

Gerd. Koppers bog om presseudviklingen i Slesvig-Holsten er et tankevækkende, stimulerende og ofte polemiserende bidrag til denne diskussion, her ført på regionalt plan.

Den er bygget op som en skildring af det møjsommelige genopbygningsarbejde efter 1945, giver en kort og klar gennemgang af de vanskelige forhold under det britiske besættelsesstyre og endelig en redegørelse for den økonomiske udvikling, der har medført den stærke pressekoncentration siden besættelsesstyrets ophør.

Kopper har udnyttet et nyt materiale, møjsommeligt skrabet sammen fra Slesvig-Holstens aviser og suppleret op med interviews. Men, som han også selv erkender, har pressens herrer ikke nogen overdreven meddelelsestrang, når det gælder egne forhold og interesser.

Kopper er som samfundsvidenskabeligt orienteret forsker mere interesseret i grupper, strukturer og lange udviklingslinjer, mindre i specifikke historiske hændelsesforløb eller historiske personligheder, hvilket er lidt synd, da han sikkert også her har indsamlet et solidt materiale.

Således ville det have været interessant at se en karakteristik af chefredaktør Dr. Hanno Schmidt, Flensburger Tageblatt, eller L. P. Christensen, da han behandler den tidlige udvikling i Flensborgs presse så udførligt.

Koppers mest interessante afsnit er uden tvivl gennemgangen af den delikate periode under britisk styre. Han gennemgår omhyggeligt de forskellige faser, fra afnazificeringen til licenspressen, den af besættelsesmagten godkendte presse, og til liberaliseringen, der fulgte med afskaffelsen af besættelsesstyret. Afviklingen af licenspressesystemet til fordel for en ukontrolleret kommerciel presse blev begyndelsen til den stærke pressekoncentration. De national-socialistiske bladforlæggere, der gennem det britiske licenssystem havde været udelukket fra pressen, fik atter frit spil.

Kopper har gennemgået bladdøden i de forskellige hovedområder, Kiel, Flensborg osv. Han konstaterer i sine interessante, meget polemiske analyser af presseudviklingen i Slesvig-Holsten, at offentligheden i denne region, ikke mindst kommunalpolitisk og lokalt,

på grund af den eksisterende koncentration får en meget indskrænket orientering om relevante forhold.

Koppers bog vil næppe blive yndlingslæsning i borgerlige kredse i Slesvig-Holsten, dertil er den for polemiserende. Men den er ikke desto mindre en nyttig bog, først og fremmest på grund af den fængslende gennemgang af tiden 1945–1951. Tilbage bliver blot at nævne, at det tjener til forfatterens ros, at han også har interesseret sig for Flensborg Avis og Südschleswigsche Heimatzeitung i deres naturlige sammenhæng.

Anders Ture Lindstrøm.

Rudolf Asmus og Erich Maletzke: Das Haus an der Förde. 25 Jahre Schleswig-Holsteinischer Landtag 1947–72.

Med forord af fhv. ministerpræsident, landdagspræsident Dr. Helmut Lemke.

Nok har regionen Slesvig-Holstens skæbne gennem tiderne beskæftiget mange historikere, men udviklingen i nyere tid er endnu noget forsømt. Derfor er det i sig selv prisværdigt, at den slesvig-holstenske landdag fejrer sit 25 års jubilæum med udgivelsen af en slags landdagshistorie. Det er en statelig jubilæumsbog med mange illustrationer, forfattet af de to kendte slesvig-holstenske journalister Asmus og Maletzke. Skildringen er af forfatterne bevidst gjort populær, så den er tilgængelig for en bredere læserkreds. Den foregiver ikke at være og skal derfor ikke bedømmes som en videnskabelig afhandling.

Dette forhindrer dog ikke visse principielle betragtninger om værket. Uden at være for pedantisk kan man godt påpege forskellige forhold, der burde have været inddraget bedre i fremstillingen. Men først indholdet:

Landdagshistorien giver en bred skildring af den britiske besættelsestid, et afsnit, der er noget af det bedste i bogen, fordi det giver en virkelig fornemmelse ikke blot af de politiske forhold, men også af stemningen. Den behandler omhyggeligt hver periode mellem landdagsvalgene og hovedtræk i lovgivningen i de 25 år. Men selv om de politiske og økonomiske problemer ikke undgås i fremstillingen, får man alligevel det indtryk, at jubilæumsbogen har affarvet de slesvig-holstenske problemer en del. Man får f. eks. ikke tilstrækkeligt indtryk af den permanente krisetilstand, Slesvig-Holsten befandt sig i indtil ind i halvtredserne. Også den grænsepolitiske udvikling er utilstrækkeligt behandlet.

Danmark og det danske mindretal i Sydslesvig såvel som SSV er naturligvis nævnt, men ikke på særlig tilfredsstillende måde. Man interesserer sig i Slesvig-Holsten så meget for brobygningsfunktionen til Skandinavien, så skulle man nok have kunnet overkomme et sammenhængende kapitel om udviklingen 1945–1955–1972.

Det er beklageligt, at de biografiske oplysninger om landdagsmedlemmerne er så korte, at de nærmer sig det intetsigende.

Litteraturlisten er endnu sparsommere end den eksisterende litteratur om Slesvig-Holstens nyeste udvikling. Skal man have en litteraturliste med i et sådant jubilæumsværk, må det være et rimeligt forlangende, at den kan bruges. En række kendte, for Slesvig-Holsten relevante bøger, er ikke blevet nævnt. Således er Lorenz Rerups og Troels Finks bøger om grænselandet ikke taget med, ligesom Ernst Siegfried Hansen er blevet ignoreret. Heller ikke Heins Josef Varains bog om partier og interesseorganisationer er kommet med.

Forfatterne har leveret et meget velskrevet rids af 25 års landdagspolitik i Slesvig-Holsten, men den er for meget orienteret mod de lyse sider i udviklingen. Det skulle have været muligt at behandle Slesvig-Holstens ofte svære problemer i perioden noget grundigere uden at svigte den populariserende opgave.

Anders Ture Lindstrøm.

H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland. I-II.

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. (936 sider).

I 1966 udsendte lektor H. V. Gregersen i et stort bind på over 700 sider en del af brevene til og fra Laurids Skau. Brevvekslingen var navnlig med Skaus politiske venner i København. Bindet var interessant læsning, hele udgivelsesapparatet var forbilledligt, og man så med forventning frem til den bebudede fortsættelse, brevvekslingen med de politiske venner i Sønderjylland, der nu foreligger i to vægtige bind.

Brevene her i de to nye bind er til og fra Christian Flor, Johan Wegener, Peter Hiort Lorenzens børn og Laurids Skaus egne sønner. Det kan ikke skjules, at bindenes titel ikke er særlig heldig. Christian Flor er vel nok en »politisk« ven, men Johan Wegener var alt endet end politiker, og Hiort Lorenzens børn og Skaus egne børn var ikke knyttet til Skau med politiske bånd. Yderligere opholdt Flor sig, mens korrespondancen med Skau stod på, hovedsageligt i Kiel og i udlandet; af brevene fra Wegener stammer vist ikke et eneste fra Sønderjylland. Hvad endelig de to grupper af »børn« angår, så var også de for det meste alle mulige andre steder henne end i Sønderjylland. Titlen betyder imidlertid mindre, værkets kvalitet anfægtes ikke heraf.

Skaus brevveksling med Kiel-professoren Christian Flor begyndte i 1839, da den unge bonde forsigtigt nærmede sig den lærde og fornemme herre, den fortsatte nogenlunde ubrudt til 1851–52,

da Christian Flor rejste til udlandet, vred over ikke at have fået det embede som leder af Sønderjyllands kirke- og skolevæsen, som blev tildelt T. A. J. Regenbug. Det drejer sig altså om breve fra nogle af de år, da kampen mellem dansk og tysk nationalitet i hertugdømmet førtes hæftigst, og brevene er vekslet mellem to af de personer, der var fremme i den allerførste kamplinje. Brevene er, som man under disse omstændigheder kunne vente det, aldeles fremragende som kilder til forståelse af, hvad det var, der bevægede folk til at kaste sig ind i denne kamp. Ikke blot den specielt sønderjyske historie belyses, men også den europæiske nationalisme kan her ses i sin fuldstændige udvikling i disse breve mellem den lærde og intellektuelle universitetslærer og den folkelige og praktiske bonde. De mange detaljer om rent lokale forhold gør disse Flor-Skau breve til dele af den lille historie, deres nationalt brændende grundtone gør dem til stor historie. Hovedparten af brevene har været trykt før, fuldstændigt eller i udtog. Dette forklejner ikke udgavens værdi; det er væsentligt her at kunne se hele Flor-Skau brevvekslingen i sin fulde udstrækning, uden forkortelser og sammen med Skaus anden korrespondance.

I sammenligning med brevene til og fra Flor er de efterfølgende breve af mindre betydning for den politiske historie. Johan Wegeners politiske betydning var koncentreret om hans korte tid som forstander på Rødding højskole i nogle måneder af 1844-45, og netop i disse måneder er der ingen breve. Ellers skrev Wegener sine breve, de går fra ca. 1845 og op til Skaus død, mens han sad som præst i Halsted på Lolland. Wegener har, så vidt det kan ses, ikke været synderligt velorienteret om de politiske begivenheder, hans manglende politiske flair og noget opbrusende karakter har heller ikke gjort ham til en mand, der ville få hemmeligheder betroet. Som direkte kilde til den politiske historie kan Wegeners breve altså ikke bruges. De er derimod uhyre oplysende om, hvad der rørte sig i danske akademikere med hensyn til den slesvigske sag, de viser, hvordan den lokale hjemme-industri, kandestøberiet, har udfoldet sig rundt i præstegårdene. Iøvrigt bidrager brevene naturligvis også til billedet af Wegener selv, og Laurids Skaus breve er som altid læseværdige. Hvor Skau også i de senere år befandt sig i et slags lærlingeforhold over for Flor, så møder vi ham i forholdet til Wegener som vejlederen, hvis løseste strøtanke blev taget meget alvorligt. Dette præger naturligvis de to penneveneres korrespondance, der er af og til noget næsten docerende i Skaus breve, mere eller mindre dulgt beundring i Wegeners.

Brevene til Peter Hiort Lorenzens børn, officeren Frits, juristen Hans Rudolf og døtrene Sophie og Mathilde, er vel nok de mindst interessante. Skau har ikke i synderlig grad betroet sig til disse unge mennesker, og de har ikke haft større sager at be-

tro ham. Der er en del tidskolorit i disse breve, og de er vidnesbyrd om Skaus tilsyneladende aldrig svigtende omsorg for sine venner. Ganske skamløst brugte Skau enhver forbindelse, enhver lejlighed for at få puttet Hans Rudolf ind i et slesvigsk embede. Man ser her også Skau i en ny rolle, nemlig i den som den erfarne, der kendte denne arge verden. Således rådede han f. eks. Hans Rudolf i 1859:

»Dine ytringer om dit forhold til Brockenhaus-Schack – gav mig nogen anledning til frygt. Sørg endelig for at stå på intim fod med denne unge herre, og selv om han har den indbildning, at han er din vejleder eller protektor, eller hvad det nu er, så skader dette dig ikke en smule, dels fordi alverden ved, at det blot kan være i formel henseende, da næppe nogen tiltror ham åndelig overlegenhed, dels fordi hans indberetninger ad privat vej meget let kan have en afgørende indflydelse på din fremtidige stilling og i alle tilfælde være dig overordentlig nyttige, dels af den grund, at han sikkert om meget kort tid bliver din amtmand og altså foresatte, hvis protektion ikke alene er nyttig, men heller ikke kan være krænkende for dig, aldenstund han er det ex officio. Lad ham derfor være i den indbildning, at han er din protektor. Hør ham ud med tålmodighed og gør siden, hvad du selv vil og finder rigtigt. Dette slags folk, som er fødte stormænd, sætter altid pris på at protegere, og dobbelt når de ikke selv er store lys«. Denne fremgangsmåde havde Skau selv anvendt og med betydeligt held.

Endelig er der brevene til og fra Skaus egne sønner, Peter, Jens og Knud. Brevene her giver et ganske uretoucheret billede af Laurids Skau, i forholdet til sønnerne har han ikke lagt mange bånd på sig selv. Man ser ham som den meget vrede far, men også som den, der for rasende op, hvis nogen trådte hans drenge for nær. Han udtrykker sig i nogle af brevene med en ætsende hån, hudfletter de arme drenge på det grusomste med en ikke særlig tiltalende overlegen ironi, men er også dybt bekymret, når de er syge, stadig parat til at hjælpe, når noget går dem på. Nogen rar far at have har han dog ikke været, navnlig har hans ambitioner på sønnernes vegne været mere, end disse kunne bære. Der er også politisk stof i disse breve, mest detaljer om alle de praktiske ting, som Skau i årenes løb kom til at beskæftige sig med og uhæmmede bemærkninger om de mennesker, som Skau arbejdede sammen med eller imod, men brevene er også vidnesbyrd om Skaus politiske hovedtanke: at sønderjyderne havde en ret til at være danske, og at denne ret ikke måtte tages fra dem.

Brevene er, som i »Brevveksling med politiske venner i København«, forsynet med et meget udførligt noteapparat. Der er en udførlig tidstavle over de begivenheder fra 1840 til 1864, som er

omtalt i brevene eller i noterne, der er et navnerregister og en kronologisk ordnet brevføtegnelse, der omfatter såvel de »københavnse« som de »sønderjyske« breve. Det er meget påskønnelsesværdigt, at lektor Gregersen har taget sig det store arbejde på, også at udarbejde et sagregister til bindene. Takket være det kan man hurtigt finde Laurids Skaus markante meninger om ting, som han satte pris på (opslagsord som skandinavisme eller fester) og ting, som han ikke brød sig om (opslagsord som aristokrati, gods-ejere eller drikkeri).

Det er en oplevelse at møde Laurids Skau i disse mange breve, han må have været et fantastisk levende menneske.

Jens Engberg.

Bognyt

lørn Piø: Folkeminde- og traditionsforskning.

Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger, 2. forøgede udgave, 1971, 100 s.

I denne ajourførte udgave er første kapitel, der har titlen: Folkeminder og tradition, og som i meget er en historisk redegørelse for denne forskningsgren, helt omskrevet og øget betydeligt i omfang. Nyere folkloristisk litteratur, der er fremkommet siden 1. udgave 1966, er anført, og den nyttige lille bog er forsynet med et kombineret person- og sagregister.

P.K.I.

A. Strange Nielsen: Lokalhistoriske arkiver.

En vejledning for medarbejdere og benyttere med en indledning ved Johan Hvidtfeldt.

Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger, 1972, 91 s.

Omsider er den nye, men længe ventede vejledning for medarbejdere i lokalhistorisk arkivarbejde udkommet, efter at den første lille vejledning, der var udarbejdet af de lokalhistoriske arkivers grand old man, cand. pharm. Hans Brandt, Fåborg, allerede var udsolgt i 1959. Der har ved udsendelsen af vejledningen på grund af sygdom og frafald af medarbejdere været forsinkelser, men nu foreligger den med skoleinspektør A. Strange Nielsens navn på titelbladet og med rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt som forfatter af det indledende kapitel om offentlige arkiver, hvori bl. a. den grundsætning understreges, at offentlige arkiver, altså også de kommunale, hører hjemme i statens arkiver, hvilken these jo har givet anledning til adskillige meningsudvekslinger på årsmøderne i Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver.

A. Strange Nielsen, der er nævnte sammenslutnings energiske formand, redegør for oprettelsen af de lokalhistoriske arkiver, hvoraf der ved bogens udgivelse var 97, men han er lidt utilfreds med, at der ikke er langt flere. Dog ser han på den anden side ikke gerne, at arkiverne kommer til at dække for små områder. Små kommuner må gerne slutte sig sammen om et egnsarkiv. For den videnskabelige bruger vil dette være en fordel, da materialet derved er samlet på færre steder. Der peges på, at der endnu er ca. 200 primærkommuner uden tilhørsforhold til et lokalhistorisk arkiv, og der gives gode råd m. h. t., hvorledes nye arkiver kan oprettes og organiseres. Der er forskellige muligheder. Den bedste skulle være, at arkiverne oprettes som afdelinger ved de kommunale biblioteker, hvorved

der opnås understøttelse efter biblioteksloven på lige fod med bibliotekernes øvrige aktiviteter, men der findes dog også arkiver oprettet på foreningsbasis, som selvejende institutioner eller som museumsafdelinger, og disse etableringsformer er stadig mulige. Vigtigst for alle de lokalhistoriske arkiver er imidlertid, at uanset organisationsformen, må der være en gruppe interesserede personer, der tager sig af indsamlingen og registreringen, og som har eller formår at skabe de fornødne kontakter til befolkningen, uden hvilke arkiverne ikke kan trives.

Det afsnit, der nok er det vigtigste for de lokalhistoriske arkivers medarbejdere, er det, hvor der redegøres for ordningen og registreringen af det indsamlede materiale. Forf. opdeler samlingerne i tre afdelinger: en personalhistorisk, en topografisk og en saglig, og alle sager, uanset om det er billeder, arkivalier eller tryksager, indordnes i dette skema. For en person vil man altså kunne forvente at finde i et læg eller en pakke: billeder, arkivalier, avisudklip og evt. piecer. Ud fra rent bevaringsmæssige grunde vil mange dog sikkert sætte et spørgsmålstejn ved, om denne opbevaringsform er hensigtsmæssig. Såvel kemikalierester i fotografierne som blæksyren i arkivalierne kan, hvis disse ikke er omhyggeligt afsondrede, forårsage ulykker. Og er det ikke uheldigt, hver gang man skal have fat i et billede at skulle rode efter det imellem i forvejen måske mørnede arkivalier og avisudklip. Bevaringsmæssigt og i mange henseender også arbejdsmæssigt vil det nok være at foretrække, at sagerne primært sorteres efter art: billeder (positiver og negativer hver for sig), arkivalier og tryksager. I et museum anbringer man jo heller ikke en knipling og en plov i samme montre, selv om de stammer fra samme gård. Forf. afviger da også senere i bogen (s. 78) fra den tidligere så varmt anbefalede tredeling (s. 67), idet han anbefaler særlige anbringelsesformer for fotografiske plader og film, og i denne forbindelse nævnes også lydånd. Den af forf. foreslåede tredeling af materialet forudsætter næsten også, at man ser lidt stort på proveniens (hjemhørs)-princippet, hvorom der ellers skrives så pænt andetsteds. Men det er ikke stedet her at gå i enkeltheder med den på så mange måder nyttige vejledning. Sagen er jo den, at indsamling, opbevaring, ordning og registrering kan ske på forskellig vis, dels afhængig af arkivskabernes personlighed og dels af arkivets størrelse og særlige interesseområder. Vigtigst er det, at sagerne bliver indsamlet og bevaret for eftertiden, og med denne målsætning for øje er vejledningen en god inspirator.

P.K.I.

Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik.

Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger, 1971, 88 s.

Indsamlingen af traditionsstof, folkloristisk og etnologisk materiale er opgaver, som lokalhistoriske arkiver og også mange lokal- og amatørhistorikere har taget op for egen regning. Mange, der har deltaget i et sådant arbejde, har imidlertid følt savnet af en vejledning. Carsten Bregenhøj,

der er medarbejder ved Dansk Folkemindesamling, har nu i en lille instruktiv bog søgt at give denne hjælp. Han går ud fra, at der ved indsamling af traditionsstof i dag i almindelighed vil blive anvendt båndoptager, og der gives derfor elementære, men gode råd om pasning og benyttelse af en sådan og om registrering og pleje af bånd, der skal være af god kvalitet. I fortsættelse heraf følger råd m. h. t. interviewteknik, herunder især nogle kloge ord om interviewets psykologi. Det understreges, at indsamleren må ofre megen tid på forberedelsen, og at det er af meget afgørende betydning for undersøgelsens heldige udfald, hvordan spørgsmålene falder. Der gives eksempel på et interview med forfatterens kritiske bemærkninger. Det kan måske nok indvendes mod bogen, som også mod enkelte andre i serien, at den i mangt og meget mere sigter på vejledning af studerende end på egentlige amatør- og lokalhistorikere. Man må være lidt varsom med ikke at forskrække amatørerne med at stille for store krav. Opmuntring og enkelte gode råd er bedre end alt for metodisk og teknisk belæring. I indledningen tales, som også i andre sammenhænge, om samarbejde mellem amatør og forskningsinstitution, og dette kan heller ikke let understreges for ofte, men s. 11 leverer forf. et uheldigt valgt eksempel på dårligt samarbejde. En amatør har sendt en videnskabelig institution et lydband og bedt institutionen udtale sig om, hvorvidt det havde interesse, og om han burde fortsætte undersøgelsen. Forf. kommer nu med den mærkværdige forklaring, at da båndet var af en anden slags end dem, institutionen bruger, prøvede man det på så mange båndmaskiner, at da det endelig lykkedes at finde en, der kunne afspille båndet, var det ødelagt. Man må vel imidlertid kunne forudsætte så megen teknisk kunnen hos en forskningsinstitution, at man skulle kunne klare en sådan sag — ellers bør man rådføre sig med radioteknikere, inden der laves ulykker. For ellers er det vel bedre, at man giver amatørerne det råd at undlade at indsende bånd til forskningsinstitutionen, med mindre de i forvejen har sikret sig en kopi af båndet. Mod sin vilje har forfatteren leveret et fremragende eksempel på, hvorledes en forskningsinstitution ikke skal optræde i samarbejdet med amatører — en skønhedsplet på en ellers god og nyttig bog.

P.K.I.

Renate Erhardt-Lucht: Die Ideen der Französischen Revolution in Schleswig-Holstein.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 56, (Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1969), 227 s.

Renate Erhardt-Luchts undersøgelse af den holdning, man i Hertugdømmerne indtog til de franske revolutionsideer i årene 1789–99, er en skuffelse for læseren. Dens oversigt over avisernes og tidsskrifternes indstilling til revolutionen kan være nyttig, men det samme kan ikke siges om bogens opregning af en række enkeltpersoners holdning til revolutionen. Dertil er disse personers meninger for velkendte og udnyttelsen af det

forhåndenværende store kildemateriale for overfladisk. Der gøres således ikke et alvorligt forsøg på at skelne mellem adelens og borgerskabets holdning i denne væsentlige sag (man når ikke ud over en konstatering af, at der var revolutionsvenner og -fjender i alle befolkningslag). Kapitlet om regeringens holdning til de franske emigranter kaster ikke lys over det behandlede problem, og det afsluttende kapitel om revolutionens mulige indflydelse på tidens sociale uro hviler på et alt for spinkelt materiale.

Det synes at være en forhåndsantagelse hos forfatterinden, at man ud fra folkets manglende kendskab til politik kan slutte, at de revolutionære begivenheder i Frankrig ikke kan betragtes som hovedårsagen til urolighederne (kun tre tilfælde af social uro omtales). Hun synes ikke at have læst (eller ikke forstået) Johan Hvidtfeldts afhandling om den sociale og politiske uro i Nordslesvig i revolutionstiden (Sdj. Årb. 1945), selvom hun nævner den i en fodnote og i sin litteraturfortegnelse. Hun burde i hvert fald have taget stilling til Hvidtfeldts konklusion, der er modsat hendes egen: »Igenennem århundreder havde der ikke været en sådan gærende uro og så utallige demonstrationer. Der er ingen tvivl om, at det er de store begivenheder i Frankrig, som har skabt de åndelige forudsætninger for urolighederne«.

Sønderjylland er i det hele taget mere end stedmoderligt behandlet i bogen. Der kan igen henvises til Hvidtfeldts afhandling, som giver et rigt og levende billede af striden mellem tilhængere og modstandere af revolutionen i Haderslev og i øvrigt peger på København som et punkt, hvorfra revolutionsideerne formidledes til Sønderjylland. Renate Erhardt-Lucht har ikke været opmærksom på denne mulighed, der måske også vil vise sig at være frugtbar i en undersøgelse af ideernes indtrængen i Flensborg.

Alt i alt må man håbe, at Renate Erhardt-Luchts bog ikke vil afholde andre forskere fra at beskæftige sig med dens interessante, men langt fra udtømte emne.

G. J.

E. L. Parbøl: Altona-Kiel, Christian den Ottendes Østersø-jernbane.

1972, 62 s., ill.

Dansk Jernbane-Klub har som nr. 30 i sin række af skrifter om danske jernbaner udsendt en lille bog af E. L. Parbøl om Christian den Ottendes Østersø-jernbane Altona-Kiel, der var den første jernbane, som blev bygget i det danske monarki.

Indledningsvis berettes om færdselsmulighederne dengang, da man i 1832 kun én gang ugentlig kunne komme med en postvogn fra Altona til Kiel eller omvendt, en tur, der varede 24 timer, og om, hvordan der den 15. april 1836 af Frederik VI blev udstedt en koncession på en dampvognsrute på den nye landevej mellem Altona og Kiel og mellem Altona og Blankenese, men der meldte sig ikke nogen liebhavere. Kieler Correspondenzblatt var af den mening, at en dampvogn på chausseen mellem Kiel

og Altona ville reducere projektet om en jernbane mellem Hamborg og Lybæk til sin sande værdi.

Men det blev jernbanen, der sejrede. Ganske vist skulle der lange og svare drøftelser til, både om linjeføringen og af økonomisk art, men den 16. juni 1842 kunne Altona-Kiel jernbaneselskabet stiftes, og den 28. juni 1842 underskrev Christian VIII jernbanens koncession, hvorefter det store arbejde kunne påbegyndes, og den 8. maj 1843 blev det første spadestik foretaget.

Østersøbanen blev indviet på kongens fødselsdag den 18. september 1844, og der kørte herefter to persontog og et godstog daglig i hver retning.

Det skulle hurtigt vise sig, at banen var fuldt berettiget og blev benyttet i stort omfang.

Bogen skildrer herudover banens vogne og lokomotiver.

Endvidere berettes om organisation og personaleforhold, driftsforhold og toguhæld, som man første gang var udsat for allerede den 30. september 1844, da det første togsammenstød fandt sted, dog uden nævneværdig skade, samt om signalvæsen, billetter, køreplaner, vognklasser og gods-transport m. v.

Skildringen slutes med en omtale af andre baneanlæg, som tilslutningsbanen fra Elmshorn til Glückstadt og senere videre til Itzehoe og fra Neumünster til Rendsborg, der havde endestation syd for Ejderen, men som senere ved anlægget af Rendsborg-Flensborgbanen fik forbindelse over Ejderen, hvorefter den oprindelige station forsvandt.

Bogen er illustreret dels med billeder af banegårdene i Altona, Kiel, Glückstadt og Rendsborg og af billetter fra banens første leveår samt af samtidige satiriske tegninger og folkelige tryk m. v., herunder den erindringsmedalje, der blev slået af mønten i Altona af medaljør Alsing i anledning af jernbanens åbning, og som på forsiden bærer Christian VIII's billede og på bagsiden billedet af et lokomotiv.

O. C.

K. M. Hermansen: Skodborg sogn i Frøs herred.

2. udgave, 1971, 268 s. ill.

Da første udgave af K. M. Hermansens bog udkom i 1947, blev den anmeldt her i årbøgerne, og det skal derfor blot nævnes, at der nu foreligger en ajourført udgave af denne i mange henseender ganske udmærkede sognehistorie. Den nye udgave adskiller sig kun lidt fra den oprindelige, men man har søgt at tage hensyn til de væsentligste af de ændringer, der er sket i løbet af det sidste kvarte århundrede.

V. P.

Noter og nyt

Cornelius Schmidt

* 30. 9. 1891

† 22. 12. 1971

Den 22. december 1971 døde et trofast og interesseret medlem af Historisk Samfund for Sønderjylland, fhv. gårdejer Cornelius Schmidt, Døstrup.

Han fødtes den 30. september 1891 i Dregsted, hvor han overtog sin fødegård, da han i 1919 blev gift med Marie Carlsen fra Randerup. Men forinden måtte han som aktiv tysk soldat i Allenstein, Østprøjsen, ved første verdenskrigs udbrud med til østfronten, hvor han lige før jul 1914 blev hårdt såret og lå et år på lazaret, hvorfra han blev hjemsendt som uduelig til krigstjeneste med en stærkt ødelagt venstre hånd.

Det stillede i sig selv store krav i de år at skulle drive en gård og efter genforeningen sætte sig ind i de nye driftsformer, men der kom hurtigt bud til den initiativrige unge mand om forskellige tillidshverv, bl. a. som bestyrelsesmedlem i det nyoprettede elværk for Bredebro og omegn og som medlem af bestyrelsen for Det blandede distrikts landboforening, hvor han i over 30 år blev en meget påpasselig og økonomisk kasserer. Ved udtrædelsen

af sidstnævnte bestyrelse blev han udnævnt til æresmedlem, også som tak for veludført arbejde ved udgivelsen af jubilæumsskriftet til landboforeningens 100-års jubilæum i 1954, hvor undertegnede blev valgt til at assistere ham. Ved dette arbejde afdækkedes den store og dybtgående viden, Cornelius Schmidt havde om egnens og foreningens historie; mange gange har jeg og andre, der havde sluttet venskab med ham, siddet i hans og Maries hyggelige stuer og hørt ham berette eller vise dokumenter frem, han havde fundet. Ikke mindst Døstrup skoles historie og de enkelte gårdes historie havde han et indgående kendskab til. Her efterlader han sig stof, som senere forskere kan drage nytte af.

Cornelius Schmidt var igennem mange år medlem af menighedsrådet i Døstrup og blev en god hjælper og rådgiver under kirkens restaurering, hvor han knyttede nær kontakt til nu afdøde konservator Andersen. I grundforbedringsudvalget og i jordfordelingsudvalget lagde han en stor arbejdsindsats, og man drog her nytte af hans fremsynethed og hans evne til at kunne få en god, men vanskelig sag til at glide.

På dette sted vil det imidlertid være naturligt, om især hans indsats som amtsformand gennem 16 år for Tønderkredsen af Historisk Samfund erindres. Det var en opgave, der optog ham meget, og han skyede ingen anstrengelser for at holde kontakt ud i sognene, ligesom han var en dygtig formidler af de tanker og planer, han havde med hjem fra styrelsesmøderne i hovedforeningen. Arbejdet for og med sønderjysk lokalhistorie var en sag, der lå ham meget på sinde, og jeg tror, at det inderst inde gjorde ham ondt, da han følte ikke mere at kunne gøre fyldest på grund af sin tiltagende svaghed.

Vi, der har stået i arbejde sammen med ham, vil taknemmeligt minde ham og samarbejdet med ham.

Søren Nissen.

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå.

Året 1971 vil først og fremmest indgå i Landsarkivets historie som det år, da arbejdet med den store udvidelse påbegyndtes. Toftlund Byggeindustri A/S, der har overtaget beton- og murerentreprisen m. v., begyndte udgravningsarbejdet den 28. sept., og siden da er støbt i beton fire magasiner, to under og to over jorden. Fundamenter og gulv er endvidere støbt til foredragssal, læsesal, kontorer m. v. i hele stueetagen, hvor pillerne til den bærende konstruktion endvidere er rejst. Skalmuringen med røde mursten er påbegyndt. I det indre er installationerne af varme, el og ventilation påbegyndt. Nybygningen vil være klar til indflytning omkring 1. maj, og derefter tages der fat på ombygningen af de gamle magasiner og kontorer. Denne ombygning skal være afsluttet ved nytårstid 1973/74. Det har ikke helt kunnet undgås, at de besøgende er blevet lidt generet af byggeriet; navnlig i regnvejrperioder har det været lidt ubehageligt at skulle færdes fra de interimistiske parkeringspladser, men efter udgravningernes og kloakeringens

afslutning skulle de værste gener for de besøgende være forbi.

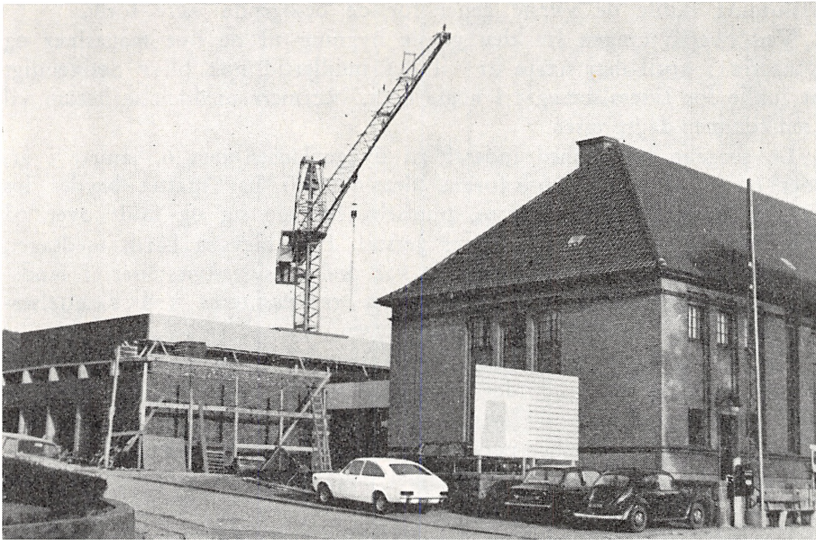
Ved overflytningen fra den gamle bygning til de nye magasiner og kontorer i april-maj næste år vil det imidlertid nok blive nødvendigt at lukke for læsesalsbesøget i nogle uger. Nærmere meddelelse herom vil fremkomme i dagspressen.

En sørgelig begivenhed indtraf på byggepladsen den 6. januar i år, idet en af de tunge støbeforme, der normalt har måttet brydes løs fra betonvæggen med værktøj, pludselig løsnede sig og faldt over på arbejdsmand Jens Lund fra Over Jerstal. Han blev så hårdt medtaget, at han ved ankomsten til sygehuset var død af sine kvæstelser. I landsarkivarens fraværelse var Landsarkivet repræsenteret ved bisættelses-højtideligheden af arkivar Dorrit Andersen.

Det er forudset og godkendt af finansudvalget, at Landsarkivets personale efterhånden udvides med 10 personer. Foreløbig er med henblik på forberedelsen af flytningen ansat en arkivbetjent, Carl Aage Obeling. Trods det statslige personaleloft regnes der med ansættelse af bl. a. en bogbinder i finansåret 1973/74, idet bogbinderiet ellers ikke kan tages i brug.

I sidste årsberetning kunne der berettes om en mindre tilbagegang i ekspeditionen til læsesalen. I kalenderåret 1971 og i de sidste måneder har der igen været en stigende tendens. Over for et besøgstal på 2062 i 1970 er tallet steget til 2150 i 1971, og antallet af ekspeditioner af arkivalier er i samme tidsrum steget fra 15146 til 19854. Udlånet til andre arkiver og biblioteker er steget fra 145 bd., pkr. og læg til 1330, således at Landsarkivets udlån 1971 næsten lå på højde med Rigsarkivets (1576). Indlånene var 1971 116 enheder mod 189 i 1970. Af den øvrige statistik kan nævnes: Antallet af tilføjelser og rettelser i personregistre og kirkebøger var 1971 514 mod 542 i 1970, og tallene på tjenstlige undersøgelser var 123 i 1971, overfor 198 i 1970. En vældig stigning skete i brugen af xeroxapparatet, idet der i 1971 blev fremstillet ikke mindre end 125480 kopier, hvoraf en betragtelig del udførtes for Historisk Samfund for Sønderjyllands regning og ved dets arbejdskraft. 1970 var produktionen af xeroxcopier 55948, og i indeværende år vil man igen være nede på et mere normalt antal. Mange besøgende benytter sig af den lette og billige adgang til at få kopier af arkivalierne, men xeroxapparatet finder dog først og fremmest anvendelse til fremstilling af kopier til brug på læsesalen af de mest benyttede arkivalier. Kopieringen af de ældre hovedministerialbøger og af registre til skyld- og panteprotokollerne er afsluttet, og kopieringen af kontraminiestrialbøgerne fra købstæder og flækker er godt i gang.

Som i de nærmest forudgående år har afleveringen fra statslige og kommunale myndigheder været meget beskedent. I alt er der 1971 blevet afleveret 1174 bd., 1091 pk. og 37 stk., der tilsammen fyldte 132 løbende hyldemeter. Disse sager har kunnet anbringes i det i sidste årsberetning omtalte depot i Tønder og i Landsarkivets annekbygning.

Landsarkivets nybyggeri set fra sydøst, oktober 1972. I forgrunden den gamle arkivbygning. (Foto: Dorrit Andersen).

Også i indeværende år har Landsarkivet måttet aftage nogle embedsarkivalier, nemlig en del sager fra det nu nedlagte Haderslev amt, medens sagerne fra det nedlagte Tønder amt, takket være velvilje fra Tønder kommunalbestyrelse, har kunnet forblive på deres plads i den tidligere amtsbygning, der nu er overtaget af Tønder kommune. Fra privat side har Landsarkivet bl. a. modtaget dele af privatarkiver for gårdejer og kolportør Mads Jensen, Jægerup, d. 1909, og datteren fru Magdalene Moos, Nybøl, d. 1956, begge afleveret af rentier Svend Moos, Kollund. Der er kommet supplerende afleveringer til forstander Hans Lunds privatarkiv, og arvingerne har afleveret statskonsulent Johs. Jensens efterladte papirer, d. 1971. Af fru Bo Bojesen, Åbenrå, er afleveret sognepræst Jørgen Eriksens, Asserballe, privatarkiv, dele af gårdejer Christen Hanssens, Nørremølle, privatarkiv og de Bojesen'ske familiearkiver. Jørgen Bromand har afleveret Ketting Andelskasses og Aksel Rahr Visby Husmandsforenings arkiver. Supplerende aflevering til Rødding højskoles arkiv er kommet fra friskolelærer Aksel Appel, Ker-teminde, og fru Anne Marie Skau, Nygård, har suppleret Skrumsagernes familiearkiver. Søren Nissen, Harres, har afleveret Harres grandearkiv og amtsskolekonsulent Thygesen Tønderhus' arkiv 1919-68. Mejerisel-skabet Danmark, Region Syd, har afleveret en række sønderjyske andelsmejeriers arkiver, medens forretningsfører Michael Møller og frue, Christiansfeld, har afleveret Anderupgårds arkiv, indeholdende perga-

menter tilbage til første halvdel af 1500' årene. Hans Kæstel, Dybbølsned, har afleveret Sundeved frimenigheds arkiv, ligesom der er kommet værdifulde afleveringer og gaver fra Else Florander, Johan Thoms, Rise, Hans Brandt, Fåborg, direktør J. E. Christiansen, København, Anna Jasmund, Åbenrå, forstander N. J. Thiim, Tønder, Henrik Rasmussen, Åbenrå, Troels Fink, Flensborg, Misse Høier, Klovtoft, P. Michelsen, Vordingborg, Cathrine Reeses arvinger og Holger Skovmand, tidl. Løgumkloster. Sidst er kommet Ingeborg og Kr. Refslund Thomsens privatarkiver sammen med et værdifuldt supplement til håndbogssamlingen. Det er i høj grad en broget blanding af navne og afleveringer, som imidlertid giver et godt indtryk af, at man i vide kredse i landsdelen nærer stor interesse for Landsarkivet, og at man forstår betydningen af, at papirer, der ofte er klenodier for det enkelte familiemedlem, bedst kan bevares for efterslægten i Landsarkivet.

Af Landsarkivets øvrige aktiviteter kan nævnes, at arkivar Viggo Petersen igen sidste vinter har ledet et vejledende kursus for personalhistorisk interesserede, arrangeret af Historisk Samfund for Sønderjylland.

P. K. I.

Historiske samlinger for Sønderjylland.

Arbejdet har ligesom forrige år hovedsagelig været koncentreret om indsamling og registrering af billeder. Antallet af indsamlede billeder og negativer har i 1971/72 været 2713 mod 3661 det foregående år, i tal altså en lille nedgang, men kvaliteten af de indsamlede og købte billeder er til gengæld noget bedre. Historiske Samlinger har desværre kun et beskedent årligt beløb til rådighed og må derfor i det hele og store tælle sin tilvækst blandt gaver fra velyndere. Kun i begrænset omfang kan der tages kopier af lånte negativer i privat eje eller i andre samlinger. Blandt glade givere kan blandt mange nævnes sognepræst Urban Schrøder, Varnæs, programsekretær Sigfred Jespersen, Åbenrå, fru Catharina Reeses arvinger, Danmarks Radio, lærer J. Holdt, Rugbjerg, Dansk Jernbaneklub, fru Misse Høier, Klovtoft, fru Christine Bech, Åbenrå, fru F. M. Döring, Åbenrå, fru E. Bo Bojesen, Åbenrå, statskonsulent Johs. Jensens arvinger, lektor Beck, Åbenrå, cyklehandler Chr. Nissen, Hjerting, og Senius Tiedemann, Hovslund. I sommerens løb 1972 er ligeledes modtaget mange gaver, som vil blive medregnet i statistikken for 1972/73. Dette gælder også de billeder, der er modtaget fra det udvalg, der under lærer W. Leicks ledelse fotograferer gamle bygninger på landet i Tønder amt. De modtagne billeder er indordnet og registreret af fru Vibeke Gribsvad. Om Historiske Samlingers øvrige virksomhed 1971/72 henvises iøvrigt til Historisk Samfunds årsberetning, se side 223.

P. K. I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Der er ingen ændringer sket i tilsynsrådets sammensætning siden sidste årsberetning.

Stipendiat, cand. mag. Gudmund Tybjerg blev 1. 8. 1971 ansat som adjunkt ved Tønder seminarium. Samme dato tiltrådte stipendiat, cand. phil. Anders Ture Lindstrøm, der studerer den politiske udvikling i landet Slesvig-Holsten i tiden 1945–71. Redaktør Aksel Lassen, København, fik efter afgørelse i tilsynsrådet et stipendium til med særligt henblik på området syd for den dansk-tyske grænse i perioden 1867–1920 at undersøge forbindelsen mellem befolkningsudvikling, vælgertal og stemmetal.

Der er under redaktion af bibliotekar Poul Kürstein udgivet to bøger i beretningsåret. Den første en oversættelse af tidligere indenrigsminister Hartwig Schlegelbergers »Der europäische Aufbruch« (1969) med titlen »Europa set fra den dansk-tyske grænse«. Bogen er oversat af vicekonsul Herluf Hansen, Flensborg, og den danske udgave rummer et opgør mellem dr. Schlegelberger og ledelsen af Det socialdemokratiske Parti i Slesvig-Holsten, medlem af landdagen i Kiel, Joachim (Jochen) Steffen, dels i form af en brevvæksling, dels en gengivelse af en drøftelse mellem de politiske modstandere i den nordtyske radio, et opgør, der fandt sted i 1963. Poul Kürstein har skrevet forordet og en præsentation af forfatteren samt udarbejdet noter og register.

Desuden blev tidligere skoleinspektør L. S. Ravns »Lærerne under sprogreskripterne 1851–64« udgivet. L. S. Ravns indsamling af biografiske data på 361 af de ca. 400 ansatte lærere i sprogreskripterne to-sprogede områder afdækker et vigtigt historisk stof, og det af bibliotekslektoren grundigt udarbejdede note- og registerapparat øger udgivelsens værdi. Bogen er tilegnet tidligere vandrelærer Niels Kjems og hustru, Anna Kjems, Harreslev.

Samarbejdet med videnskabelige biblioteker og arkiver har som hidtil fungeret godt og kom især til udtryk under arbejdet med »Lærerne under sprogreskripterne«, hvor en livlig korrespondance og billedudveksling fandt sted mellem Det kgl. Biblioteks kort- og billedafdeling og Studieafdelingen.

Bibliotekslektoren har i beretningsåret fået endnu et manuskript færdigt, nemlig til bogen »Barn i Flensborg«, hvortil en række flensborgere har ydet væsentlige erindringsbidrag fra perioden 1890–1920.

Jørgen Hamre.

Haderslev museum.

Museets udgravningsvirksomhed startede i marts måned efter henvendelse fra gårdejer Jørgen Ditlevsen i Sommersted, der havde stødt på nogle store sten under forårsplojningen. Udgravningen afslørede, at stenene hidrørte fra randstenskrederen af en ikke tidligere registreret langdyssedyssekamret var fjernet, idet der i langdyssens midte fremkom en større

nedgravning af nyere dato. Herefter udgravedes en overpløjet høj ved Raade hoved på gårdejer Iver Fallesens mark. Denne viste sig også at være en ødelagt langdyse, i hvilken der havde været to dyssekamre med kort gang. Udenfor dyssekamrenes indgange fremkom en mængde rigt ornamenterede lerkarskår fra yngre stenalder, antagelig hidrørende fra lerkar, der i sin tid har været henstillet ved dyssens randsten. Udover disse skår blev der fundet tre flintmejsler ved langdyssens sydvestside. Ca. 100 meter nordvest for den undersøgte langdyse ligger den kendte og på Haderslev næs bedst bevarede jættestue – Tonneshøj. Jættestuens kammer og gang blev udgravet i 1931, hvor der da blev fundet flere tyknakkede og tyndbladede flintøkser samt lerkar fra mellemneolitisk tids slutning, St. Valby-fasen. Uden for denne jættestues indgang var der i foråret pløjet adskillige rigt ornamenterede lerkarskår frem, og efter vore erfaringer fra andre undersøgelser af lignende anlæg hidrørte disse skår antagelig fra lerkar, der har været henstillet ved randstenene med og som offer på begge sider af jættestuens indgang. Udgravningen viste, at dette var rigtigt, idet der fremkom et meget betydeligt skårmateriale, der er af stor videnskabelig betydning, eftersom det stammer fra jættestuens opførelsestidspunkt, d. v. s. fra mellemneolitisk tids begyndelse. På grund af, at Tonneshøj-jættestuen var tæt bevokset med slåen og større træer, og da den vestlige del af randstenskredsen var meget beskadiget, blev højen restaureret ved samme lejlighed, og resultatet fremgår af hostaående fotografi. Udgravningen af den store tuegravplads ved Årupgård, der foretages i samarbejde med Statens Humanistiske Forskningsråd, blev fortsat i år, efter at museet havde foretaget en undersøgelse ved Draved af anlæg fra historisk tid. Udgravningen ved Årupgård koncentrerer sig i år om de tuegrave, der ligger i heden nord for det ca. 12 tønder land store område, der blev undersøgt i 1970 og 1971. Undersøgelsen vil vare til hen i oktober måned; indtil nu har gravningen givet som resultat, at der rundt om tuerne har stået en række nedhamrede pæle med 30–50 cms mellemrum. Pælene har været omkring 10 cm tykke og er hamret henved 80 cm ned i undergrunden. Hvordan disse pæle skal tolkes, er det endnu for tidligt at udtale sig om.

I første halvdel af året har museet modtaget mange gaver fra museets venner til den historiske afdeling; herudover har museet erhvervet et hovedvandsæg af Wolfgang Petersen, og på en mindeudstilling for kunstneren V. G. Kühnel erhvervede museet to malerier, foruden at museet modtog et billede, som V. G. Kühnel havde testamenteret til museet. I det forløbne halve år har der været tre kunstudstillinger på museet af henholdsvis Rasmus Nellemann, P. Brandes og C. E. Falbe Hansen, og ved årsskiftet afholdt Haderslev byhistoriske arkiv en udstilling i anledning af sit 25 års jubilæum, hvor der vistes et udvalg af billeder og dokumenter om byen og dens borgere. Også i år har museet arrangeret en forelæsningsrække under folkeuniversitetet, og også denne gang måtte forelæsningerne holdes i lokaler udenfor museet, da museets sal ikke kunne rumme de mange

Tonnesbøj-jættestuen ved Rådehoved. Efter udgravninger og restaurering 1972. (Haderslev museum).

deltagere. Forelæsningsrækken omhandlede hovedsagelig problemer indenfor bronzealderen. Universitetslektor, mag. art. Ebbe Lomborg talte om: Bronzealderens komme, universitetsprofessor, dr. phil. C. J. Becker behandlede: Bronzealderens boligproblem, museumsinspektør, mag. art. Henrik Thrane tog sig af: Handelsforbindelser i bronzealderen, mens universitetsamanuensis, mag. art. Jørgen Jensen forelæste om: Bronzealderens småbilledkunst, og sidst talte museumsfædagog, mag. art. Erik Jørgensen om: Jernalderens opdagelse i Danmark og Sønderjyllands tidlige jernalder.

Museets årsskrift indeholder foruden årsberetningen af Hans Neumann følgende artikler: Søren H. Andersen: En skaftungepil fra Årupgård, Erik Jørgensen: Et bidrag til diskussionen om tidspunktet for enkeltgravskulturens indvandring, Erik Jørgensen: Tuegravpladsen ved Årupgård, II, Jens Larsen Jacobsen: Det var kattens, Knud A. Larsen: Guldhornsbilleder af Odin, A. C. Henningsen: Et minde fra første verdenskrig og Senius Tiedemann: Levn fra overtroens tid.

I årets første halvdel er der bl. a. foretaget omflytning af museets kontorer, der tidligere var rum, der var skilt fra den store udstillingssal. Nu er museumsbetjentens tjenestebolig taget ind som kontorer og den store udstillingssal ført tilbage til sin oprindelige størrelse. Herefter skulle museet have mulighed for at arrangere større udstillinger, og universitets-

forelæsningerne og andre foredrag vil atter kunne holdes i museets egne lokaler.

Fra 1. august er Hans Rathje tiltrådt som teknisk tegner ved museet.

E. J.

Åbenrå museum.

Besøget på Åbenrå museum har atter været i en støt fremgang. I 1971 havde man 15.712 gæster mod 13.268 i 1970.

Af udstillinger har man haft følgende:

Ulandsudstilling arrangeret af »Terres des hommes«.

Fotoudstilling: »Sønderjylland mellem 1864–1920« i forbindelse dermed fremvisning af gamle film fra genforeningen 1920 i Åbenrå og Haderslev.

Fra den 16. 12. til 31. 12 1971: Det traditionelle »Oldemors juletræ«, der samler mange børn og forældre, der danser om det hver eftermiddag.

Udstillingen »violet sol« malerier af Ole Prip Hansen, Niels Reumert, Willy Birckner og Bjarne Esbensen.

8. 3. til 9. 4. 1972 udstilling af gækkebreve, klippede af skolebørn fra Åbenrå og omegn. Denne udstilling var særdeles velbesøgt og var senere udlånt til Ribe. 17. 3. til 9. 4. havde man også en udstilling af håndarbejder, udført af Jomfru Fanny, og genstande, der havde tilhørt hende, en arv efter fru Henriette Have, født Junggreen. I samme tidsrum havde man en mindeudstilling for Åbenrå-maleren Johann Petersen Ebbesen. Den 15. 4. til 30. 4. en fotoudstilling af den unge fotograf Niels Jørgen Madsen, Åbenrå. Den 1. 7. til 15. 7. 1972 udstilling af håndkolorerede kobberstik i faksimile, fremstillet i Wien, og endelig den 4. 8. til 4. 9. 1972 udstilling fra Carl Gruvemans samling af dansk kunst fra 40-50-tallet, nemlig Axel Bentzen, Jens Søndergaard og Hans Øllgaard.

Af større gaver har man fået en buste fremstillet af Nikolaus Wehding. Busten forestiller kunstnerens far, orgelbygger Adolf Wehding, Åbenrå, Skibsbilledsamlingen er blevet forøget med to meget fine skibsbilleder, nemlig af briggen »Jupiter« og fregatten »Catharina«, sidstnævnte er malet af Bøttger, Altona. Disse billeder er skænket af fru Helene Bune, Åbenrå. Samlingen af Åbenrå-sølv er yderligere blevet kompletteret ved køb og gaver.

H. J.

Museet på Sønderborg slot.

I foråret 1971 havde museet åbnet to udstillinger, en søfartsudstilling i anledning af Sønderborg Skipperlaugs 400-års jubilæum og en udstilling, der fortalte om Sønderborg slots bygningshistorie. Begge udstillinger bidrog til at øge museets besøg, der nåede endda lidt højere end de 56000 i 1970 – 50-året for genforeningen.

I 1972 kunne udstillingsarealet kun forøges med et enkelt værelse, idet

restaeringsarbejderne fortsat koncentreredes om vestfløjen. Den bygningshistoriske udstilling blev så flyttet til et enkelt værelse i sydfløjens stueetage, og derved blev to rum og et lille forrum på 2. sal ledige til en kulturhistorisk udstilling. Ved hjælp af malede møbler og døre, keramik, kniplinger og tylsbroderier m. v. søgte museet her at anskueliggøre nogle af de egnsforskelle, der er indenfor det sønderjyske område. Disse interne grænser blev yderligere understreget ved en række kort- og billedplancher over jordbundsforhold, historiske grænser, sprog, stednavne, byggeskik og håndværk. Til udstillingen låntes enkelte ting fra museerne i Haderslev og Åbenrå.

Årsagen til, at museet valgte netop denne udstilling, var, at det 19. nordiske etnolog- og folkemindeforsker møde skulle finde sted i Sønderborg den 22.–26. august, og at mødets hovedemne var grænser, især kulturgrænser. I den anledning fik museet lov til i august og september at låne en spændende samling modeller med surdejsmærker og kageforme hos overbetjent Knud Jensen, Padborg, resultatet af årelang flittig forskning. Kongressens deltagere fik da også lejlighed til at se både denne og museets øvrige udstillinger. I forbindelse med et samlet besøg var museet vært ved en reception, hvor der blev talt af førstekonservator Olav Bøe, Norge, og museets formand, fru Christa Knudsen. Traktementet, der vakte stor begejstring hos de nordiske gæster, var solæg, Bommerlunder og øl.

Kongressen gav også på anden måde arbejde for museet, idet alle måltider var tilrettelagt i nært samarbejde med Idrætshøjskolens økonoma, fru J. Hansen, og museums pædagog fru I. Adriansen. Ved middagen blev gæsterne bl. a. budt på snysk, suramsuppe, sønderjyske frikadeller, fersk suppe og to slags steg, og desuden fik de bl. a. smagt surrib og ringriderpølser. Iøvrigt havde museumsinspektøren været inddraget i kongressens tilrettelæggelse, og han deltog sammen med museums pædagogen som »busfører« ved udflugterne. Museet har endvidere ved Idrætshøjskolens elevmøde medvirket ved arrangementet af en sportsudstilling. Dele heraf vist senere på biblioteket. Museet har sammen med Forhistorisk Museum, Århus, foranstaltet en udgravning på Brovold under ledelse af stud. mag. Jan Kock. I 1971 graves der mindre prøvegrøfter for at skaffe kontakt med Jens Rabens gravninger fra 1930–32, og i 1972 graves dels et firkantet felt med en stor grube, dels et snit gennem vold og voldgrav. Det var første gang, der blev foretaget et voldsnit, og det lykkedes at fastslå opbygningen med græstørvsforstærkede sider helt tydeligt. I det hele taget afgav de to års gravninger godt materiale til en nøjere datering af Brovold. Samtidig har museet sikret sig konservering også af de tidligere fundne genstande.

Samlingerne er forøget både ved gaver og køb. Til krigsmindesamlingerne drejer det sig først og fremmest om et par hele uniformer samt en hel række uniformsjakker. Desuden hjelme, bæltter, udmærkelsestegn og distinktioner og en del andet tilbehør, foruden adskillige billeder. Til den kulturhistoriske afdeling er indgået en samling duge, lagener, hovedtøjer og andre tekstiler. Møntsamlingen er forøget med flere kostbare indkøb, bl. a. en

sjælden, såkaldt Albertus-thaler fra 1753, en Chr. V's 4 mark fra 1693, en dødsdaler fra Frederik II's datter Elisabeth fra 1626 og en speciedaler fra 1795. Endelig har Ny Carlsberg-fundet skænket 3 malerier af W. Birckner, og til kunstafdelingen er købt en tegning af Johs. Carstensen og to malerier af C. A. Lorentzen. Som testamentarisk gave har museet modtaget et maleri af V. G. Kühnel.

Som nævnt deltog fra museet i den nordiske etnologkongres i Sønderborg både museumsinspektøren og museumsrådgiveren.

I DKM's kursus på Brandbjerg højskole deltog 3 fra museet, inspektør, rådgiver og tekstilkonservator. Desuden har fru I. Adriansen deltaget i DKM's arbejdsrådgivning på Lakolk, og J. Slettebo repræsenterede museet på DKM's årsmøde i Halmstad i september 1972. Sidstnævnte er blevet indvalgt i bestyrelsen for Dansk Historisk Fællesforening og har som vanligt deltaget i møderne i boligministeriets byggeudvalg vedrørende Sønderborg slot.

J. S.

Tønder museum.

Siden 1960 har det i museets årlige beretning i Noter og nyt været et stående tema at henvise til bygge- og udvidelsesplaner. 23. juni 1972 åbnedes Sønderjyllands kunstmuseum i arkitekterne Peter Koch og Nils Rode Møllers nye bygning og samtidig det nyrestaurerede og udvidede Tønder museum, og dermed er en plan, som tog form allerede i slutningen af 1930'erne, bragt til lykkelig gennemførelse, og Sønderjylland er blevet beriget med et kulturhus af en kvalitet af landets bedste.

Museet grundlagdes i 1923 som et kombineret kulturhistorisk og kunstmuseum. Allerede før udbruddet af 1. verdenskrig planede man et museum i byen, men først efter genforeningen lykkedes det i forbindelse med Hercules von Oberbergs noget misrøgtede porthus til slottet at rejse en efter tidens forhold imponerende museumsbygning, opført af den habile Tønder-arkitekt Lauritz Thaysen. Den anbragtes parallelt med porthuset i retning øst/vest i en længde af ca. 29 m, og således at den oprindelige port anvendtes som indgang i et harmonisk langhus med en ny påsat frontspids i egnens bygningsstil. Med en betagende pergola og et dertil knyttet »borgtårn« forbandtes den nye fløj med porthuset, hvorved der skabtes et af alle beundret gårdinteriør, som forlenede anlægget med en rørende slotsatmosfære. – Bygningen var i to etager med hhv. 4 og 3 ret store udstillingsrum, de sidste forbeholdt kunstsamlingen. Udstillingsarealet var ca. 400 m² i den nye del, hvortil kom fængslerne og drabantsalen fra den gamle med knap 100 m².

Thaysens bygning er stadig en fremragende museumsbygning, rummene er velproportionerede og i enhver henseende anvendelige til formålet. En skavank var det imidlertid, at der i 1923 ikke var penge til at restaurere porthuset, som, efter at det i 1917 var ophørt at være byfængsel, havde fungeret som husvildebolig, og kun selve drabantsalen kunne nød-

tørført gøres i stand; den fik en uheldig anvendelse ved at blive dækket med bastante træmontrer, de sidste 20 år rummende museets sølv-samling. De imponerende renæssancefængsler i stueetagen, delvis kase-matanlæg for slottet, var der ingen adgang til, og de anvendtes en år-række som museets magasin, og værst var det, at den smukke drabantsal ikke indgik i rundgangen i museet. I 1948 foretoges en større sanering, hvor bl. a. fængslerne ryddedes, og det store rum over porten frigjordes til en bemalet Rømø-stue og malede bondemøbler, men først med Peter Kochs og Rode Møllers tilbygning 1972 fik hele bygningskomplekset mening, idet de genialt flyttede hovedindgangen bag pergolaen i vest, således at museumsrundgangen ledes gennem fængslerne og drabantsalen, og over porten til 1923-bygningen. Den nye næsten 46 m lange museumsbygning er anbragt i retning syd/nord og tværs på Thaysens bygning. I forhold til porthusets kasematdel fremkommer der herved en ny sluseformet gård, beregnet for kunstmuseets kommende skulpturer, og den thaysenske galleribygning er blevet forlænget med en mellembygning i 2 etager, som forbinder nyt og gammelt, og foruden er vestibule for de 2 museumsafdelinger; i denne vestibule er opsat 2000 hollandske vægfliser fra tiden mellem 1750 og 1850, en imponerende introduktion ved hjælp af hidtidig magasinerede fliser. Herfra udgår så rundgangen i Tønder museum, først gennem pergolaen, som er lukket til med buvinduer, til de gamle fængsler, hvor der i tre rum er gjort plads til tegninger, opmålinger og fund fra slottene Tønderhus, Trøjborg og Grøngård. Vi skylder lærer Leick tak for dette initiativ, og han har specielt stået for indretning af Grøngård-rummet, som vi håber at få suppleret med flere ting fra Nationalmuseet.

Med uvurderlig støtte fra arkitekt H. H. Engquist er drabantsalen ført tilbage til sin oprindelige skikkelse. Den falske dør i sydvæggen er muret til, og den flotte kamin er rekonstrueret. En dejlig sandstenskamin fra Trøjborg (også opført af Oberberg), som havde ført en hensygnende tilværelse i museets magasin, kunne omsider udstilles, og det til vagtstuen hørende »hundehul« førtes tilbage til sin oprindelige form. I porthusets sydvæg fandt man den oprindelige kurvehankbuede indgang til bygningen, og den frigjordes (dygtigt arbejde af murer Jessen), ligesom man i porten udhuggede to af de oprindelige 18 stolenicher for vagtposterne på slottet (i den ene var træbænken intakt!). Porten kunne nu blokeres og anvendes som udstillingsrum med anbringelse af en af museets store attraktioner, kagmandsfiguren fra 1699, og af de smukke sandstensløver fra Trøjborg.

Først nu kommer man ind i det oprindelige museum, hvis 4 rum stort set er uændrede, men grundigt istandsatte. I det inderste rums vestvæg, hvor der skulle foretages et gennembrud til den nye museumsbygning, er indsat en Louis XVI-dør fra det angelske hus (tidligere Tønder Landmandsbank) i Vestergade. Her stod oprindelig museets tre pragtskabe fra Bjerremark (opr. borgmester Carstens Richtsens), og det var en

katastrofe, om denne væg skulle ødelægges med en moderne dør. Opgaven er løst nu ved anbringelse af døren i et vindfang, og hvilken dør. Den flankeres af de to formentlig Altona-vitriner, og dens kedsommelige okkerfarve fra 1800'erne er fjernet og erstattet med den oprindelige bundfarve og rig guldstaffering. Igen et lykkeligt fund i museets rigeholdige magasiner.

Gennem denne dør kommer man ind i det nyindrettede sølvkammer, en Aladdin-hule, hvor museets sølvsamling er udstillet af fru Anne-Lise Rand på en helt uortodoks måde. Ikke mindre end 17 store montrer er helt fyldt op med landets righoldigste samling af lokalt sølv.

Af den nye bygning har Tønder museum yderligere overtaget to rum mere, et til keramik og et til topografi. Takket være storstilede tilskud fra A. P. Møllers fond fik museet mulighed for at anskaffe ikke mindre end 26 System abstracta-montrer af høj kvalitet. De anvendes foruden til slotsfundene i fængselsrummene, i keramikrummet, i hovedtrappen med kirkelige sager, i den ene sal på 1. etage, hvor museet endelig har kunnet få sine kniplinger udstillet, og i den tidligere store kunstsalsal, hvor der er udstillet folkekunst, herunder også museets omfattende samling af malede skabe fra 1700-tallet.

I beretningsperioden er erhvervet tre store skabe, et fra Ø. Gammelby (uden overmaling), et fra Rejsby/Ballum, som er afdækket, og et fra Nibøl-området med allegoriske fremstillinger af de 4 årstider.

I det tredje af de oprindelige kunstrum er udstillet tekstiler (også noget nyt) og i en restaureret karnap fra Spikergade 17 (omdannet til vitrine) en rig samling af jydepottearbejder.

Mens rundgangen i stueetagen er blevet perfekt, kan det tilsvarende i 1. etage først gennemføres, når kustodeboligen er nedlagt. Det forventes gennemført i nærmeste fremtid. Så vil man fra Rømø-stuen over porten kunne fortsætte gennem byfængslerne på 1. sal.

Det samlede udstillingsareal i huset var før nybygningen ca. 350 m². Nu er det på 669 m², hvortil kommer magasiner med 240 m², værksteder med 74 og kontorer med 35 m². Det samlede indendørsareal for Tønder museum er 1036 m². – Til gengæld er lejemålet af Allégade 15, hvor vi før havde magasiner, ophørt.

I tiden mellem 1. november 1971 og 23. juni måtte museet lukkes på grund af restaureringen. Besøgstallet den første måned efter åbningen var på ca. 3000.

I april 1972 trådte den nye bestyrelse for museet i funktion efter et interregnum på 2 år. Formand er amtsrådsmedlem, lærer Edgar Andersen, Visby, næstformand byrådsmedlem, overlærer Olav Knudsen, Tønder,

Museets 1. særudstilling var en udstilling fra frisisk museum i Leeuwarden i tiden mellem 25. juni og 20. juli.

S. Sch.

Restaureringen af Sønderborg slot.

På Sønderborg slot er restaureringsarbejderne fortsat efter planen. Arbejdet har i det forløbne år været koncentreret i vestfløjen, hvor man som i de tre andre fløje for længst har fornyet vinduerne og nu er i færd med udskiftning af gulve og indlægning af varme og elektricitet. I stueetagens sydlige ende er der bevaret så store dele af slottets oprindelige store skorsten med åbent ildsted, at man har besluttet at bygge det kommende cafeteria op omkring dette. Køkkenet bliver kun lille, og en egentlig restauration bliver der ikke tale om. Det næsten kvadratiske ildstedsområde med svære murede buer imod tre sider er imidlertid genskabt, og omkring dette bliver der plads til borde og stole til 60–80 mennesker. Særlig smukt bliver det lange tøndehvælvede rum mellem ildstedet og drabantsalen. På første og anden sal bliver den store skorsten ikke genskabt, men kun markeret ved de spor, der er bevaret i murværket. Her er flere mindre rum med bindingsværkssvæge, der kommer til at give en behagelig afveksling fra museets øvrige, ret store rum.

I gården er den gamle, for længst ødelagte brolægning afgravet, og derved er også den forhøjning i gårdens midte, der stammede fra 1914, taget væk. I stedet lægges nu en brolægning, der hælder svagt fra sydfløj til nordfløj, således som de ældre brolægninger har gjort. Ganglinierne markeres ved brede granitsten, det øvrige belægges med gammeldags, toppede sten. Samtidig lægges en 2 m bred brostenskant langs alle slottets ydermure.

I det nordvestre hjørne fortsættes arbejdet i de rum, hvor man sidste år fandt resterne af et loft fra Chr. III's tid. Dette loft genskabes, og der bliver nogle meget fine rum, hvoraf et par er beregnet til at rumme museets undervisningslokaler. Under arbejdet med istandsættelse af en bindingsværkssvæg fandt man her rester af en ellers for længst forsvundet indskrift, bestående af nogle årstal fra 1500-tallet og et par mandsnavne, velsagtens på håndværkere eller måske præster eller hoffolk. Nogen sikker forklaring er ikke fundet, da ingen af navnene er identificerede. Da det kun er brudstykker, er det vel også tvivlsomt, om det nogensinde sker. Restaureringsarbejdet forventes fuldført i 1973.

J. S.

Kunstmuseet »Holmen«, Løgumkloster.

Kunstmuseet »Holmen«, Løgumkloster, indledte den anden sæson Kr. Himmelfartsdag med en nyophængning af Olivia Holm-Møllers arbejder.

Ligesom den første ophængning tilstræber denne ophængning at vise Olivia Holm-Møllers udvikling fra billedhugger til maler – fra de første naturalistiske arbejder til de rent abstrakte – og den viser hendes alsidighed i udtryksformer. O. H.-M. var lige stor, om hun støbte i gips eller bronze, om hun skar i træ, ridsede i zink, tegnede, malede akvareller med lette strøg eller malede de store farvemættede lærreder.

Fra den første udstilling er bibeholdt nogle af hendes hovedværker: Jonas-serien, et motiv, der optog hende meget, og som hun har udført

både i akvarel og i træsnit. Museet ejer dog kun træsnittene. Desuden Eva-billederne: »Den unge Eva« og »Den gamle Eva«, begge malet i 1941, og »Den ny slægt«, der er nr. 6 i serien »Slægten«, malet i årene 1934–47.

Museets åbningstider er: juli og august, kl. 10–12 og 14–17. Resten af året kl. 15–17; mandag lukket hele året.

E. K.

Den store egnsvandring 1972.

Lørdag den 9. og søndag den 10. september stod i alt omtrent 350 medlemmer af Historisk Samfund tidligt op for at »vandre«. Egnsvandingsudvalget – viceskoleinspektør Chr. Stenz, museumsdirektør Sig. Schoubye og direktør Hugo Lildholdt havde med kontorassistent Erland Møller som chauffør grundigt undersøgt mulighederne for at sammensætte et program om Ditmarsken. Kun én eneste ting blev ikke ordnet: Mens udvalget sørgede for det traditionelle gode vejr om lørdagen, glemte man ganske at sikre søndagsdeltagerne solskin. Men regnen gjorde nu ikke skår i fornøjelsen.

De to ture lignede hinanden meget. Lørdagsturen gik efter programmet, bortset fra, at man ekstra fik en velkomst af borgmesteren i Heide. Til gengæld fik søndagsgæsterne programmet baglæns, idet man af hensyn til formiddagens gudstjenester måtte vente med kirkebesøgene.

De 170 søndagsdeltagere begyndte altså i Saksergården i Meldorf, der meget bekvemt lå lige bag et kaffe-Holländerei. Besøget her var ikke særlig organiseret, men den faste opsynsmand gjorde, hvad han kunne, for at delagtiggøre alle i sin viden. Bygningen var et eksempel på de kollossale, store gårde, der ikke mere eksisterer, og overblikket besværliggjordes yderligere lidt af, at vi var så mange derinde på én gang; men der var mange enkeltheder at kigge på, og man må forbavses over den tillid, der blev vist de besøgende, for utallige småting stod frit fremme.

Derefter gik et hold på byvandring med museumsdirektør, Dr. N. R. Nissen som cicerone i Meldorfs gader, og turen sluttede på det berømte væveri, hvor man nok dyrker de gamle mønstre, men samtidig søger fornyelse gennem moderne kunstneriske inspirationer. Adskillige forsynede sig her med håndfaste minder om turen.

Fra væveriet gik man til Ditmarscher Landesmuseum, hvor dr. Schoubye med tålmodighed modtog alle interesserede og beredvilligt gentog sit foredrag om museets skatte. Det andet hold gik den modsatte tur.

Til slut samledes alle i domkirken, den største middelalderkirke på den slesvig-holstenske vestkyst, den utroligt store, treskibede, gotiske kirke, som blev bygget af et lille landsbysamfund omkring 1300. Kirken blev gennemgribende restaureret i slutningen af forrige århundrede. Dr. Nissen udpegede og kommenterede kyndigt de mange enkeltheder lige fra de ejendommelige kuplede hvælvinger til det rigt udskårne korgitter med apostelskikkelserne.

Der gik om søndagen rygter om, at lørdagens egnsvandrerer delvis forvildede sig ind på det marked, der netop fandt sted uden for kirken, men rygterne mentes ikke at være troværdige. Og der var ikke marked om søndagen, så vi blev ikke fristet.

Middagen blev indtaget i Heide (der var en del, der havde medbragt mad), og da alle var mætte, fortalte Dr. Nissen om »Bonderepublikken Ditmarsken« – turudvalget havde sørget for en oversættelse på forhånd, et særtryk af Sønderjysk Månedsskrift.

På grund af søndagsregnen holdt Chr. Stenz sit »Dusenddüwelswarf«-foredrag i salen i stedet for ude ved monumentet for slaget ved Hemmingstedt den 17. februar 1500, hvor 6000 ditmarskerbønder slog den danske konges og det slesvig-holstenske ridderskabs dobbelt så store hær, en sejr, der sikrede bøndernes frihed en årrække fremover. Et slagpanorama var iøvrigt opstillet i museet i Meldorf.

Man kørte forbi monumentet på vejen til Wesselburen, hvis kirke regnes for at være en af senbarokkens hovedværker. Den ejendommelige, kvadratiske grundplan giver den besøgende fornemmelsen af et meget stort kirkerum, og den særegne, tøndeformede hvælving over alteret danner sammen med de højtsiddende, vinkelbyggede loger for de bedrestillede familier et teaterlignende interiør, et indtryk, der forstærkes af inventarets farver, logernes blå, orgelsidens dybrøde og hvælvingens stjernebestrøede mørkeblå mod gulvets kølige grå bænkerækker. Direktør Sig. Schoubye fortalte om kirken, der blev ny-indviet i 1738, om løgkuplen, som tårnet blev udstyret med som en elskværdighed overfor hertug Karl Frederiks gemalinde Anna Petrovna, Peter den Stores datter. Han fortalte om kirkens inventar og om dens historie.

En del havde energi til uden for programmet at besøge Hebbelmuseet, en lille tur, der lønnede sig. Håndskriftsamlingen anses for museets kostbareste eje, de mange førsteudgaver i montrene gjorde også indtryk, men tid til at fordybe sig i enkeltheder var der ikke. Derfor blev det nok digterens mere end spartansk møblerede kontor – han var ansat hos byfogeden fra 1827–35 som skriver og boede hos denne – der gjorde indtryk. Og uforglemmeligt var digterens prunkløse soveværelse, en alkove i baggangen bygget ind under trappen til førstesalen.

Turen til Ditmarsken fortalte om et lille bondesamfund, der isoleret bag floder og hav formåede at hævde sig, at opføre disse vældige kirker, der er et markant udtryk for det økonomiske grundlag, man også så genskær af på museet. Et isoleret folk i modsætning til de nordlige naboer, frisere, der gennem skibsfarten erhvervede et mere internationalt udsyn.

Sig. Schoubye ville gerne have haft et besøg i Marne – det fjerde kulturelle center i landet – med i den omhyggeligt tilrettelagte tur for at afrunde indtrykket af Ditmarsken, men den sydlige del måtte gemmes. Der var også rigeligt endda til menigmand.

ibs.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds.

Ved generalforsamlingen den 16. oktober 1971, der holdtes i Haderslev, bad pastor Tage Holm om at blive fritaget for hvervet som formand. I 15 år har pastor Holm været det samlende midtpunkt i arbejdet i Haderslev amt, og de fleste forslag og idéer er udgået fra ham, ligesom arbejdet med deres gennemførelse blev gjort af ham. Medvirkende til pastor Holms beslutning har utvivlsomt været, at embedspligterne ofte kom i vejen for arbejdet i Historisk Samfund. Der skal her lyde en tak til pastor Holm for den tid, han var formand. Det var ikke uden beklæmthed, at arbejdet skulle tages op efter ham.

Den 19. april 1972 holdtes der møde og generalforsamling i Øster Lindet. En time forinden var der åbent hus på Nygård hos Anne Marie og Jens Skau. Det store hus på den forhenværende domænegård danner en fortrinlig ramme om alle de oldsager, møbler, gamle kister og vævede tæpper, der her er samlet. Samtidig kunne medlemmerne besøge Johannes Søbergs have, i hvilken virkningen af blomster og plantningerne er udnyttet med en sjælden sans for det skønne og kunstneriske.

Den 13. juli blev årets gravfund vist for alle interesserede på gravpladsen i Årup. Frk. Ulla Rasmussen fortalte levende om de hidtil nåede resultater og de sidst fundne ting. Her var mødt ca. 60-70.

I Hygum forsamlingshus var der kaffebord. Her fortalte Harald Johannsen og Hans Fredslund om arbejdet med Hygum sogns historie.

Til slut var der lejlighed til at se det nyindrettede arkiv og museum i det tidligere kommunekontor, hvor alt opbevares under særdeles gode forhold. Egnsvandringen fastsattes til at skulle foregå på Haderslev Næs den 13. august.

Der er i det forløbne år knyttet syv nye tillidsmænd til vort arbejde.

K. H.

Åbenrå amtskreds.

Tirsdag den 2. maj 1972 holdt Åbenrå amtskreds sin årlige generalforsamling. Efter at beretning og regnskab var godkendt, genvalgte pastor Urban Schrøder til bestyrelsen. Han holdt, efter at generalforsamlingen var overstået, et usædvanligt fængslende foredrag om den ukendte unge salmedigter J. Gadeberg fra Nørre Hostrup. Pastor Urban Schrøder indledte sit foredrag med undskyldende at bemærke, at emnet jo var så specielt og derfor måske noget kedeligt, men bifaldet fra de mange fremmødte gjorde denne antagelse til skamme. Foredragsholderen fortalte både om den unge digters korte liv, han døde af »tæring« kun lige tyve år gammel, og om hans salmers kvalitet, idet han analyserede flere af dem og påpegede, hvilken påvirkning der havde ligget til grund for dem.

Onsdag den 17. maj 1972 forsøgte man at opfylde løftet om en byvandring i Åbenrå. Vejrguderne var ikke venlig stemt mod arrangementet, idet det øregnede og var koldt og blæsende som en barsk vinterdag. Man regnede med en aflysning, men der mødte så mange, at man dårlig nok kunne være flere. Leder af turen var arkivar, cand. mag. Viggo Petersen, Åbenrå, der er særdeles velkvalificeret, idet han af Åbenrå kommune er sat til at udarbejde en bevaringsplan for Åbenrå sammen med arkitekt H. H. Engquist, København, en af landets fineste specialister på området. Rundturen sluttede i fru dr. Beyers smukke have ved den arkitektonisk fine ejendom i Søndergade. Turen blev trods vejret en sådan succes, at man måtte love at fortsætte med disse byvandringer.

Søndag den 11. august 1972 arrangerede man en udflugt til museet i Frøslev og til Frøslev polde. Denne udflugt foretoges i forbindelse med Folkeligt Samfund i Åbenrå.

H.J.

Sønderborg amtskreds.

Den 17. november 1971 holdtes efterårsmøde på Nørherredhus.

Gårdejer Olav Bonefeld, Snogbæk, holdt et interessant lysbilledforedrag om danske minder i Sydindien. Han gav først en historisk oversigt over den periode, da Trankebar var dansk (1616–1845). Derefter fortalte han om sine indtryk fra sine rejser til Trankebar og Sydindien. Han berettede meget levende om de to gamle kirker fra den danske periode og om den gamle kirkegård med alle dens historiske minder og om Dansborgfortet. Fra den ene af kirkerne, Zionskirken, viste han nogle billeder af kirkesølv, bl. a. en meget smuk alterkalk og et dåbsfad. Desuden havde han aflagt besøg i museerne i Madras, hvor der findes en stor samling af de gamle mønter. Bonefeld har som bekendt selv en fin samling af de gamle Trankebarmønter. Han havde medbragt nogle, som han viste forsamlingen.

Det var en meget vellykket aften med stor deltagelse, ca. 60.

Den ordinære generalforsamling holdtes den 20. juni i Broager på Jes Jacobsens hotel. Inden generalforsamlingen mødtes vi i Broager kirke, hvor pastor Vestergård fortalte om Broager kirke og bagefter viste os rundt på kirkegården.

Ved kaffebordet bagefter på hotellet besvarede pastor Vestergård spørgsmål fra deltagerne. Generalforsamlingen afvikledes hurtigt, beretning og regnskab godkendtes. Bestyrelsen genvalgtes.

D. K. H.

Tønder amtskreds.

Den 26. 1. 72 holdt amtskredsen et vintermøde på Landbohjemmet i Skærbæk, hvor rektor D. Keller Hansen, Sønderborg, indledningsvis fortalte om Köller-politikken og Skærbækpræsten Jacobsens mere eller mindre

mislykkede foretagende i fortyskningens tjeneste for en lydhør forsamling på over 100. Efter kaffebordet blev tingene nærmere uddybet af flere af mødedeltagerne, ligesom der blev fremdraget minder fra den tid.

Den 23. 3. 72 var amtskredsen medindbyder til et møde i Emmerlev forsamlingshus i rækken af Højeregns aftenhøjskoleforedrag. Iørn Piø fortalte om Emmerlev-undersøgelserne. Der var ca. 75 deltagere, hvilket var det dobbelte af tilslutningen ved de andre møder i aftenhøjskolen.

Den 11. 4. 72 holdtes årsmøde og generalforsamling på Tønderhus med ca. 100 deltagere, hvor museumsinspektør, arkitekt Herz viste lysbilleder og fortalte om udgravningerne ved Solvig. Ved generalforsamlingen blev de to afdøde medlemmer af styrelsen, C. Schmidt, Døstrup, og J. Freudendahl, Brøns, mindet, og i deres sted valgtes fru Bahne Nicolaisen, Østerholm, og advokat Sv. Oksen, Skærbæk.

Den 10. 6. 72 havde vi en udflugt med egnsvandring på Sild med fælles start fra Havneby og med lærer Anton Nielsen fra den danske skole i List som leder og kommentator, også efter kaffebordet på hotel Morsum Klev. Der var 60 deltagere, der startede i regnvej, men snart kom solen og holdt på hele hjemturen.

Fhv. lærer W. Leick m. fl. fortsætter med affotografering af huse og gårde.

De lokale historiske foreninger i de nordlige sogne fortsætter deres arbejde, i særlig grad i Skærbæk med indsamling af gamle ting, nu fornylig en hjulplov, som Peter Petersen, Havneby, gør en stor indsats for at konservere og gøre i stand.

S. N.

Sydslesvigsk amtskreds.

Mandag den 7. februar 1972 blev der holdt møde i Slesvig i samarbejde med Gottorp amts lærerkreds. Rigsbibliotekar Palle Birkelund holdt foredrag om »Joachim Wasserschlebe. En kendt dansk kulturpersonlighed fra det 18. århundrede«.

Torsdag den 18. maj 1972 holdt amtskredsen sin generalforsamling på Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Professor Troels Fink blev valgt som mødeleder. Formanden aflagde års- og kasseberetning, der begge blev godkendt. I tilknytning hertil bragte Historisk Samfunds formand, landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, en hilsen fra den store forening og udtalte sin glæde over det arbejde, der blev udført indenfor amtskredsen her i Sydslesvig.

Forstander, overlærer frk. Anna Schrøder og pastor Flemming Møller stod til valg. De blev begge to genvalgt. Pens. skoleinspektør F. Dinsen Hansen fratrådte efter mange års arbejde i styrelsen. Der blev rettet en særlig tak til ham. Under evt. blev programmet for sommeren drøftet og vedtaget. Efter kaffebordet talte dr. phil. G. Japsen, Historisk Institut i Århus, om »Skolens andel i den nationale opdeling af Sønderjylland 1814–1848«. Der fulgte en livlig diskussion.

Torsdag den 8. juni 1972 var vi på aftenvandring i Slesvig by. Et team fra Århus under ledelse af stud. mag. Jens Vellev var i gang med udgravninger på Sct. Michaelis' tomt. I tilknytning hertil samledes vi på bymuseet i Slesvig, hvor Dr. Theo Christiansen fortalte om museets historie samt om de forskellige udgravninger, der i sommer er i gang i Slesvig by.

I denne interessante sammenkomst på museet deltog i alt 80 personer. Turen sluttede med et kaffebord i Ansgar-Skolens mødesal. Her var pastor Parmann og frue værter.

Lørdag den 1. juli 1972 kom til at stå som en særlig begivenhed i amtskredsens historie. Den dag samledes vi på øen Nordstrand. Blanke Hans tog imod os med storm og kulde. I »Feddensens Gasthof« samledes vi omkring kaffebordet – der var da godt 40 personer. – Kapellan Peter Schmidt holdt foredrag over emnet »Nordfrislands gamle kirkehistorie, set fra Nordstrand«. Vi har alle hørt mere eller mindre om kirkens skæbne i Nordfrisland; ved denne sammenkomst fik vi om dette emne noget at høre, som kun en person, der har en grundig viden, kan tale om.

Institulektor R. K. Holander var næste taler ved en »farisær« i Norderhafen. Desværre kunne vi ikke gennemføre den påtænkte vandring på øen. Stormen var for voldsom. Takket være R. K. Holanders spændende redegørelse blev hans indlæg den rigtige afslutning på vor »sommervandring«, hvilket pastor Flemming Møller gav udtryk for.

L. H. Sch.

Årsberetning og regnskab 1971 - 72

Ved Peter Kr. Iversen og Hugo Lildholdt.

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 28. maj 1972 på »Tønderhus« i Tønder. Mødet begyndte kl. 14, og der var mødt ca. 125 medlemmer.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen, bød velkommen og foreslog som dirigent viceskoleinspektør W. Christiansen, Tønder, hvilket bifaldtes af forsamlingen. Dirigenten takkede for valget, og efter at have konstateret, at årsmødet var lovligt indvarslet, gav han ordet til formanden, som indledte med at udtale mindeord om Cornelius Schmidt, Døstrup, som i 16 år havde været formand for Tønder amtskreds. Forsamlingen mindedes Cornelius Schmidt ved at rejse sig. Derefter aflagde formanden følgende beretning:

Det har altid været rart ved årsmøderne at kunne berette om foreningens forskellige aktiviteter. Det er det også i år, selv om vi ikke helt har kunnet nå op til sidste års rekord både med hensyn til omsætning og produktion af bøger. Det ekstraordinære store salg i 1970-71 i forbindelse med de store tilskud medførte, at vort regnskab passerede den halve million. I beretnings- og regnskabsåret, der går fra 1. april 1971 - 31. marts 1972, er vi nået ned på det mere normale, men som det vil fremgå af regnskabet, er det dog stadig efter historiske foreningers forhold meget betydelige beløb, der er blevet os betroet at forvalte, nemlig kr. 427.000 kr.

Ved sidste årsberetning kunne vi nævne et medlemstal på 2.932, men samtidig kunne formanden, professor Troels Fink, oplyse, at ca. 50 medlemmer havde »glemt« at betale deres kontingent. Vi hørte ikke senere fra disse medlemmer, og de er derfor nu slettet i vort kartotek. Det reelle medlemstal i dag er 2.853, altså 79 færre end sidste år. Når vi tager de 50 tvivlsomme med i beregningerne, er medlemstabet dog kun ca. 30. Selv om vi således har måttet notere en mindre medlemstilbagegang, er der dog ikke grund til de helt store klagesange. Da vi for nogle år siden på grund af vort store salg af den første billedbog havde en medlems-tilgang på op mod 1.000, måtte vi nøgternt erkende, at der blandt disse mange nye medlemmer måtte være nogle usikre. På en måde er det forbavsende, at frafaldet ikke har været større. Det vidner om, at disse nye

medlemmer har sat og sætter pris på Historisk Samfunds forskellige aktiviteter. Men vi vil naturligvis gerne have nye medlemmer for dem, der faldt fra. Trykkeomkostningerne stiger stadig, og jo flere vi er om at dele dem, des mere kan der også fås for pengene. Derfor vil vi også gerne i dette jubilæumsår bede vore medlemmer om at støtte foreningen ved at give en håndsækning ved tegning af nye medlemmer.

Ser vi i øvrigt på året, der gik, bemærker vi, at Sønderjyske Årbøger udsendes i 1971 i et omfang på 344 sider, hvilket gør den til den trediestørste årgang, idet kun 1957 (350 s.) og 1964 (536 s.) har været større. Der var i 1971 255 sider egentligt artikelstof, der i tid strækker sig fra den tidlige middelalder til vor egen tid og i emnevalg fra trafik og forsvar til folklore, skole- og kirkehistorie. Der var i alt anvendt 45 sider på omtale og vurdering af nye bøger vedrørende sønderjysk historie, og på 32 sider omtaltes det arbejde, der udfolder sig i landsdelens historiske institutioner og virksomheder. Det er vort indtryk, at denne orientering værdsættes af vore læsere. Ved sidste årsmøde meddeltes, at Sønderjyske Årbøger herefter ville blive udsendt indbundet i et bind mod hidtil to hæftede halvbind. Derfor har medlemmerne ikke fået noget forårshæfte af Sønderjyske Årbøger, men i stedet for en lille tryksag: »Meddelelser«, som det er tanken fremtidig at udsende i maj umiddelbart før hvert årsmøde.

Vort andet tidsskrift, Sønderjysk Månedsskrift, har i 1972 1430 holdere eller 5 færre end sidste år. Også her gælder det åbenbart, at vi må være lidt mere ude om os for at få fat i nye holdere. For her får disse da virkelig noget for pengene. I 1971 var omfanget i alt 528 sider, hvilket er ca. 100 sider mere end i 1970, og hertil kommer, at der på de tospaltede sider står betydelig mere tekst end på de almindelige enspaltede sider. Indholdet er, efter at Grønsevagten er standset, udvidet med flere dagsaktuelle artikler, og Fr. Rudbecks grænse-landsdagbog findes nu ligeledes her. Den tilgang af nye holdere, der var ventet ved Grønsevagtens standsning, har ikke helt svaret til forhåbningerne, og dette i forbindelse med tidsskriftets større omfang har medført et betydeligt underskud, og det har derfor været nødvendigt fra nytår at tage reb i sejlene, således at redaktionen foruden indtægterne fra abonnementet indtil videre får et tilskud på omkring 30.000 kr. at arbejde med. Disse midler fordeles ligeligt på den bevilling, som hidrører fra Hafnias jubilæumsgave, og på midler, som stilles til rådighed fra Dansk Kultursamfund. Men Hafnia-pengene er der allerede taget forskud på i 1971, og hvordan situationen tegner sig ved årsskiftet 1972-73, står endnu hen i det uvisse. En forhøjelse af abonnementsprisen på f. eks. 10 kr. årligt kan ikke alene klare problemet. Den eneste virkelige hjælp er mange nye holdere. Vi bør bringe mere oplysning ud til befolkningen om det virkelig gode, folkelige, historiske og aktuelt orienterende tidsskrift, som månedsskriftet i de sidste par år er blevet.

I denne forbindelse er det værd at nævne som et vidnesbyrd om Sønderjysk Månedsskrifts høje stadi, at Dansk Historisk Fællesforenings år-

bogspræmie, der for treårsperioden 1967–69 uddeltes på sammenslutningens årsmøde i Århus i september 1971, blev tildelt konsulent Aage Lauritsen, Ulbølle, for artiklen: Hedeby, Haddeby, Slesvig og Sli, der findes i årgang 1967. Det er naturligvis først og fremmest vor fynske ven, der tilkommer æren, men det må også være naturligt, at vi giver udtryk for vor glæde over, at denne inspirerende afhandling er publiceret i et af vore tidsskrifter. Det er første gang, en præmieret afhandling har været bragt i Sønderjysk Månedsskrift, medens flere afhandlinger i Sønderjyske Årbøger har fået denne hædersbevisning.

Med hensyn til udgivelsen af bøger har vi måske været lidt lade i sammenligning med det foregående beretningsår, men til en del er det dog alligevel blevet. Først og fremmest skal pastor A. Andersens udgivelse af Johannes Pistorius' brevbog nævnes. Udgivelsen omtales nærmere i sidste årsberetning, og her skal kun tilføjes, at dette store værk også har fundet en del købere blandt vore almindelige medlemmer og ikke blot blandt biblioteker og videnskabelige institutioner. Bogen, der er xeroxkopieret efter pastor Andersens meget omhyggeligt på to skrivemaskiner, den ene med græske typer, udarbejdede manuskript, vil nok en gang blive et samleobjekt for bibliofiler, men det, der for os tæller mest, er bogens høje videnskabelige standard. I den lille serie »Sønderjyske Levnedsløb«, som den er navngivet, har vi udsendt fortsættelsen af fhv. folketingsmand Jens Bladts erindringer under titlen: ». . . og så blev jeg folketingsmand«, en bog, der også er blevet godt modtaget af anmelderne. Ved bogens redaktion har overbibliotekar Gustav Auring medvirket. Hanne Poulsens bog om maleren Jes Jessen fra Åbenrå lykkedes det også at få koncentreret så meget, at den kunne udsendes i serien »Sønderjyske Levnedsløb«. Også denne bog har fået gode anmeldelser, og salget går godt.

En bog lidt uden for vort sædvanlige program er »Sønderjylland 1970. Taler i jubilæumsåret«, d.v.s. først og fremmest talerne fra den store Dybbøl-fest. Tanken om bogens udgivelse er opstået i Sprogforeningens bestyrelse, dens realisering besluttedes af de nationale foreningers samarbejdsudvalg, medens Historisk Samfund fik overdraget det praktiske arbejde med udgivelsen. Redaktionsudvalg for bogen blev amtskontorchef J. P. Caspersen, rektor D. Keller Hansen, rektor A. Feilberg Jørgensen og landsarkivar Peter Kr. Iversen med nuværende seminarieadjunkt Gudmund Tybjerg som sekretær. Bogen har foreløbig givet et ganske betragteligt underskud.

Redaktionsudvalget har, som det fremgår af de fornylig udsendte »Meddelelser«, begyndt forarbejdet til en bog om danske, sønderjyske historikere i de sidste hundrede år. Denne bog skulle være foreningens egentlige jubilæumsskrift, men vi må allerede nu erkende, at det ikke kan blive færdigt til den 19. december, der er foreningens stiftelsesdag.

Vort smertensbarn, bind 3 af Åbenrå bys historie, er stadig på trapperne. Det sidste af manuskripterne er nu ved at være afsluttet, og bindet skulle være færdigt inden næste årsmøde. I øvrigt er i forbindelse med udgivelsen

af Åbenrå bys historie opstået den tanke, at værket burde udvides med to bind, hvoraf det ene skulle omfatte Løjt sogn, det andet Ensted sogn, begge sogne dele af den nye Åbenrå storkommune. Et par unge historikere har meldt sig som mulige medarbejdere.

Af andre bøger, som er under planlægning, skal nævnes en historisk billedbog, der skulle illustrere udviklingen i Sydslesvig fra 1920 til i dag, og en billedbog, der illustrerer udviklingen i Sønderjylland 1864–1920. Der kræves meget store økonomiske ressourcer for at kunne igangsætte så store arbejder, og påbegyndelsen vil derfor være afhængig af, om vi skulle have held til at modtage gaver i anledning af jubilæet. Vi har ment, at Sydslesvig 1920 til i dag skal have førsterangen af de to bøger.

Også inden for vore »Sønderjyske Levnedsløb« har vi tænkt på en lille bog, men da vi bliver nødt til at bruge mange penge til udgivelsen af historikerbiografierne, må vi nok udskyde udgivelsen til næste beretningsår.

Historisk Samfund bestiller jo imidlertid andet end at udgive bøger og tidsskrifter. Det talte ord betyder da heldigvis endnu stadig en hel del inden for foreningens virksomhed. Der har været afholdt 9 møder (incl. vort årsmøde), og der har været arrangeret 6 udflugter og en historisk søndag, den sidste i Åbenrå amt. Den store udflugt, der som sædvanlig var arrangeret af næstformanden, viceskoleinspektør Stenz, og i dennes forfald ledet af seminarielektor, dr. phil. Sig. Schoubye, gik til Sydvestfyn den 5. september og havde samlet 150 deltagere. I alt har der i udflugter, incl. Historisk søndag, deltaget ca. 700 personer, og i møderne har deltagerantallet været ca. 560. Ligesom sidste år har der på landsarkivet, med arkivar Viggo Petersen som leder, været arrangeret et vejledende kursus i personalhistorisk arbejde. Deltagerantallet var 15.

Historiske Samlinger, der har til huse på landsarkivet, vil efter endt ombygning af det gamle magasins stueetage få gode opbevarings- og arbejdsrum. Antallet af indsamlede billeder og negativer har i det forløbne beretningsår været 2713 eller noget mindre end sidste år, men der er mange gode billeder blandt nyerhvervelserne. Samlingen af topografiske billeder vokser mest, men der har også været en god tilvækst af personbilleder. Vi er naturligvis først og fremmest interesseret i billeder af mere fremtrædende personligheder, men fotografier af ganske almindelige mennesker har også vor store interesse. Ingen af os kan i dag sige, hvilke personbilleder, der bliver eftersøgt om f. eks. 100 år. Slægtsforskerne vil ganske givet ikke nøjes med de tørre årstal om deres afdøde aner; man vil have billeder af dem, måske endda film og lydbånd. Registeringen af billeder er som tidligere år udført af fru Vibeke Gribsvad. Arbejdet med fotograferingen af de gamle bygninger i Tønder amt fortsætter under lærer Leicks ledelse, men det har knebet lidt at finde medarbejdere i nogle sogne. Samlingen af lydbånd har i år kun haft en tilvækst på et par bånd, men det kan oplyses, at der er skrevet kontrakt med lektor Karl Clausen og Statsradiofonien om placering af førstnævntes mange bånd med optagelser af sønderjyske folkesange, rim og remser i Historiske Samlinger. Driften har kunnet klares ved et tilskud fra Dansk Kultursamfund.

I forbindelse med omtalen af Historiske Samlinger skal endvidere nævnes den udstilling af gamle fotografier for tiden indtil 1920, som i samarbejde med Danmarks Radio, de byhistoriske samlinger i Haderslev, Åbenrå og Skærbæk samt de fire museer i købstæderne arrangeredes på Åbenrå museum i dagene den 19.–21. november. Den skulle have været afholdt på et tidligere tidspunkt, men folketingsvalget og andet medførte en udskydelse. Om tidspunktet i november så blev bedre, kan jo altid diskuteres, idet den omtale, som TV havde givet tilsagn om, måtte vige for helt anderledes aktuelt stof, nemlig den voldsomme snestorm og dens følger. Men udstillingen virkede dog derhen, at der afleveredes en del billeder, og vi fik oplysninger om billeder og film på private hænder. Vigtigst var måske dog, at samlingerne og museerne her i landsdelen havde et godt samarbejde om dette arrangement, som i alt kostede godt 7.000 kr. Udstillingen har i januar været vist i Skærbæk, og selvom billederne og forstørrelserne nu er ved at blive delt mellem de samarbejdende institutioner, vil det være muligt uden alt for store omkostninger at stille udstillingen op andre steder.

Historisk Samfund er medlem af Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger og dermed af Dansk Historisk Fællesforening, der varetager fælles interesser over for myndighederne, og hvis årsmøder er forum for udveksling af erfaringer. I år var Historisk Samfund repræsenteret på årsmødet, der afholdtes den 2.–5. september i Århus, af kassereren, direktør H. Lildholdt, rektor Keller Hansen, rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, arkivar Viggo Petersen og landsarkivar Peter Kr. Iversen.

Vi har igen holdt status over Historisk Samfunds arbejde. Det har, skønner vi selv, været et godt arbejdsår, hvori vi med hensyn til omfanget af Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift nok har været lidt for flotte, således at vore beholdninger er gået tilbage med knap 13.000 kr. Såfremt disse penge stod til fri disposition, havde et sådant merforbrug også helt været i sin orden, men pengene er øremærket – de 25.000 kr + renter stammer fra Ingrid-Fondet til en konkret forskningsopgave, og resten er af styrelsen hensat til udgivelsen af billedbog II, Sønderjylland 1864–1920. Derfor har styrelsen som indledende bemærket måtte træffe den lidt triste beslutning, at Sønderjysk Månedsskrift og Sønderjyske Årbøger må holdes inden for lidt mere beskedne økonomiske rammer, som ikke må overskrides.

Som vi plejer, vil vi også i år slutte med at rette en tak til medarbejderne, og denne tak gælder både medarbejderne på kontoret og bidragsyderne til vore tidsskrifter og bøger. Men først og fremmest står vi i stor taknemmelighedsgæld til fonds, institutioner og Sønderjyllands amtsråd for den meget betydelige økonomiske støtte, som har muliggjort arbejdet. Og lad mig slutte med at bringe en særlig tak til forsikringsselskabet Hafnia, som forleden gav os det tidligere omtalte tilskud på 50.000 kr., som er tænkt anvendt til Sønderjysk Månedsskrifts udgivelse, og lad mig endvidere nævne, at forleden dag kom der dumpende et brev ind med en

check på 5.000 kr. fra Den sønderjyske Fonds Legat som en hilsen i anledning af jubilæet. En sådan uansøgt hjælp er dobbelt velkommen. Vi er legatbestyrelsen stor tak skyldig. Disse 55.000 kr. er ikke medtaget i det regnskab, som kassereren nu vil aflægge, idet regnskabet går fra 1. april – 31. marts, men det er rart at vide, at pengene er der, og vi vil tilstræbe, at de bliver anvendt på en god måde til det historiske arbejdes trivsel her i landsdelen.

Beretningen godkendtes, og derefter gav dirigenten ordet til kassereren, bankdirektør H. Lildholdt, der aflagde regnskabet (jvf. omstændene), som enstemmigt blev godkendt af forsamlingen.

Under punkt 3, valg, meddelte dirigenten, at Chr. Stenz, S. Schoubye, Hans-Iver Toft, Inger Bjørn Svensson og G. Japsen var på valg, og de blev alle genvalgt. Som nyt medlem af styrelsen foreslog formanden arkivar Dorrit Andersen, som i forvejen er medlem af redaktionsudvalget for Sønderjyske Årbøger. Valget godkendtes. Revisorerne, skatterådsformand Sv. Lyck og sparekasseekspeditionssekretær C. O. Henningsen, genvalgtes. Under »Eventuelt« redegjorde næstformanden, viceskoleinspektør Chr. Stenz, for planerne for egnsvandringen, som finder sted den 9. og 10. september og skal gå til Ditmarsken.

Lærer Ib Andersen, Felsted, og lærer Helge Jacobsen, Haderslev, stillede spørgsmål om månedsskriftets indhold og udseende, og fru Inger Bjørn Svensson svarede.

Efter kaffebordet fortalte Tønder museums leder, dr. phil. Sig. Schoubye, om det nye museum, som deltagerne bagefter havde lejlighed til at besøge, og sluttelig afholdtes under ledelse af dr. Schoubye, amtmandinde Tryde Haarløv og dr. pharm. Hans-Iver Toft en byvandring, hvor nogle af Tønderfondens nyrestaurerede huse samt fondens udstilling i Handelsbankens bygning blev forevist.

Regnskab for året 1. april 1971 til 31. marts 1972

<i>Indtægter:</i>		<i>Udgifter:</i>	
Beholdning pr. 1. 4. 1971..	116.264,68	Sønderjyske Årbøger	81.041,61
Medlemsbidrag	56.981,41	Skrifter	74.958,00
Salg af skrifter	57.058,26	Sønderjysk Månedsskrift..	94.941,02
Tilskud til skrifter	71.596,00	Kontorhold	10.354,03
Sønderjysk Månedsskrift:		Lønninger	36.528,81
Abonnementer, annoncer	47.637,25	Møder o. l.	5.996,80
Tilskud o. l.	24.095,00	Repræsentation	2.168,95
Andre tilskud	39.144,95	Amtskredsene	4.250,00
Renter	10.553,31	Kontingent S.L.F.	1.749,60
Moms o. l.	3.750,00	Forsikringer o. l.....	1.171,00
		Porto o. l.	3.476,32
		Diverse	6.554,20
		Egnsvandring	487,31
		Beholdning pr. 31. 3. 1972	103.403,21
	<u>Kr. 427.080,86</u>		<u>Kr. 427.080,86</u>

Status pr. 1. april 1972

<i>Aktiver:</i>		<i>Passiver:</i>	
Beholdning	103.403,21	Ingrid-Fondet for Sønderj.	26.776,32
Udestående for salg.....	3.000,00	Henlagt til skrifter,	
÷ balance.....	22.971,73	moms o. l.....	100.000,00
		Egnsvandringsfond	2.598,62
	<u>Kr. 129.374,94</u>		<u>Kr. 129.374,94</u>

Åbenrå, den 18. maj 1972.

Hugo Lildholdt.

Foranstående regnskab er revideret med bilagene, girokonto og bankbøger og er fundet i orden.

Åbenrå, den 24. maj 1972.

Sv. Lyck.

C. O. Henningsen.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1971 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Pr. 1. oktober 1972 udgør medlemstallet 2867, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	193	Åbenrå by	265
Haderslev amt	358	Åbenrå amt	259
Sønderborg by	96	Sydslesvig	179
Sønderborg amt	172	Storkøbenhavn	301
Tønder by	156	Øvrige Danmark	591
Tønder amt	275	Udland	26

Afgang ved død

Andersen, Anders, fhv. landmand, Visby	Miang, H., landsretssagfører, dr. jur., Sønderborg.
Dirksen, H., dr. med., Broager.	Schlüter, H., sparekassebogholder, Åbenrå
Hansen, Harry, overlæge, Haderslev	Spang-Hanssen, E., kontorchef, Charlottenlund
Hvidtfeld, Erik, købmand, Vejle	Thoms, Johannes, gartner, Rise
Høfring, P., sognepræst, Tange	Thomsen, Ingeborg Refslund, kammerherreinde, Åbenrå
Jacobsen, Marie, frøken, Åbenrå.	Thomsen, Marie, fru, Tønder
Jensen, Johs., statskonsulent, Åbenrå	Thyssen, E. Pontoppidan, stiftsprovst, Haderslev
Johansen, Alfred, købmand, Gråsten	
Karkov, Alfred, lærer, Løgumkloster	
Lorezen, John Nis, overlæge, dr. med., Tønder	
Lüddens, Elisabeth, fru, Rostrup ved Oldenburg	

Tilgangsliste

Andersen, Poul, Rens	Boldt, Flemming, Fredensborg
Andresen, Karl, højskoleforstander, Jaruplund	Bracke, Aage, lærer, Hørup, Sydslesvig
Asmus, Helmuth, lærer, Lyksborg	Brodersen, Karsten, cand. jur., Slesvig
Bendix, Georg, cand. theol., Hindballe, Gram	Cederholm, Alexander, snedkermester Augustenborg
Billund, Marie, fru, Åbenrå	Cornelsen, Peter, postbud, St. Jyndevad
Bock, Andreas, Bredebro	

- Damm, Ingeborg, fru, Gøtterup
 Devantier, Bent, Tønder
 Dollerup, Bent, stud. mag., Brabrand
 Dreyer, Valdemar, læge, Sjellerupskov
 Ebbesen, Rasmus L. Fink, sognepræst,
 Skrydstrup
 Emborg, J. C., læge, Gråsten
 Erichsen, Klaus, stud. mag., Århus
 Eriksen, Anker, gårdejer, Halk
 Fangel, Henrik, adjunkt, Åbenrå
 Freudendahl, Chr., gårdejer, Mjolden
 Fræmohs, Erik, kontorchef, cand. jur.,
 Silkeborg
 Fuhrmann, Siegfried, køkkenleder,
 Flensborg
 Gotthardsen, Frede, lærer,
 Løgumkloster
 Gravgaard, Dieter, Århus
 Hansen, Andr., skoleinspektør,
 Rensborg
 Hansen, Hans P., værkfører,
 Ulkebøldam
 Hansen, Helene Sander, Glostrup
 Hansen, Henrik J., gårdejer, Hønkys
 Hansen, Therkel, gårdejer, Obbekjær
 Hansen, Thorvald Lund, landmand,
 Sdr. Vilstrup
 Hansen, Torben Bagge, Abildgård,
 Fjelstrup
 Harsberg, V., amtskommunaldirektør,
 Åbenrå
 Hein, Stig, overlæge, Haderslev
 Hersbøll, Knud, dyrlæge, Jejsing
 Holst, Kirstine, fru, Kestrup
 Husum, Thorkild, adjunkt, Ålestrup
 Hviid, Helene, fru, Åbenrå
 Hægemark, Gunnar, stud. fil.,
 Stockholm
 Haase, Ingolf, sergent, Tønder
 Jacobsen, Ellen Rossen, gårdejer,
 Årslev
 Jensen, Lars Gaunø, stud. mag.,
 Århus
 Jessen, Jørgen, seminarielektor,
 Tjørring
 Jessen-Klingenberg, Manfred, dr.,
 Kronshagen
 Johansen, Fr., Brændstrup
 Jørgensen, Verner, sygeplejeassistent,
 Tønder
 Klaus, Elisabeth-Charlotte, børne-
 haveleder, Flensborg
 Kristensen, Henry, varmemester,
 Løgumgård
 Larsen, Erik E., Skodborghus
 Larsen, Johannes, lærer, Jejsing
 Lassen, Thomas, Århus N.
 Lausten, Niels, købmand, Broballe
 Leppien, Jørn-Peter, Kronshagen
 Linding, Kirsten, Haderslev
 Lund-Petersen, Peter, stud. mag.,
 Visby J.
 Lykke-Kjeldsen, Niels, stud. mag.,
 Esbjerg
 Lønstrup, Jacob, stud. mag., Viby
 Madsen, Holger, landmand, Agerskov
 Matzen, Peter, læge, Århus
 Mikkelsen, Elise, skolepædagog,
 Haderslev
 Monrad, H., skoleinspektør,
 Sommersted
 Møller, P. A., gårdejer, Skærbæk
 Møller, Torp Friis, gårdejer, Årslev
 Nielsen, Klaus, stud. mag., Århus
 Nohns, Jørgen, Padborg
 Nørgaard, Misse, fru, Birkelev
 Oxlund, Jens, stud. mag., Ndr.
 Randlev
 Permin, Torben, advokat, Esbjerg
 Petersen, F. W., stud. mag., Viby J.
 Pedersen, H. Hedelykke, rektor
 Tønder
 Petersen, Martin, gårdejer, Forballum
 Petersen, Peter, forvalter, Åbenrå
 Petersen, Poul, gartner, Uge

TILLÆG TIL MEDLEMSFORTEGNELSEN

Rasmussen, Egon, gymnasielærer,
Flensborg
Rasmussen, Holger, overtoldassistent,
Starup
Rasmussen, Thorkild Heilskov, cand.
phil., Balle
Runekær, Peter, overlærer, Næstved
Råby, Hans Peder, stud. mag., Viby J.
Sahl, Hans, gårdejer, Kværsløkke
Schack-Nielsen, W., direktør,
København
Schmidt, Jens Chr., stud. mag., Århus
Schultz-Jørgensen, L., tømremester,
Holte
Skygebjerg, Dorrit, lærerstuderende,
Tønder

Smith, Ole, redaktør, Flensborg
Sønderborg kommunes biblioteker,
Sønderborg
Thaisen, Thomas, sognepræst, Brøns
Thomsen, Christian, kontorist,
Rødekro
Thomsen, Inga, stud. mag., Århus
Thomsen, Viggo Vandkær, skole-
inspektør, Lysabild
Toft, Hans, landmand, Emmerlev
Tybjerg, Gudmund, seminarieadjunkt,
Jejsing
Uhre, Hans Borgen, lærer, Tønder
Wang, Jørgen, lektor, Sønderborg
Vogensen, Ole, advokat, Åbenrå.
Vollertsen, Ernst, overlærer, Lyrskov